

ZEMFİRA HACIYEVA

**QARABAĞ XANLIĞI:
SOSIAL-İQTİSADI MÜNASİBƏTLƏR
VƏ DÖVLƏT QURULUŞU**

*AMEA A.A.Bakıxanov adına
Tarix İnstitutu nəzdində yaradılmış
Dissertasiya Şurasının qərarı ilə
çap olunur.*

**«TƏHSİL» NƏŞRİYYATI
BAKİ – 2007**

454

KBT 63.3 (S.F. 20)

Elmi redaktorlar:

Yaqub Mahmudov
əməkdar elm xadimi, tarix elmləri doktoru,
professor

Tofiq Mustafazadə
tarix elmləri doktoru, professor

Rəyçilər:

Vaqif Piriye
tarix elmləri doktoru, professor

Bəhrüz Abdullayev
tarix elmləri doktoru, professor

H 33 Zəmfira Hacıyeva. **Qarabağ xanlığı: sosial-iqtisadi münasibətlər və dövlət quruluşu.**
Bakı: «Təhsil», 2007, 254 səh.

Monoqrafiyada Azərbaycan xanlıqları arasında özünəməxsus yeri olan Qarabağ xanlığının sosial-iqtisadi tarixi, dövlət quruluşu, şəhər təsərrüfatı, aqrar münasibətlər və elmi içtimaiyyətə az məlum olan bir sıra digər məsələlər işıqlandırılmışdır.

Monoqrafiya geniş oxucu kütləsi üçün nəzərdə tutulmuşdur.

H 1805080000 2007
053

© «Təhsil», 2007

GİRİŞ

XX əsrin axırlarında dövlət müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra Azərbaycan xalqı özünün çoxəsrlik dövlətçiliyini möhkəmləndirmək, müstəqilliyini daimi etmək üçün dövlətçilik tarixinin və ənənələrinin yenidən öyrənilməsinə böyük zərurət duyur. Bunun başlıca səbəbləri ötən dövrlərdə buraxılmış bağışlanılmaz səhvlərin yenidən təkrarlanmasına imkan verməmək, dövlət quruluşunda varisliyi qorumaq, keçmişin faydalı təcrübəsindən, ənənələrindən yararlanmaq, tariximizin şanlı səhifələrini yeni nəsllə aşılamaq və dünya birliyinə tanıtdırmaqdır.

Tarixçilər bu gün də mübahisə edir: tarixi necə tədqiq etməli? Bizcə, elmi araşdırmaları dünya tarixşünaslığında geniş yayılmış formada, yəni Azərbaycan xalqının tarixi istiqamətində aparmaq daha düzgün olardı. Çünki çoxəsrlik mövcudluğu inkar edilməyən azəri türkləri müxtəlif dövrlərdə və müxtəlif coğrafi ərazilərdə neçə-neçə dövlət qurumları yaratmışdır. Onların böyük hissəsi tarixi Azərbaycan və bugünkü Azərbaycan Respublikasının hüdudlarını əhatə etmişdir. Zəmanəsinin möhtəşəm və qüdrətli siyasi-hərbi quruluşları olan bu dövlətlərlə bərabər, Azərbaycan dövlətçiliyi tarixində xanlıqlar dövrü özünəməxsus yer tutur. Bu dövrdə Azərbaycanda qədim dövlətçilik ənənələri bərpa edilmiş, müxtəlif obyektiv və subyektiv səbəblərdən vahid dövlət yaratmaq mümkün olmasa da, xalqımızın sosial-iqtisadi və mədəni inkişafı üçün münbit şərait yaradılmışdır. İri, qüdrətli dövlətlərin əhatəsində olan xanlıqların öz müstəqilliyi və ərazi bütövlüyü uğrunda apardığı mübarizə Azərbaycan tarixinin ən şanlı səhifələrindəndir. Məhz buna görə xanlıqlar dövrü tarixinə diqqət son zamanlar xeyli artmışdır. Müstəqillik illərində Bakı, Şəki, Naxçıvan, Gəncə, İrəvan və Cənubi Azərbaycandakı xanlıqların tarixinə həsr edilmiş çoxsaylı tədqiqatlar (19–22, 40, 62b., 98, 143) meydana gəlmişdir.

Özünün maddi və insan ehtiyatlarına, habelə hərbi-iqtisadi qüdrətinə görə Azərbaycan xanlıqları arasında Qarabağ xanlığı xüsusi mövqeyə malik idi. Buna görə də bu xanlığın tarixini öyrənmədən bütövlükdə Azərbaycan xanlıqları tarixinin obyektiv və dolğun mənzərəsini yaratmaq çətindir. Qarabağ xanlığı tarixinin ayrıca mövzu kimi dərinlən tədqiq edilməsi zəruriliyi hazırda Azərbaycan Respublikasının üzvləşdiyi siyasi-hərbi problemlə də şərtlənir. Bu gün bədnam erməni qonşularımız Azərbaycana asi kəsilmiş bir sıra xarici qüvvələrin yardımından istifadə edərək doğma Qarabağımızı və ətraf əraziləri zəbt etmişlər. Onların təcavüzkar siyasəti nəticəsində 1 milyondan çox insan doğma yurd-yuvalarından didərgin düşmüşdür. Azərbaycan Respublikası ərazisinin 20%-nin işğalını daimiləşdirməyə, ona qanuni döndürməyə çalışaraq bölgədəki separatçılar və Ermənistanın bir hissəsi olduğunu isbatlamaq üçün siyasi-diplomatik, hərbi səylərlə bərabər, tarixi uydurmalara da əl atmaqdan çəkinməmişlər. Onların Azərbaycana və onun əzəli torpağı olan Qarabağa iddialarını gerçəkləşdirmə cəhdlərinin qarşısını almaqdan ötrü milli tarix elminə diqqət artırılmalı, tarixçilər isə Vətənin müsəlman əsgəri olmalıdırlar. Vətəndaş borcunu yerinə yetirməyə, xalqın əsgəri, Vətənin keşikçisi olmağa hər an hazır olmalı elm xadimləri qarşısında duran vəzifələrdən biri də ermənilərin sarsım torpaq iddialarının əsassız olduğunu elmi faktlarla isbatlamaq, Qarabağ tarixini, o cümlədən Qarabağ tarixində özünəməxsus yer tutan xanlıq dövrünü obyektiv və əhatəli tədqiq etməkdir. Biz də bu amala öz kiçik töhfəmizi vermək qərarına gəlmişik. Lakin xanlığın tarixi çox geniş mövzu olduğundan onu bir monoqrafiyada əhatə etmək mümkün deyil. Məhz buna görə problem bütövlükdə deyil, ayrıca, yəni xanlıqda mövcud olmuş sosial-iqtisadi və sosial-siyasi münasibətlər mövzusu çərçivəsində araşdırılır.

Qarabağ xanlığının tarixini öyrənərkən, ilk növbədə sözügedən xanlıqda mövcud olmuş sosial-iqtisadi və sosial-siyasi münasibətləri, habelə onun dövlət quruluşunu və siyasi sistemini tədqiq etmək zəruridir. Xanlığın sosial-iqtisadi münasibətlər və dövlət quruluşunun öyrənilməsi təkcə Qarabağın deyil, ümumiyyətlə, XVIII əsrin sonu – XIX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda, habelə Qafqazda və müsəlman Şərqiində mövcud olmuş sosial-iqtisadi münasibətlərin öyrənilməsi baxımından da vacibdir.

Sözügedən xanlıqda sosial-iqtisadi münasibətlərə və dövlət quruluşuna həsr edilmiş xüsusi tədqiqat olmasa da, mövzunun bəzi aspektləri mövcud tarixşünaslıq əsərlərində öz əksini tapmışdır. Problemin tarixşünaslığından danışarkən ilk növbədə şair, dramaturq və nasir Həsən Əli İxfanm (1893–1972) adını çəkmək lazımdır. H.İxfan «Şuşanın tarixi» adlı əsərində Şuşanın bünövrəsi qoyulduğu gündən Azərbaycanda sovet hakimiyyəti qurulana qədərki dövrün tarixindən bəhs edir (32). Bu əsəri yazarkən müəllif daha çox xalq rəvayətlərinə və ona məlum olan «Qarabağnamə»lərə istinad etmişdir. Müəllifin Şuşadakı cümə məscidi və Mirsiyab karvansarasındaki kitabələrin bir neçəsinin mətnini öz əsərində verməsi də xüsusi maraq doğurur.

XX əsrin 30-cu illərinin əvvəllərində T.Şıxov «Qarabağ xanlığının iqtisadiyyatına dair» adlı bir məqalə dərc etdirmişdir. Təəssüf ki, kitabxanalarda həmin məqaləni tapmadıq, yalnız mərhum akademik Ə.S.Sumbatzadənin bu məqaləyə yazdığı rəylə tanış olaraq sözügedən məqalə haqqında müəyyən təsəvvür əldə etdik (213). Öz məqaləsində T.Şıxov, əsasən Qarabağ xanlığındakı maliyyə-vergi sistemini nəzərdən keçirmiş, habelə xanlar, bəylər və darğaların qarşılıqlı əlaqəsini işıqlandırmışdır.

Ötən əsrin ortalarında Ə.Şükürzadə xanlığın dövlət quruluşuna aid dissertasiya yazmışdır. Təəssüf ki, bu dissertasiyanı da Azərbaycan və Rusiyanın kitabxanalarından, habelə elmi arxivlərdən əldə etmək mümkün olmamışdır.

M.M.Mustafayevin iqtisad elmləri namizədi alimlik dərəcəsi almaq üçün təqdim etdiyi dissertasiyada problemlə bağlı bəzi məsələləri araşdırmışdır (185). Dissertasiyada bir sıra mənbələrdən, ilk növbədə 1823-cü ildə tərtib olunmuş Qarabağ əyalətinin təsvirindən, 1836-cı ildə nəşr edilmiş «Qafqazrxası rus mülklərinin icmalından geniş istifadə olunmuş, Qarabağ xanlığında iqtisadiyyatın vəziyyəti tədqiq edilmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, bu əsərdə o zamanlı tarix elminin səviyyəsindən irəli gələn bir sıra nöqsanlar və çatışmazlıqlar vardır. Müəllif 1823-cü ildə Qarabağ əhalisinin etnik tərkibinin müxtəlifliyini qeyd etməklə kifayətlənərək əhalinin etnik tərkibi haqqında heç bir rəqəm vermir (185, s.22). Bundan başqa, əsərdə müəllif faktlara əsaslanmadan xarici basqınlar nəticəsində Qarabağ xanlığını tərk edənlərin çoxunun erməni olduğunu da iddia edir (185, s.22). Müəllifin fikrincə, guya «xanlığın təbii-coğrafi şəraiti xanlıqda əhalinin təsərrüfat fəaliyyətinə mənfi təsir göstərirdi və məhsuldar qüvvələr çox ləng inkişaf edirdi» (185, s.23). 21-ci səhifədə isə M.Mustafayev bir vaxtlar bütün Azərbaycanın Qarabağ xanlığına təbə olduğunu söyləyir. Daha sonra müəllif I Şah Abbasın dövründən başlayaraq Qarabağın inzibati-siyasi cəhətdən ayrı-ayrı məlikliklərə bölündüyünü iddia etməklə ciddi yanlışlığa yol verir, bununla da o, Qarabağın sərhədlərini daraltmış olur. Halbuki məlikliklər Qarabağın yalnız dağlıq hissəsini əhatə etmişlər və Nadir şahın dövrünə kimi inzibati-siyasi vahidlər kimi mövcud olmayıb xırda, irsi feodal malikanələr idilər. «Qarabağ xanlığının tarixindən» adlandırılan III fəsilə hadisələr elə şəkildə şərh edilir ki, guya nəinki Qarabağ, bütün Azərbaycan İran dövlətinin ucqar əyaləti olmuşdur. Müəllif yazır: «Mərkəzi hakimiyyətin zəifliyi və uzaqlığı, ümumiyyətlə... Qarabağ xanlığına müstəqil feodal dövlət kimi baxmağa imkan vermir» (185, s.101).

M.Mustafayev dissertasiyada arxiv materialından istifadə etməmişdir. Halbuki təkcə Azərbaycan Dövlət Tarix Arxivinin

Hərbi Dairə Rəsmi Fondunda 14 saylı sənəddə Qarabağ xanlığının tarixi ilə bağlı yetərincə maraqlı materiallar var.

Əsərdə tez-tez ziddiyyətli fikirlər səslənir. Müəllif bir yandan, Qarabağın xristian məliklərinin hər birinin hakimiyyətinin, adətən bir kəndə yayıldığı qeyd edir, digər tərəfdən kəndliləri itaətdə saxlamaq və istismar etmək üçün hər bir məlikin öz ordusuna malik olduğunu yazır (185, s.29). Təəccüblüdür, cəmi bir kəndin hesabına hansı ordunu saxlamaq olardı?!

Bütün bu çatışmazlıqlara və nöqsanlara baxmayaraq, M.Mustafayevin dissertasiyası XX əsrin ortalarında təkcə Qarabağ xanlığının yox, ümumiyyətlə, Azərbaycan xanlıqları tarixinin öyrənilməsi yolunda atılan ilk mühüm addımlardan biri olmuş və bu günlərə kimi Qarabağ xanlığının iqtisadi tarixinə həsr edilmiş yeganə əsər kimi qalmışdır.

Y.Ağamalı «Qarabağ xanlığının qonşu xanlıqlarla və digər dövlətlərlə münasibətləri» mövzusunda namizədlik dissertasiyası müdafiə etmişdir (4). Adından görüldüyü kimi, müəllifin qarşısında Qarabağ xanlığının tarixini bütövlükdə araşdırmaq, o cümlədən xanlıqdakı sosial-iqtisadi münasibətləri müəyyənləşdirmək vəzifəsi durmamışdır. Sözügedən dissertasiyanın mənbəşünaslıq bazası o qədər geniş deyil, çap olunmuş tədqiqatların heç də hamısından istifadə olunmamışdır. III fəslin adında göstəriləndə, dissertasiyada xanlığın inzibati bölgüsü işıqlandırılmamışdır.

Ədalət naminə qeyd edilməlidir ki, Azərbaycan xanlıqlarının öyrənilməsində görkəmli şərqşünas İ.P.Petruşevskinin əsərləri mühüm rol oynamışdır (200–205). Bu əsərlərdə xanlıqların yaranmasının siyasi və iqtisadi səbəbləri, onlarda mövcud olmuş vergi sistemi və torpaq mülkiyyəti formaları, xanlıqlardakı sosial-iqtisadi münasibətlər ətrafı tədqiq olunduğundan yeri gəldikcə Qarabağ xanlığındakı sosial-iqtisadi və sosial-siyasi münasibətlərdən də söhbət açılmışdır.

V.N.Leviatovun 1948-ci ildə nəşr olunmuş «XVIII əsrdə Azərbaycan tarixindən xülasələr» adlı əsərində də Azərbaycan xanlıqlarında sosial-iqtisadi və sosial-siyasi münasibətlərə müəyyən yer verilmişdir (169). Ümumi kontekstdə Qarabağ xanlığına mühüm yer ayrılmışdır.

Azərbaycan xanlıqları tarixinin görkəmli tədqiqatçılarından biri də H.B. Abdullayev olmuşdur. Onun əsərləri (84–86) əsasən Quba xanlığının tarixinə həsr olunsada, müəllif bütövlükdə Azərbaycan xanlıqlarının, o cümlədən Qarabağ xanlığının sosial-iqtisadi və dövlət quruluşuna da müəyyən yer ayırmışdır. Ayrı-ayrı xanlıqların tarixinə həsr olunmuş əsərlərdə (74–83) həmin xanlıqların sosial-iqtisadi və sosial-siyasi quruluşu tədqiq olunmuşdur və bunun da mövzunun öyrənilməsi üçün mühüm didaktik əhəmiyyəti vardır.

H.Ə.Dəlilinin (19, 20) və N.Mustafayevanın (62) Cənubi Azərbaycan xanlıqlarına həsr olunmuş əsərlərində həmin xanlıqların sosial-iqtisadi və sosial-siyasi həyatı ilə bağlı irəli sürülən mülahizələr də Qarabağ xanlığında oxşar münasibətlərin anlaşılmasına yardım edir. C.M.Mustafayevin Azərbaycan xanlıqlarında sənətkarlığın vəziyyətinə həsr olunmuş əsərlərində (58–61) yeri gəldikcə Qarabağ xanlığında sənətkarlığın vəziyyətinə toxunulur. Müəllifin məqaləsində Şuşa şəhərinin salınma tarixi ilə bağlı maraqlı və əsaslandırılmış mülahizələr irəli sürülmüşdür. Şuşa şəhərinin salınması və quruluşu haqqında maraqlı məlumatlar A.Salamzadə, E.Avalov, R.Salayevın birgə hazırladıqları kitabda da yer almışdır (219). Burada Şuşa şəhərinin yaranma tarixi araşdırılır, onun memarlığının ən vacib inkişaf mərhələləri təhlil edilir. Müəlliflər şəhərin bir çox tarixi tikililəri haqqında vacib məlumatlar verir, onların şəkil və sxemlərini göstərirlər. Şəhərin qədim hissəsinin tarixi görkəminin bərpa olunması ilə bağlı təkliflər də maraqlıdır.

Mövzu ilə bağlı əsərlər sırasında akademik İ.Əliyevin «Dağlıq Qarabağ: tarix, faktlar, hadisələr» əsəri qeyd olunmalıdır (89). Azərbaycan tarixşünaslığında ilk dəfə olaraq bu kitabda Qarabağ xanlığının Azərbaycan dövləti olması təsbit edilir, onun ermənilərə heç bir aidiyyəti olmaması vurğulanır. Dağlıq Qarabağın tarixi keçmişinə qısa formada nəzər salan müəllif erməni «tədqiqatçıları»nın bütün uydurmalarına tutarlı faktlarla cavab verir və bununla Qarabağın özəli Azərbaycan torpağı olmasını bir daha təsdiqləyir. Kitabda xanlığın sosial-iqtisadi quruluşu barədə cüzi məlumat olsa da, xanlıqda mövcud olmuş sosial-siyasi əlaqələr haqqında müəyyən məlumat mövcuddur.

Son dövrlərdə Qarabağ xanlığının tarixinə həsr olunmuş əsərlər sırasında Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutunda çapa hazırlanmış «Qarabağ» adlı məqalələr toplusu xüsusi qeyd olunmalıdır (158). Görkəmli tarixçi, arxeoloq, etnoqraf alimlərin məqalələrindən ibarət olan bu toplu tək-cə nəfis tərtibatı ilə deyil, yüksək elmi səviyyəsi ilə də seçilir. Məqalələrdə xronoloji ardıcılıqla Qarabağın dünəni və bu günü təsvir edilir, zəngin faktik material əsasında ermənilərin işğalçı siyasəti, onların heç bir tarixi əsası olmayan torpaq iddiaları əyani surətdə göstərilir. Monoqrafiya üzərində iş zamanı topluya daxil olan məqalələrin hamısına diqqət yetirilmiş, lakin tədqiqatda F.Əliyevin «Qarabağ xanlığı (XVIII əsr)» adlı məqaləsinə üstünlük verilmişdir. Məqalədə müəllif əsas diqqəti siyasi hadisələrin gedişinə yönəltməyə, xanlıqda mövcud olmuş sosial-iqtisadi və sosial-siyasi məsələlərə, o cümlədən xanlıqda idarəetmə aparatının qurulmasına müəyyən yer vermişdir. Qarabağın memarlıq abidələri, burada mövcud olmuş sənət növləri, mədəniyyətin inkişaf səviyyəsinə həsr olunmuş məqalələr də tədqiqat baxımından önəmlidir.

2005-ci ildə Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutu «Qarabağ: Kürəkçay müqaviləsi –

200» adlı məqalələr toplusunu nəşr etmişdir (111). Adından göründüyü kimi, toplu əsasən Qarabağ xanlığını Rusiya imperiyasına birləşdirmiş məlum Kürəkçay müqaviləsinə həsr olunmuşdur. Bununla belə, tərtibçilər məqalələri xronoloji ardıcılığı nəzərə alınmaqla toplamış, nəticədə təkcə müqavilə deyil. Qarabağın ən qədim keçmişindən 1805-ci ilədək olan tarixi nəzərdən keçirilmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, bu topluda Qarabağın xanlıq dövrünə önəmli yer ayrılmış və ayrı-ayrı məqalələrdə mülkiyətlər, onların Qarabağ xanlarına olan münasibətləri, habelə xanlığın inzibati quruluşu və dini-etnik tərkibi, Şuşa şəhərinin yaranma tarixi, eləcə də problemlə bağlı olan bir sıra mənbələr haqqında müfəssəl məlumat verilmişdir.

Həm arxeologiya və etnoqrafiya, həm də tarix institutlarının nəşr etdikləri toplulara nəzər yetirdikdə bir müsbət xüsusiyyət dərhal diqqəti cəlb edir: məqalələr zəngin, nəfis illüstrasiya və fotosəkillərlə tamamlanmışdır. Məhz buna görə topluların hər bir məlumatı bu əlavələrlə daha aydın və əyani şəkildə qavranılır.

Ə.Qubaydulın (70, 115–118), F.M.Əliyev (24), F.Ağamalı (3), T.T.Mustafazadə (62a), M.M.Gülmaliyev (30), M.Q.Abdulayev (1), A.P.Novoseltsev (190) və başqalarının (21, 22, 40, 143, 178) əsərlərində də Qarabağ xanlığının tarixinin müəyyən aspektlərinə toxunulmuşdur. Yeddicildlik Azərbaycan tarixinin III cildində Azərbaycanda xanlıqların yaranmasının tarixi şəraiti haqqında qısa da olsa, xanlıqların siyasi-iqtisadi, mədəni həyatına dair ümumiləşdirilmiş material vardır (12).

Qısa tarixşünaslıq icmalından göründüyü kimi, Qarabağ xanlığı tarixinin bir sıra aspektləri tədqiq edilsə də, xanlığın tarixi bu günə kimi bütövlükdə, kompleks yanaşma şəklində tədqiqat obyekti olmamış, nəticədə xanlıq tarixinin bir sıra məsələləri işıqlandırılmamışdır.

Müəllifi olduğum bu monoqrafiyada isə qarşıya Qarabağ xanlığının tarixini və ilk növbədə xanlıqda mövcud olmuş sosial-iqtisadi və sosial-siyasi münasibətləri arxiv sənədləri və ilk tarixi mənbələr əsasında tədqiq etmək məqsədi qoyulmuşdur. Bundan başqa, nəzərə alınmışdır ki, bu tədqiqat bir daha bədnam qonşularımızın ərazi iddialarının əsassız olduğunu sübut etməyə yardım edə biləcək, beləliklə, Milli tarixşünaslığa kiçik bir töhfə olacaq.

Təqdim olunan əsər yazılı mənbələrə əsaslanır. Qarabağ xanlığının sosial-iqtisadi və sosial-siyasi quruluşunu öyrənmək üçün hər hansı bir tarixi problemin tədqiqində olduğu kimi, ilk mənbələrin müstəsna əhəmiyyəti vardır. Bütövlükdə xanlıqların, o cümlədən Qarabağ xanlığının sosial-iqtisadi və siyasi tarixinə aid məlumatlar çox az və səpələnmiş vəziyyətdədir. Bilavasitə xanlıqlar dövründə əhəlinin təsərrüfat fəaliyyəti və sosial-siyasi münasibətləri haqqında müfəssəl məlumat verən mənbələr yoxdur. Lakin təsərrüfat fəaliyyətinin səviyyəsinin yüz illər ərzində tədricən dəyişdiyini nəzərə alaraq xanlığın yaranması ərəfinə və ləğvindən dərhal sonra tərtib olunmuş sənədlərdən istifadə etmək mümkündür. Bu səpkidə olan materiallardan danışarkən ilk növbədə «Gəncə-Qarabağ əyalətinin müfəssəl dəftəri»ni qeyd etmək lazımdır. Məlumdur ki, 1722-ci ildə əfqanların Səfəvi dövlətinin mərkəzi hissəsini işğal etməsindən istifadə edən Rusiya və Osmanlı dövlətləri Azərbaycana müvəqqəti olaraq öz aralarında bölüşdürmüşdülər. Azərbaycan ərazisinin çox hissəsi, o cümlədən sonralar Qarabağ xanlığını təşkil etmiş ərazi Osmanlı dövlətinin idarəçiliyinə keçmişdi. Osmanlılar vergi toplanmasını nizama salmaq üçün bölgənin əhəlisini və təsərrüfat subyektlərini siyahıya almışdılar. Məhz həmin tarixi dönmədə, daha doğrusu, 1728-ci ildə «Gəncə-Qarabağ əyalətinin müfəssəl dəftəri» tərtib olunmuşdur (29). Tədqiqatçı H.Məmmədov bu qiymətli mənbəni ərəb qrafikasından latın qrafikasına çevirərək 2000-ci ildə nəşr etdirmişdir. Digər mötəbər mənbələrin azlığını nəzərə alaraq

xanlığın təsərrüfat həyatı haqqında təsəvvür əldə etmək üçün «Müfəssəl dəftər»ə müraciət etmək vacibdir. Bu sənəddə xanlıqların yaranması ərəfəsində Qarabağ əyalətinin inzibati-ərazi vahidləri, kənd, məzrəə (boşalmış kənd), yaylaq-qışlaq tipli yaşayış məskənlərinin sayı haqqında, əhalinin etnik-dini tərkibi, məşğulluğu, mövcud vergi sistemi, vergilərin miqdarı haqqında dəqiq məlumatlar vardır.

Qarabağ xanlığında sosial-iqtisadi münasibətləri öyrənmək üçün ən mühüm mənbələrdən biri də 1823-cü il təsvirlətidir. Qarabağda xanlıq ləğv edilən kimi Qafqazdakı rus qoşunlarının komandanı, general A.P.Yermolovun göstərişi ilə həqiqi dövlət müşaviri Mogilevski və Gürcüstan qrenader polkunun komandanı polkovnik II Yermolov Qarabağın əhalisinin sayını və gəlirlərini əks etdirən 35 cədvəl tərtib etmişlər. Sonralar daha iki əlavə xüsusi cədvəl də tərtib olunmuşdur: 1.Bütün cədvəllərin məlumatları əsasında hesablanmış yekun rəqəmləri əks etdirən cədvəl; 2.İrana qaçmış cəbrayillilərə aid cədvəl (193).

Cədvəl tərtibçiləri etiraf edirlər ki, onlar Qarabağ əhalisinin sayını düz hesablaya bilməmişlər, çünki onlar hesablamalarında ancaq mahal bəyləri və kəndxudaların şifahi cavablarına əsaslanmışlar. Onların gümanına görə, vergilərdən yayınmaq üçün bu şəxslər xeyli adamın adını gizlətməmişlər. Tərtibçilərin fikrincə, Qarabağın kameral təsviri həyata keçirilərdisə, əhalinin sayı ən azı 30% artardı. Əgər kəndxuda və yüzbaşılardan, mahal naiblərinin əksəriyyətinin müsəlman-azərbaycanlı olduğunu nəzərə alsaq, inamla deyə bilərik ki, adı siyahıya salınmayan şəxslərin çoxu məhz müsəlmanlar (azərbaycanlılar) olmuşdur. Demək, müsəlmanlar (azərbaycanlılar) «Təsvir»dən də göründüyü kimi, Qarabağ əhalisinin 80%-ni deyil, daha çox hissəsini təşkil etmişlər.

Qarabağ xanlığının tarixini öyrənmək üçün XIX əsrin 30-cu illərinin birinci yarısında rus məmuru Dmitri Zubaryevin yazdığı və «Qafqazrəxası rus mülklərinin təsviri»nin 3-cü hissəsində nəşr

olunmuş «Qarabağ əyaləti» adlı məqalə çox böyük əhəmiyyətə malikdir (13). Bilavasitə xanlıq dövrünə aid statistik materiallar az olduğundan xanlığın iqtisadiyyatı haqqında təsəvvür əldə etmək üçün həmin məqalədə verilmiş fakt və rəqəmlərdən istifadə etmək mümkündür.

Xanlıqda sosial-iqtisadi münasibətləri və dövlət quruluşunu öyrənmək üçün arxiv materialları ilə bərabər, çap edilmiş mənbələrdən də geniş istifadə olunmuşdur. Belə mənbələr arasında öz əhəmiyyətinə və həcminə görə Qafqaz Arxeoqrafiya Komissiyasının topladığı və nəşr etdiyi sənədlər (aktlar) mühüm yer tutur. Aktlardakı bir çox sənədlər Qarabağ xanlığı əhalisinin sayı, etnik-dini tərkibi, əhalinin təsərrüfat fəaliyyəti, bölgənin inzibati-ərazi sistemi, vergi və mükəlləfiyyətlərin müxtəlif növləri və həcmi haqqında zəngin məlumatlar verir.

XIX əsrin 80-ci illərində nəşr olunmuş «Zaqafqaziya dövlət kəndlilərinin məişətini öyrənmək üçün materiallar» adlı toplu da Qarabağ xanlığının tarixini öyrənmək üçün müəyyən əhəmiyyətə malikdir (180).

Mövzunu öyrənmək üçün şübhəsiz, mühüm mənbələr arasında tarixşünaslığa «Qarabağnamələr» adı ilə daxil olmuş əsərləri qeyd etməmək olmaz. Bunlardan ilki və həm də ən əhəmiyyətli Mirzə Adıgözəl bəyin «Qarabağnamə»sidir (1845-ci il).

Mirzə Adıgözəl bəyin əsərində Qarabağın 1736-cı ildən 1828-ci ilə qədərki siyasi tarixi təsvir olunmuşdur. Müəllifin uzun müddət rus xidmətində olması, təbii ki, hadisələrin işıqlandırılması səciyyəsinə təsir etməyə bilməzdi. O, bu əsərin Qafqaz canişini M.S.Vorontsova təqdim ediləcəyini də nəzərə almışdır.

«Qarabağnamə»də Mirzə Adıgözəl bəy Nadir şahı idealizə etsə də, onun Ziyadoğulları nəslindən olan Gəncə bəylərbəyinə qarşı qərəzli münasibətini gizlətməmişdir. Müəllif Qarabağ xanlığının banisi Pənahəli xanı da səciyyələndirmiş və bir sıra hallarda tarixi təhriflərə yol vermişdir. Əsərdə Pənahəli xanın urmiyalı

Fətəli xan Əfşara məğlubiyyətindən sonra xanın öz böyük oğlu İbrahimxəlil ağanı girov göndərməsi hadisəsini müəllif Pənah xanın xeyrinə yozmağa çalışır, hətta iddia edir ki, guya Fətəli xan İbrahimxəlil ağam xəyanət və aldatmaq yolu ilə əsir almışdır. Maraqlı cəhətlərdən biri də budur ki, Mirzə Adıgözəl bəy rəsmi rus tarixşünaslığının mövqeyini kor-koranə müdafiə etmir. O, mayor Lisaneviçin İbrahimxəlil xanı ailəsi ilə birlikdə xaincəsinə və qəddarlıqla öldürməsinə mənfi münasibətini ifadə edə bilməyə də, hər halda rəsmi tarixşünaslıqda olduğu kimi, xanı xəyanətdə də günahlandırmır və bu barədə susmağı üstün tutur. Əsərin XVIII yüzilin hadisələrini təsvir edən hissəsi isə daha çox hekayə səciyyəsi daşıyır, çünki müəllifin özünün də etiraf etdiyi kimi, bu hadisələr haqqında məlumatı o, əsas etibarlı ilə qocaların ixtilatlarından almışdır. Müəllifin müasiri olduğu XIX əsrə dair hadisələrin təsviri isə ilk mənbə-sənəd səciyyəsi daşıyır. Mirzə Adıgözəl bəy Qarabağ xanlığının sosial-iqtisadi, inzibati quruluşuna ayrıca fəsillər həsr etməyə də, öz əsərində xanlığın siyasi tarixinin şərhilə bağlı, bir sıra hallarda xanlığın mahallara bölgüsü, hər mahalın təbii sərvətləri, əhalinin ödədiyi vergi və mükəlləfiyyətlər, xan idarəçiliyi haqqında qiymətli məlumatlar verir.

Qarabağ xanlığının tarixinə dair ikinci mühüm əsərin müəllifi İbrahimxəlil xanın, daha sonra Mehdiqulu xanın vəziri olmuş Mirzə Camal Cavanşirdir. 1847-ci ildə Mirzə Camal Vorontsovun tapşırığı ilə fars dilində «Tarixi-Qarabağ» («Qarabağ tarixi») əsərini yazmışdır (44, s.106). Həm xanlıq, həm də Rusiya üsuli idarəsi dövründə idarəçilikdə iştirak etdiyi üçün müəllifin bilavasitə müşahidələri əsasında verdiyi məlumatlar çox qiymətlidir.

Şair Mir Mehdi Xəzaninin Azərbaycan dilində yazılmış Qarabağın tarixi əsəri də qiymətli mənbədir. Mir Mehdi Xəzani Mirzə Camalın nəvəsi Məhəmməd bəy Cavanşirin xahişi ilə Azərbaycan dilində yazılmış, 24 fəsil və xatimədən (nəticədən) ibarət «Kitabi-tarixi-Qarabağ» əsərinin müəllifidir (36). Bu əsər

ilk dəfə 1991-ci ildə «Qarabağnamələr»in ikinci kitabına daxil edilərək nəşr olunmuşdur. Əsər kompilyativ səciyyə daşısa da, onun Qarabağın tarixi coğrafiyasına həsr olunan hissələri müəyyən empirik dəyərə malikdir.

Qarabağ tarixinə aid yazılmış əsərlərdən biri də Əhməd bəy Cavanşirin 1883-cü ildə rusca qələmə aldığı və ilk dəfə «Qafqaz» qəzetinin 1884-cü ilə aid saylarında nəşr olunmuş «Qarabağ xanlığının siyasi vəziyyətinə dair (1747-ci ildən 1805-ci ilə qədər)» əsəridir (26).

Əhməd bəyin tarixi əsəri kompilyativ səciyyə daşımaqla dövrün salnamələrindən fərqlənir. Onun istifadə etdiyi əsas mənbələr Mirzə Camalın, Mirzə Adıgözəl bəyin və Mir Mehdi Xəzaninin kitabları, habelə müxtəlif tayfa və qəbilələr haqqında rəvayətlər, habelə N.Dubrovinin «Zaqafqaziya 1803-cü ildən 1806-cı ilə qədər» adlı əsəri olmuşdur. Ə.Cavanşirin özündən əvvəlki müəlliflərdən üstünlüyü rus tarixçilərinin əsərlərindən istifadə etməsidir. Əhməd bəy Nadir şahın fəaliyyətinə mənfi münasibət bəsləmiş, Pənahəli xanı idealizə etmiş, onu «igid və qoçaq bir dövlət xadimi» kimi qələmə vermişdir. Ə.Cavanşir öz əsərində ikinci babası olduğu üçün Mehreli bəyə dərin məhəbbət hissi ilə yanaşmış, babası Məhəmməd bəyi isə «Koroğluya bənzər» əfsanəvi bir qəhrəman kimi tərifləmiş, öz yüksəlişində İbrahimxəlil xanın Məhəmməd bəyə minnətdar olduğunu iddia etmişdir. Müəllif hətta qeyd edir ki, «xalqı hədsiz tələbləri ilə taqətdən salan İbrahim xan artıq öz dövrünü keçirmiş və məmləkəti idarə etmək üçün daha zirək bir hakim lazım idi» (69, s.106). «Qarabağnamə»də Ə.Cavanşir Ağa Məhəmməd şah Qacarın basqınları və qarabağlıların bu basqınlara müqavimətinə də geniş yer ayırmışdır. Bu əsərdə İbrahimxəlil xanın sarayında xarici meyil məsələsində bir-birilə mübarizə aparən iki qrupun olması haqqında digər əsərlərdə rast gəlinməyən məlumatlar var.

XIX əsrin Azərbaycan salnaməçilərindən biri də Mirzə Yusif Qarabağidir (Nersesov) (1798–1864). Mirzə Yusifin «Tarixi-safi» əsərində də Qarabağ xanlığının yaranmasından süqutuna qədərki dövrü təsvir olunmuşdur. Əsər əsasən kompilyativ səciyyə daşıyır. Lakin əsərdə xristian mülkəliklərinin hüdudları barədə verilən məlumat öz orijinallığı ilə diqqəti cəlb edir.

XIX əsrdə Qarabağ xanlığının tarixinə həsr olunmuş əsərlərdən biri də Azərbaycanın tanınmış şairlərindən olan Mirzə Rəhim Fənanın «Tarixi-cədid-Qarabağ» əsəridir (56). Lakin sözügedən əsərdən yalnız bəzi fraqmentlər mühafizə olunmuşdur. Əsər əsasən kompilyativ səciyyə daşıyır. Burada Qarabağ xanlığının sərhədlərinin nisbətən dəqiq təsvir olunması, Şuşa şəhərinin inşasının ardıcıl təsvir olunması diqqəti cəlb edir.

XIX əsrin sonlarına yaxın Baharlı soyadlı bir şəxs «Əhvalati-Qarabağ» əsərini yazmışdır (14).

«Əhvalati-Qarabağ» əsəri ilk dəfə 1991-ci ildə «Qarabağnamələr»in ikinci cildində işıq üzü görmüşdür. Kompilyativ səciyyə daşıyan və xeyli dərəcədə folklor nümunələri əsasında yazılan bu əsərdə Qarabağ xanlığının tarixi, xüsusilə onun siyasi tarixi qırıq-qırıq, systemsiz, həm də bir sıra hallarda yanlış təsvir edilmişdir. Lakin əsərdə Qarabağın memarlıq abidələri, tarixi şəxsiyyətləri, adət-ənənələri, etnoqrafik xüsusiyyətləri haqqında olan məlumatlar əvəzsizdir.

Qarabağ tarixinə həsr olunmuş əsərlər arasında Rzaqulu bəy Mirzə Camal oğlunun «Pənah xan və İbrahim xanın Qarabağda hakimiyyətləri və o zamanın hadisələri» adlı əsəri də özünəməxsus yer tutur (66).

XIX əsrin ortalarında yazılmış A.Bakıxanovun «Gülüstani-İrəm» əsərində də Qarabağ xanlığının tarixi ilə bağlı çox qiymətli məlumatlar vardır (99). Böyük mütəfəkkir, alim, yeni Azərbaycan tarixşünaslığının banisi A.Bakıxanov 1823-cü ildə Qafqazdakı rus qoşunlarının komandanı Yermolovun əmri ilə Qarabağ

əyalətini tədqiq edən komissiyanın üzvü təyin olunmuşdur. Bu komissiyada fəaliyyət ona Qarabağın tarixi və coğrafiyasına dair qiymətli məlumatlarla tanış olmağa imkan vermişdir. «Gülüstani-İrəm»in sonuncu, beşinci fəslində Azərbaycan xanlıqlarının, o cümlədən Qarabağ xanlığının tarixinə dair məlumat verilir.

Mövzunun tədqiqi üçün XVIII əsrin sonu – XIX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda olmuş səyyahların xatirələri, XIX əsr Azərbaycan tarixçiləri və rus qafqazşünaslarının ilkin qaynaq xarakterli əsərləri də müəyyən əhəmiyyət kəsb edir. XVIII əsrin sonunda Şuşada olmuş rus polkovniki S.D.Burnaşev (105) və XIX əsrin əvvəllərində Azərbaycana gəlmiş ingilis səyyahı Q.Keppel (155) Şuşa şəhərinin strateji-coğrafi mövqeyi, ticarət əlaqələri və şəhər əhalisinin sayı haqqında məlumatlar vermişlər.

XIX əsrin əvvəllərində Rusiya Cənubi Qafqazı işğal etdikdən sonra buranın iqtisadi cəhətdən mənimsənilməsinə asanlaşdırmaq məqsədi ilə regionu dərinləndirən öyrənmiş, tarixi-coğrafi, iqtisadi vəziyyəti əks etdirən çoxsaylı əsərlər meydana çıxmışdır ki, bu əsərlərdə hadisələr əksər hallarda tədqiq edilməmiş, lakin bəzi faktlar qeyd olunduğundan onlar ilkin mənbə səciyyəsi daşıyırlar. Belə əsərlərdən danışarkən S.B.Bronevskinin əsərinin adını çəkmək olar (103). İki hissədən ibarət olan bu əsərin birinci hissəsində müəllif Qafqazın coğrafiyası, ikinci hissəsində isə Qafqazın, o cümlədən Azərbaycanın yaxın tarixi keçmişini, xüsusilə də Azərbaycan xanlıqlarının ərazisi, tarixi, dövlət quruluşu və bəzi başqa məsələləri işıqlandırmışdır. Bir sıra tarixi hadisələrin bilavasitə iştirakçısı və şahidi olmuş rus qafqazşünası P.Zubovun əsərində Azərbaycan şəhərlərinin, o cümlədən Şuşa şəhərinin ətraflı təsviri verilmiş, başqa bir əsərində isə Qafqaz ölkələrinin tarixi-statistik, etnoqrafik, maliyyə və ticarət baxımından şərh edilmişdir (139, 140).

Digər qafqazşünas İ.N.Berlinin səyahətnamələrinin ikinci və üçüncü hissələrində Şimali Azərbaycan xanlıqları, rus-İran

3484

müharibələrinin Azərbaycana dağıdıcı təsiri haqqında qeydlər mövcuddur (102, 103). Rus qafqazşünası P.Q.Butkov XVIII əsrin sonlarında rus qoşunlarının Azərbaycana yürüşündə iştirak etmiş, bir çox hadisələrin iştirakçısı və müşahidəçisi kimi üçcildlik məlum əsərinin ikinci cildində Azərbaycan xanlıqları, o cümlədən Qarabağ xanlığı haqqında mənbəşünaslıq səciyyəli bir sıra maraqlı məlumatlar vermişdir (106).

Qarabağ xanlığında mövcud olmuş sosial-iqtisadi münasibətlər və dövlət quruluşu haqqında bəzi məlumatlara, xüsusilə də Qarabağ və Gəncə xanlıqlarının yaşayış məskənləri, əhalisi, əhəlinin etnik tərkibi, məşğuliyyəti və s. barədə faktlara İ.İ.Şopen (230), S.A.Yeqiazarov (181, 131, 132), V.N.İvanenko (142) və başqalarının əsərlərində də rast gəlmək mümkündür.

Beləliklə, Qarabağ xanlığının tarixşünaslığı ilə tanışlıq göstərir ki, xanlığın sosial-iqtisadi və sosial-siyasi tarixinin bir çox məsələlərinin elmi araşdırılmasına və onu ümumiləşdirməyə ciddi ehtiyac vardır.

I FƏSİL

QARABAĞ XANLIĞI HAQQINDA ÜMUMİ MƏLUMAT

1. Qarabağın qədim dövr və orta əsrlərdə etnik və siyasi tarixinə baxış

Qarabağ xanlığının sosial-iqtisadi və sosial-siyasi tarixinə toxunmadan əvvəl regionun özəl inkişaf tarixinə ekskurs etmək zəruridir. Öncədən qeyd edək ki, uzaq keçmişdən üzü bəri bu ərazi müxtəlif etnik qrupların qədim yaşayış məskəni olmuş, quldar və feodal dövlətlərin maraq dairəsinə düşmüş və bu səbəbdən də Qarabağ bölgəsi çoxsaylı hərbi yürüşlər və basqıların baş verdiyi məkana çevrilmişdir. O, zəngin təbiəti, faydalı qazıntıları və normal həyat üçün gərəkli olan digər təbii resursları ilə dünyanın «mənəm-mənəm» deyən neçə-neçə fəhəhini özünə cəlb etmişdir. Qarabağa sahib olmaq üçün şücaət və şöhrət ehtiraslı sərkərdələr bu məkanda rəqiblərinə qarşı qılınc sıyırmış, onlarla ölüm-dirim savaşılarına çıxmışlar. Lakin bu əzəli Azərbaycan torpağı hər dəfə özündənrazi, xudpəsənd fəhəhləri özünə ram etmiş, qesdlərə və qesblərə layiqincə sinə gərmişdir.

Hələ qədim dövrlərdə Qarabağ zonası mülayim iqlimi, zəngin flora və faunası ilə seçilirdi. Təsədüfi deyildir ki, ilk insan məskənləri məhz burada aşkar edilmişdir. Qarabağ ərazisindəki Azıx mağarası bu qədim məskənlərdən biridir və tədqiqatlarla hələ bir milyon il əvvəl burada insanların məskunlaşdığı isbatlanmışdır. Buna görə də sözügedən mağarada aşkarlanmış zəngin arxeoloji materiallar ibtidai insanların formalaşması, ibtidai-icma quruluşunun yaranması prosesini, habelə qədim insanların maddi və mənəvi nailiyyətlərinin öyrənilməsində dünyamiqyaslı mən-

Qarabağın ən qədim abidəsi – Azıx mağarası

bə sayılır. Əcdadlarımızın məskəni olmuş Azıx mağarasının sayəsində bütün dünya qarşısında tariximizin necə dərin köklərə malik olmasını sübut edə bilmişik (49, s.11).

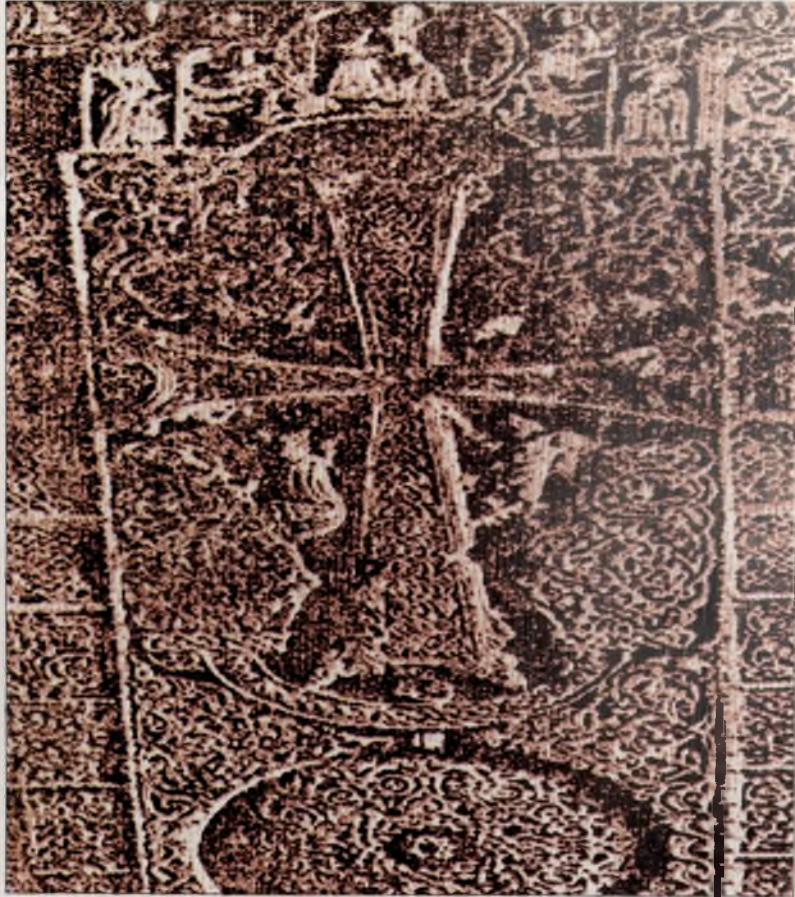
Qarabağ ərazisində mövcud olan arxeoloji abidələrin tədqiqi sübut edir ki, regionun əhalisi artıq daş dövründən Ön Asiya tayfa və vilayətləri ilə sıx əlaqələr saxlamışdır. Alimlərin fikrincə, hələ eneolit dövrünün (e.ə. VI – e.ə. IV minilliklər) sonunda Qarabağ düzündə Mesopotamiya ərazisindən gəlmiş miqrantlar – bir sıra etnik qruplar məskunlaşmışdır (187, s.130; 174). Beləliklə, Qarabağ əhalisinin mədəniyyəti qonşu xalqlarla, ilk növbədə Mesopotamiyanın inkişaf etmiş xalqları ilə sıx əlaqədə formalaşmışdır.

Aparılmış arxeoloji qazıntılar sübut edir ki, əgər daş dövründə insanlar əsasən Qarabağın düzən ərazisində yaşayırdılarsa, artıq erkən tunc dövrünün sonlarında onlar dağətəyi və dağlıq zonalarda məskunlaşmışlar. Müxtəlif zəngin filiz ehtiyatları olan rayonlara nəzarət burada yaşayan tayfalara dağ-mədən sənəti və metalışləməni inkişaf etdirməyə imkan vermişdir. Tədricən Qarabağ bu baxımdan aparıcı rayonlardan birinə çevrilmişdir (6, s.8). Eyni zamanda, Qarabağ Mil düzü ilə bərabər, Azərbaycanda tunc dövründə mövcud olmuş iki iri keramika mərkəzlərindən biri hesab edilir (145, s.60). Qarabağ ərazisində mövcud olmuş abidələrin tədqiqi Azərbaycan xalqının təkə maddi mədəniyyət nümunələrinin deyil, ölkəmizin ərazisində əmlak bərabərsizliyinin, siniflərin və nəhayət, ilk dövlət quruluşlarının yaranma şəraitini öyrənməyə imkan verir.

Akademik İ.Əliyevin fikrincə, e.ə. I minillikdə Qarabağ ərazisi güman ki, əvvəlcə Midiya dövlətinin tərkibində olmuş, sonra isə Əhəməni dövlətinin XIV satraplığına daxil edilmişdir. Bu ərazidə yaşayan alban tayfaları e.ə. IV əsrdə Atropaten dövlətindən asılı olmuşlar (7, s.18).

Tədqiqatlar sübut edir ki, burada yaşayan alban tayfaları avtohton əhali olmuş və onların nə mənşəcə, nə də dil baxımından ermənilərə heç bir aidiyyəti olmamışdır. Tarixi saxtalaşdırmağa çalışan erməni «alimləri» isə son dövrlərdə Azərbaycan tarixinin məhz Albaniya dövrünə daha çox müraciət edir, albanların bütün

Alban qəbri üzərində xaçdaş

nailiyyətlərini ermənilərin adına çıxır və hətta alban tayfalarının ermənilərin bir qolu olması barədə cəfəng fikirlər səsləndirirlər. Halbuki tədqiqatlar sübut edir ki, ermənilər bir xalq kimi e.ə. I minilliyin I yarısında Fərat vadisinin yuxarı axarında formalaşmağa başlamış və onların nə Qarabağa, nə də ümumiyyətlə, Azərbaycan ərazisinə heç bir bağlılığı olmamışdır (128, s.149; 129, s.237). Bəli, 1980-ci ildə çap olunmuş «Erməni xalqının tarixi» əsərində erməni alimləri özləri qeyd edir ki, ermənilər Fəratın yuxarı axarında məskunlaşmışdılar (149, ss.17–18). Təsədüfi deyil ki, erməni alimlərinin bir qismi ermənilərin köçmə xalq olmalarını əsla inkar etmir: «Erməni xalqının soykökü haradandır, o nə vaxt və necə Ermənistanda məskunlaşmış, haradan və hansı yollarla buraya gəlmiş, onun dili və etnik tərkibinə kim təsir göstərmişdir? Bütün bunlar barəsində bizim dəqiq məlumatımız yoxdur» (2, s.11).

Akademik İ.Əliyev erkən orta əsr tarixçiləri Moisey Xorenski və Musa Kalankatlıya istinad edərək göstərir ki, bu dövrdə Albaniyanın Qarabağ ərazisində uti, savdei, qarqar tayfaları yaşamışlar (7, s.20).

Əzəli Azərbaycan torpağının – Qarabağın «Böyük Ermənistan»ın tərkib hissəsi olması barədə uydurma fikirləri yazılı mənbələrdən başqa, həm də Fərat vadisindən tapılmış numizmatik materiallar da alt-üst edir. Erməni tədqiqatçıları özləri də təsdiqləyirlər ki, o dövrün erməni pullarında Ermənistan alleqorik formada Roma imperatorunun ayaqları altındakı kənz və ya ram edilmiş öküz, yaxud aman diləyən əsir erməni döyüşçüsü şəklində təsvir edilir (2, s.245). Bu da təsədüfi deyil: Roma imperiyasının tabeçiliyində olan, vaxtaşırı gah Atropaten, gah da İberiya hökmdarlarının idarə etdiyi Ermənistan heç vaxt güclü dövlət olmamış və «dənizdən dənizə» olan əraziləri əhatə etməmişdir (89a, 7, s.24).

Qarabağda türkdilli əhalinin yaşamasını təsdiqləyən abidə – Ağdamın Boyəhmədli kəndində ilk orta əsrlərə aid daş heykəl

Tədqiqatçı F.Məmmədova qeyd edir ki, antik müəlliflərin əsərlərində Qarabağ «Orxistena», daha sonra isə «Arsax» coğrafi adı ilə bildirilirdi. O, tarixi faktlara əsaslanaraq sübut edir ki, erməni «alimləri»nin bu adları özünüküləşdirmək, erməniləşdirmək cəhdləri uğursuzdur və heç bir tarixi həqiqətə əsaslanmır (177, s.42).

VIII əsrin əvvəllərində Almaniya dövlətinin tərkib hissəsi olan Qarabağ sonralar Ərəb Xilafətinin tərkibinə qatılmışdır. Qarabağın düzən ərazilərində yaşayanlar İslamı qəbul etmiş, lakin dağ ərazilərində yaşayan albanlar öz xristian inanclarında qalmış və öz hakimlərinə – Mehranilər sülaləsindən olan knyazlara tabe idilər. Ərəb işğalından sonra əsasən düzənlikdə yerləşən ərazi Uti, Aran, Arsax və Aqvan adlandırılmış, «Qarabağ» istilahı isə təxminən XII əsrdən işlənməyə başlamışdır (48, s.99).

Qarabağ ərazisi IX əsrin sonlarından Sacilər, X əsrdən Salariilər, XI–XII əsrin əvvəllərində isə Şəddadi dövlətinin tərkibinə daxil olmuşdur (229, s.30–89). Sözügedən dövlətlərin xaraktercə Azərbaycan dövlətləri olması və ermənilərə heç bir aidiyyəti olmaması dünya tarixşünaslığında çoxdan qəbul olunmuş həqiqətdir.

Ərəb Xilafətinin zəiflədiyi dövrdə, IX əsrdə Mehranilər sülaləsindən olan knyaz Qriqori Hamama Qarabağda Alban dövlətinin bərpa olunmasını bəyan etmiş, onun oğlu Saak-Seva da bu işi davam etdirmişdir. Beləliklə, regionun siyasi xəritəsində yəni-dən Almaniya dövləti peyda olmuş və bu dəfə onun ərazisi bütün Şimali Azərbaycanı deyil, Qarabağ bölgəsini əhatə etmişdir. (177, s.43).

Çox hissəsi yüksək yayla olan Qarabağın iqlimi mülayim, suyu bol, torpağı məhsuldar olduğu üçün həmişə böyük dövlətlərin hökmdarlarının diqqətini cəlb etmişdir. XI əsrdə Gürcüstan

Alban memarlığının incisi – Qanzasar monastırı (XIII əsr)

səfərindən dönərkən böyük Səlcuq sultanı I Məlikşah burada qışlamışdı (82, s.19).

Məlumdur ki, 1136-cı ildə yaranmış Azərbaycan Atabəylər dövləti (Eldənizlər dövləti) bütün Azərbaycan torpaqlarını öz tərkibində birləşdirmişdir (15). Alban knyazlarının vassal asılılığı ilə kifayətlənən Atabəylər knyazlığın mövcudluğuna toxunmamışlar.

XII–XIII əsrlərdə Qarabağda mövcud olan Alban dövləti Xaçın dövləti kimi tanınırdı. Dövlətin ən məşhur hökmdarı Mehrani sülaləsindən olan Həsən Cəlal olmuşdur. Qarabağı özününküləşdirmək istəyən ermənilər hazırda Azərbaycan xalqının

bu görkəmli şəxsiyyətini də erməniləşdirir, onun adını Həsən Cəlalın kimi göstərir. Halbuki belə bir ad heç bir tarixi sənəddə xatırlanmır. Həsən Cəlalın dövründə inkişaf edən alban Xaçın knyazlığı hətta monumental abidələr inşa etmək iqtidarında olmuşdur. Onlardan ən məşhuru isə Qanzasar monastırı hesab olunur. Üzərində «Albanıyanın baş kilsəsi», «alban xalqı üçün» olan yazılara baxmayaraq, ermənilər bu abidəni də erməni kilsəsi kimi qələmə verirlər (177, s.44). XIII–XIV əsrlərdə də Qarabağın dağlıq hissəsinin xristian əhalisinin əksəriyyəti hələ də alban dilində danışmaqda davam edirdi.

Məlumdur ki, ərəblərin təzyiqi altında VIII əsrdə alban kilsəsi ərəblərə düşmən olan Bizansın etiqad etdiyi diofizit məzhəbindən üz döndərərək monofizit məzhəbini qəbul etmişdi. Alban kilsəsi monofizit kilsəsinə tabe edilmişdi. Ancaq ehkam ümumiliyinə baxmayaraq, alban kilsəsi həmişə müstəqilliyə can atmışdı. XI–XV əsrlərdə alban patriarxları erməni katolikosu ilə razılaşmadan fəaliyyət göstərirdilər. 1240-cı ildən Qanzasar məbədi yepiskoplarının nüfuzu qalxmağa başlayır və Qanzasar alban kilsəsinin mərkəzi olur, alban katolikosluğunu Qanzasar katolikosluğu adlandırmağa başlayırlar. (165, s.426). Lakin 1836-cı ildə ruspərəst erməni katolikosluğunu gücləndirmək məqsədilə çar hökuməti müstəqil alban katolikosluğunu ləğv edir. Bu dövrdə, yəni XIX əsrin əvvəllərinə kimi Qarabağın köklü xristian əhalisi özünün alban mənliyini qoruyur və ermənilərdən xeyli fərqlənirdi. Çar Rusiyası Azərbaycana işğal edib digər ölkələrdən yüz minlərlə erməniyi Azərbaycana, o cümlədən Qarabağa köçürdükdən sonra isə Dağlıq Qarabağın erməniləşdirilməsi prosesi sürətləndi. 1872–1873-cü illərdə Şuşa qəzasının tarixinə məqalə həsr etmiş K.Nikitin yazırdı ki, türklər bu ərazinin yerli sakinləridir, ermənilər isə buraya XVII əsrin sonundan köçməyə başlamışlar (189).

Albanlardan qalan yadigar – Qarabağın Xaçın-Dorbatlı kəndində mavzoley (XIV əsr)

Artıq qeyd edildiyi kimi, XII əsrdən başlayaraq mənbələrdə geniş şəkildə «Qarabağ» istilahından istifadə edilir. Tədqiqatçılar Qarabağ toponimini peçeneq-kəngərlərin bir qolu olan Qarabay (Qarabağ) tayfasının adı ilə bağlayırlar (48, ss.96–99). Görkəmli alim V.Piriyev qeyd edir ki, bu terminə Şimali Qafqaz, Türkmənistan, Özbəkistan, Əfqanıstan və s. ölkələrdə rast gəlmək olar. Üstəlik, Azərbaycanın bir neçə bölgəsində Qarabağ adlı yer mövcud olmuşdur. Onları bir-birindən fərqləndirmək üçün məlum ada coğrafi məkanın adı əlavə edilirdi. Tədqiqat predmetimiz olan Qarabağ bu dövrün mənbələrində «Arran Qarabağı» kimi göstərilirdi (206, s.58).

Qarabağın Xotavənd kəndində alban kilsəsi

XIII–XIV əsrlərdə Qarabağ Aranın «mərkəzi», «qəlbi», «paytaxtı» hesab olunurdu. Bu dövrdə Qarabağ cənubda Araz çayı, cənub-qərbdə Həkəri çayı, şimal-qərbdə Zəqəmçay, şimal və şimal-şərqdə Kür çayı, cənub-şərqdə Güştasfi ilə hüdudlanan ərazini əhatə edirdi. XIII əsrin əvvəllərində burada yerləşən Xaçın knyazlığı monqolların və xarəzmşah Cəlaləddinin hücumlarına məruz qalmışdı. Bununla belə, knyazlığın başçısı Həsən Cəlal onlarla ümumi dil tapa bildi və Qarabağ dağıntılardan xilas edildi. Lakin 1261-ci ildə monqollar Həsən Cəlalı qətlə yetirdilər, onun oğlu Cəlal Atabəy hakimiyyətə gəlsə də, knyazlığı uzun müddət qoruyub saxlamaq mümkün olmadı, 1287-ci ildə Xaçın knyazlığı ləğv olundu (206, s.60). Göründüyü kimi, bu dövrdə də Qarabağın ermənilərə heç bir aidiyyəti olmamışdır.

XIII–XIV əsrlərdə Qarabağda əhalinin etnik mənsubiyyətinə gəldikdə isə, akademik Z.Bünyadovun qeyd etdiyi kimi, burada həm monqol yürüşlərindən əvvəl, həm də monqol yürüşlərindən sonra türkdilli əhali tam əksəriyyət təşkil etmişdir (16, ss.70–74). Monqol yürüşləri zamanı Qarabağa yeni-yeni türk tayfaları köçürülmüş və onlar alban mənşəli əhali ilə heç bir münaqişəyə girmədən burada məskunlaşmışlar (206, s.61).

Tarixi mənbələrin məlumatları erməni «alimləri»nin bütün yudurmalarını əyani şəkildə təkzib etdiyinə görə üzdənirəq alimlər tarixi mənbələri təhrif etməkdən və ya bu mənbələrin məlumatlarını özlərinə uyğun formada şərh etməkdən belə çəkinmirlər. XIII əsrdə Gəncədə yaşamış alban tarixçisi Kirakosun «Tarix» adlı əsəri 1976-cı ildə rus dilində çap olunarkən «Ermənistan tarixi» adını almışdır. Halbuki müəllif əsərdə erməniləri və albanları fərqləndirir və albanların Qarabağın ən qədim sakinləri olduğunu qeyd edir (42, s.47; 125, 127, 155 və s.).

XV əsrdə Qarabağ müvafiq olaraq Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu Azərbaycan dövlətlərinin tərkib hissəsi olmuşdur (235, s.114). XV əsrdə Həsən Cəlalın nəslə Cahan şah Qaraqoyunludan

Qarabağ XIII–XIV əsrlərdə (V.Piriyyə görə)

«məlik» titulu almışdır. Sonralar bu nəsil 5 ailəyə bölünmüşdür ki, onların hər birinin nümayəndələri özlərini «məlik» adlandırmışdır. XVIII əsrdə Rusiya imperatoruna imzaladıqları məktublarda isə onlar özlərini «Alban Ərşakilərinin varisləri» kimi tanıtdırmışlar (177, s.45).

Öz dövlətləri olmayan və yalnız kilsələri ətrafında cəmləşən ermənilər XV əsrdə əriyib yox olmaq təhlükəsi ilə üzləşmişdilər, çünki Bizans hökmdarları və kilsəsi erməniləri assimilyasiyaya uğradırdı. 1441-ci ildə erməni katolikosluğunun mərkəzi Aralıq dənizi sahillərində yerləşən Kilikiyadan əzəli Azərbaycan ərazisi – Üçkilseyə (Eçmiədzinə) köçürüldü. Bu mənada erməni alimi

A.Papazyanın qeydlərini xatırlmaq yerinə düşər: «Öz dövlətçiliyini çoxdan bəri itirmiş erməni xalqının ictimai-siyasi tarixində erməni-qriqorian kilsəsi böyük rol oynayırdı» (175, s.68). Həmin bu tarixdən başlayaraq ermənilər Qöyçə gölü, Zəngəzur və Qarabağın onlara məxsusluğu haqqında fərziyyələr uydurmağa başladılar. Bu məkrli işdə erməni kilsəsinin təhrikedici missiyası danılmazdır (177, s.47). Tədqiqatçı İ.Petruşevski də bu faktı təsdiqləyərək qeyd edir ki, Eçmiədzin kilsəsi müxtəlif üsullarla ətraf torpaqları əldə etməyə başlamışdı (202, s.234).

Qubadlının Cıcimli kəndində məqbərə

XVI əsrdə Qarabağ Azərbaycan Səfəvi dövlətinin tərkibinə qatılmış və burada hətta ayrıca bəylərbəyilik – Qarabağ bəylərbəyliyi qurulmuşdur (233; 208, s.132). Qüdrətli Səfəvi dövlətinin mövcudluğu şəraitində ermənilərin hər hansı ərazi iddiasından söhbət gedə bilməzdi. İnzibati mərkəzi Gəncə şəhəri olan Qarabağ bəylərbəyliyi Araz və Kür çayları arasında, qərbdə Samxet dağları və Göyçə gölünə kimi uzanan geniş bir ərazini əhatə edirdi. Bəylərbəyliyin tərkibinə Bərdə şəhəri, Aqstabad (indiki Ağstafa), Bərgüşad, Arazbar, Cavanşir və digər mahallar daxil idi (211, s.88). Qarabağ bəylərbəyisi vəzifəsinə adətən Səfəvilərin hakimiyyətə gəlməsinə kömək etmiş qızılbaş tayfalarından biri – Qacar tayfasından olan Ziyadoğulları nəslinin nümayəndələri təyin olunurdu. İlk Qarabağ bəylərbəyi isə Şahverdi sultan Ziyadoğlu (1551–1568) idi (9, s.27).

Qaraqoyunlu və Ağqoyunlulardan yadigar – qoç fiqurları

XVII əsrdə Qarabağ ərazisi bütünlüklə Qarabağ bəylərbəylərinin tabeçiliyində olmuş, burada yaşayan türk-müsəlman əhalisi və mülklərin idarə etdiyi alban-xristian əhalisi bəylərbəyinə tabe idi. Əhalinin tərkibində də dəyişikliklər olmamışdı. Hazırda erməni «alimləri» yazırlar ki, guya XVII əsrdə burada ermənilərdən başqa heç kim yaşamamışdır. Halbuki tarixi mənbələr açıq-aydın şəkildə burada türk-müsəlman əhalisinin çoxluq təşkil etməsini göstərir.

XVI-XVII əsrlər Qarabağ bəylərbəylərinin adları bir daha sübut edir ki, sözügedən ərazini türkmənşəli müsəlman Ziyadoğulları nəslə idarə etmiş və regionun idarə olunmasında erməni-

Azərbaycanın türk dövlətlərindən daha bir yadigar – at fiqurları

lərin iştirakı əsla olmamışdır (O.Əfəndiyevin tədqiqatı (184) əsasında tərtib edilmiş aşağıdakı siyahı bunu bir daha təsdiq edir:

Şahverdi sultan Ziyadoğlu
 |
 İbrahim xan Ziyadoğlu
 |
 Yusif xəlif Ziyadoğlu
 |
 Peykər sultan Ziyadoğlu
 |
 İmamqulu xan Ziyadoğlu
 |
 Məhəmməd xan Ziyadoğlu
 |
 Osmanlı hakimiyyəti
 |
 Məhəmməd xan Ziyadoğlu
 |
 Mürşüdqulu xan Ziyadoğlu
 |
 Məhəmmədqulu xan Ziyadoğlu
 |
 Davud xan
 |
 Məhəmmədqulu xan Ziyadoğlu
 |
 Murtuzqulu xan Ziyadoğlu

Qarabağın dağlıq hissəsində olan xristian-alban mülklərinin hər birinin hakimiyyəti XVII yüzilliyin əvvəllərinə kimi adətən bir kəndə yayılırdı. Səfəvi şahı I Abbas mülk rütbəsini (Türkiyə-

*Qarabağın müsəlman əhalisindən qalmış yadigar – sinə daşı
(Kəlbəcər rayonu)*

yə qarşı müharibədə göstərilən yardımın müqabilində) ilk dəfə olaraq hakim səviyyəsinə qaldırdı. Qarabağın dağlıq ərazisi beş hissəyə bölünüb, hər hissə bir məlikin idarəsinə verildi. Məlik öldükdən sonra vəzifə oğluna keçirdi. Məlikin digər oğlanları «bəy» adlanırdı (94, ss.71–73).

Tarixi təhrif etməyə adət etmiş erməni «tədqiqatçıları» yazırlar ki, guya Qarabağın məlikləri erməni olduqlarına görə XVIII əsrin əvvəllərində Rusiya çarlarının tərəfini saxlayır və Rusiya-

nın regiondakı siyasətini dəstəkləyirdilər. Lakin tarixi faktlar və ilk növbədə o dövrün rus rəsmi sənədləri bunu təkzib edir. G.Məmmədovanın aşkar etdiyi 1724-cü ilə aid məktublarda qeyd olunur ki, məliklərdən «Çiləbördlü Sarkis qızılbaşların, Gültəntanlı Esai osmanlıların, məlik Bağır qızılbaşların tərəfini saxlayırlar» (175, s.79).

XVIII əsrin 20-ci illərinin ortalarında Azərbaycanın bir çox yerləri kimi Qarabağ bəylərbəyinin ərazisi də Osmanlı hakimiyyəti altında idi. Osmanlı hakimiyyəti dövründə bu ərazi «Gəncə əyaləti» adlanırdı. Gəncə əyalətinin ərazisi Qarabağ bəylərbəyinin ərazisindən xeyli kiçik idi. Məsələ burasındadır ki, əvvəllər bu bəylərbəyliyin tərkibinə daxil olan Qazax 1723-cü ildə müvəqqəti olaraq Tiflis əyalətinə birləşdirilmişdi. Elə bu səbəbdən də 1724-cü ildə Qarabağ bəylərbəyliyi Lori və Pəmbək mahalları ələ keçirilərkən onlar İrəvan əyalətinə birləşdirilmişdi (61a, ss.111–112).

XVIII əsrin əvvəllərində Qarabağ osmanlıların nəzarətinə keçmiş və nəticədə əhalinin etnik tərkibində müəyyən dəyişikliklər olmuşdur. 1727-ci ildə osmanlıların tərtib etdiyi hesabatlara nəzər salsaq görərik ki, Qarabağın dağlıq hissəsində 272 kənddən 112-sini müsəlman əhali tərk etmişdir. O.Əfəndiyevin fikrincə, buna səbəb Osmanlı-Səfəvi müharibələri olmuşdur; üstəlik, müəllif qeyd edir ki, osmanlıların yeritdiyi siyasət nəticəsində Qarabağı əsasən şiə müsəlmanlar tərk edir, xristian əhaliyə isə toxunulmurdu (234, s.84). Bununla belə, regionda yaşayan türk-müsəlmanlar yenə də üstünlük təşkil edirdi.

Nadir şah Əfşarın hakimiyyətə gəldiyi dövrdə əhalinin etnik tərkibində dəyişikliklər olmasa da, siyasətdə müəyyən dəyişikliklər baş vermişdir. Ziyadoğulları nəslindən olan Qarabağ bəylərbəyiləri müxtəlif vasitələrlə Nadir şah Əfşarın mərkəzi hakimiyyəti gücləndirmək cəhdlərinə qarşı çıxır, bunun əvəzində Nadir şah Qarabağ məliklərini onlara qarşı qaldırırdı. Şahın gös-

Nadir şah Əfşar, məhz onun ölümündən sonra Azərbaycanda müstəqil xanlıqlar yaranmağa başladı (Azərbaycan Tarix Muzeyinin kolleksiyasından)

tərişi ilə mülklər bəylərbəylərə tabe olmamalı, bilavasitə Nadirin özünə müraciət etməli idilər (175, s.79). Belə bir şəraitdə mülklər müəyyən imtiyazlar əldə etmiş oldular, lakin bu imtiyazlar onları nə müstəqil hakim, nə də erməni hakimləri kimi qiymətləndirməyə əsas vermir.

Mirzə Camal Qarabağ xanlığının sərhədini göstərək yazır: «Qədim tarix kitablarının yazdığına görə, Qarabağ vilayətinin sərhədi belədir: cənub tərəfdən Xudafərin körpüsündən Sınıq körpüyə qədər Araz çayıdır. İndi (Sınıq körpü) Qazax, Şəmsəddin və Dəmirçi Həsənli camaatı arasındadır və Rusiya dövləti məmurları onu rus istilahlə Krasni most, yəni Qızıl körpü adlandırırlar. Şərq tərəfdən Kür çayıdır ki, Cavad kəndində Araz çayına qovuşaraq Xəzər dənizinə tökülür. Şimal tərəfdən Qarabağın Yelizavetpolla (Gəncə – Z.H) sərhədi Kür çayına qədər – Goran çayıdır və Kür çayı çox yerdən keçib Araz çayına çatır. Qərb tərəfdən Küşbək, Salvartı və Ərikli adlanan uca Qarabağ dağlarıdır» (55, ss.107–108).

Tədqiqatçı G.Məmmədova XIX əsr müəllifi Mirzə Adıgözəl bəyə istinad edərək yazır ki, Qarabağın xristian mülkləri Qarabağın azərbaycanlı əhalisi ilə vəhdət təşkil edir və onlar da özlərini alban sayırdılar. Onların Qarabağ bəylərbəyiləri, sonra isə Qara-

bağ xanları ilə mübarizəsi etnik fərqlilikdən deyil, separatçı niyyətlərdən irəli gəlirdi (175, s.73). Lakin o dövrün mənbələrində də Qarabağın ermənilərə heç bir aidiyyəti olmamasını görmək mümkündür. Təsadüfi deyil ki, XVIII əsr müəllifi Esai Həsən Cəlal öz əsərində Qarabağı «Aqvən ölkəsi» adlandırır (133, ss.34–36). XIX əsr müəllifi Mir Mehdi Xəzani isə yazırdı ki, «ermənilərin əcdadları Qarabağ torpağına köçmədirlər» (226, s.14; 113).

Beləliklə, sadalanmış faktlar sübut edir ki, Qarabağ xanlığı yaradılarkən bölgə əhalisinin əksəriyyəti türk-müsəlman olmuş, dağlıq ərazilərdə mövcud olan mülklərin əhalisi isə özlərini albanmənşəli hesab etmişlər. Regionun ən qədim dövrlərdən XVIII əsrin ortalarına qədər olan siyasi tarixinə nəzər saldıqda isə burada heç vaxt erməni dövlətinin mövcud olmasının şahidi oluruq.

2. Qarabağ xanlığının müxtəsər siyasi tarixi

XVIII əsrin 20-ci illərində Səfəvi dövlətinin ərazisinin xeyli hissəsi əfqan təcavüzünə məruz qalmış, bu dövlətin digər böyük hissəsi isə Osmanlı imperiyası və Rusiyanın işğalı altında olmuşdur. Həmin dövrdə məşhur Azərbaycan sərkərdəsi Nadir xan Əfşar İranda mərkəzi hakimiyyəti ələ keçirmiş, əfqanları və osmanlıları geri oturtmuşdu. İran və Azərbaycanın bir çox əraziləri kimi Qarabağ bəylərbəyliyi də yadellilərdən azad edilmişdi. 1736-cı il martda o, Kür və Araz çaylarının qovuşduğu yerdə – Cavadda özünü şah elan etdi (171, s.117–125). Ziyadoğlular və bir sıra başqa azərbaycanlı tayfa başçıları şah nəslindən olmayan Nadirin şah elan edilməsinə etiraz etdilər. Buna görə də şahlıq taxtına oturan Nadir şah Ziyadoğluların gücünü zəiflətmək məqsədilə Qazax və Borçalı elatlarını onların tabeliyindən çıxarıb Kartli çarının tabeliyinə keçirtirdi. Daha sonra isə o, Şirvan, Qara-

bağ, Təbriz, Çuxursəd bəylərbəyiliklərini mərkəzi Təbriz şəhəri olmaqla Azərbaycan vilayətinə daxil etdi və bu vilayətin idarəsini, yerli Azərbaycan feodal hakimləri üzərində nəzarəti artırmaq məqsədi ilə, qardaşı İbrahim xana etibar etdi (12, ss.378–379).

Nadir şah Qarabağda yaşayan və ona müxalif mövqedə dayanan Cavanşir, Otuziki və Kəbirli tayfa birliklərini cəzalandıraraq Xorasanın Sərəxs mahalına köçürdü. Qarabağın dağlıq hissəsində yaşayan alban mülklərinə əmr etdi ki, Qarabağ (Gəncə) bəylərbəyinə deyil, onun özünə, yaxud Azərbaycanın hakimi təyin etdiyi qardaşı İbrahim xana tabe olsunlar (55, s.30; 12, ss.378–379).

Otuziki tayfa birliyi Qarabağın qədim və güclü tayfalarından olub otuz iki oymaqla yerləşdiyinə görə belə adlanırdı. Həmin tayfa birləşməsinin tərkibində cavanşirlərin nümayəndələri də vardı. Tarixçilərin fikrincə, cavanşirlər Hülakü xanın dövründə Anadoluya, Əmir Teymurun dönməndə isə Qarabağa köçürülmüş türk tayfalarıdır (82, s.19).

Cavanşirlərin yaşadıkları oymaqlardan biri də Dizaq mahalında yerləşən Sarıcalı oymağı idi. Rəvayətə görə, bu oymağın adı onun əsasını qoyan Sarıca Əlinin adı ilə bağlıdır. Onun varisi İbrahimxəlil ağa öz sərvətini artırmağa və mülklərini xeyli genişləndirməyə nail olmuşdu. İbrahimxəlil ağanın böyük oğlu Fəzləli bəy (Əhməd bəy Cavanşir onun adını Behbudəli kimi göstərir (25, s.158) Nadir şahın sarayında eşikağası vəzifəsinə təyin olunmuş, lakin nə səbəbəş şahın qəzəbinə düşər olaraq qətlə yetirilmişdi (55, s.3).

Fəzləli bəyin digər qardaşı Pənahəli bəy onun yerinə eşikağası vəzifəsinə təyin olunsa da, qardaşının aqibətini xatırlayaraq 6 nəfər qohumu ilə sarayı tərk edib qaçdı (26, s.158). Nadirin göndərdiyi dəstələr onu tuta bilmədi. Pənahəli bəy müəyyən müddət Zəngəzur yaylağında, Qara Murtuza bəyin yanında qaldı, sonra isə öz tərəfdarlarını toplayaraq, inzibati mərkəzlərə – Gəncəyə, Naxçıvana, Şəkiyə və digər yerlərə basqınlar etdi. O, əha-

lini öz tərəfinə çəkmək üçün ələ keçirdiyi qəniməti – mal-qaranı, atları onlara paylayırdı. Əhməd bəy Cavanşir bunu belə təsvir edir: «... Pənahəli bəy onu tutmaq üçün gələnlərlə, habelə Dağıstan tərəfdən olan basqınlardan ölkəni qoruyanlarla mübarizədəki müvəffəqiyyətlərdən ruhlanaraq, gələcəkdə özü üçün daha əlverişli şərait yaranacağı təqdirdə əhalinin rəğbətini qazanmaq məqsədilə, xalqa zülm edənlərə qarşı amansız olmaqla, adi partizan dəstələri başçılarına nisbətən daha çox insanpərvərlik göstərirdi» (26, s.158). Bir müddətdən sonra bu zaman təqribən on beş yaşına çatmış böyük oğlu İbrahimxəlil ağa da Qarabağa – Pənahəli bəyin yanına gəldi (53, III c.).

1747-ci il iyunun 19-dan 20-yə keçən gecə Nadir şah öldürüldü. İranda mərkəzi hakimiyyət iflic vəziyyətinə düşdü, imperiya ucqarlarının müstəqilləşməsi üçün şərait yarandı. Bu dövrdə Azərbaycanda 20-ə yaxın müstəqil və yarım-müstəqil xanlıqlar təşəkkül tapdı. Belə bir tarixi şəraitdə Pənahəli bəy Qarabağ xanlığının əsasını qoydu.

Pənahəli bəy 200-ə qədər süvari ilə birgə Qarabağa gəlib özünü xan elan etdi. O, bu hərəkətini belə bir rəvayətlə əsaslandırdı ki, Hülakülər sülaləsindən olan Arqun xanın nəslindəndir. Araz çayının sahilində yerləşən Bəhmənli kəndi yaxınlığında Ala qarğa oymağında yaşayan və əcdadı olan Məhəmməd xan adlı birisi ceyran dərisindən hazırlanmış perqament üzərində yazılmış qəbaləyə əsasən, Kürəkçay, Kür, Araz, Əlincəçay və Göyçə gölü arasındakı 200 verstə qədər uzunluğu və bu qədər də eni olan bütün Qarabağ torpaqlarını satın almış və uzun müddət bu yerdən müstəqil surətdə istifadə edərək hələ öz sağlığında oranı üç oğlu arasında bölüşdürmüşdü (26, ss.158–159). Pənahəli xan vaxtilə Xorasana köçürülmüş Cavanşir və başqa elat tayfalarının Vətənə qayıtdıklarını eşidib öz ətrafındakılarla birlikdə Qarabağ ellərini qarşılamaq üçün İran sərhədinə kimi getdi. Köçkünlər əvvəlki yurdlarına dönüb məskunlaşdılar. Mirzə Camal Qarabağın

*Qarabağ xanlığının banisi
Pənahəli xan
(müasir rəssamın cəkdiyi portret)*

yazdığına görə, «ellərin camaatı var-yoxdan çıxmış, soyulmuş, əziyyət çəkmiş və yoxsul olduqlarına görə Pənahəli xan Şirvan, Şəki, Gəncə, İrəvan və Qarabağın ətraf ellərini qarət etdi və bu yolla soydaşlarının maddi vəziyyətini bir qədər yaxşılaşdırdı» (55, III c.).

Əgər Azərbaycan xanlıqlarının hər biri hansısa bir şəhərin ətrafında təşəkkül tapmışdısa, Qarabağ xanlığı ərazisində mərkəz, təhlükə zamanı isə sığınacaq rolunu oynaya biləcək əhəmiyyətli bir yaşayış məntəqəsi yox idi.

Buna görə də xanın ilk işi etibarlı bir qala inşa etdirmək oldu. 1748-ci ildə Kəbirli mahalında Bayat qalası inşa olundu (53, s.34). Mirzə Camal Qarabaği bunu belə şərh edir: «Hələ Qarabağın Xəmsə mahalları ona tabe olmadığı halda (Pənah xan) ətraf xanların onun üzərinə hücum edəcəkləri təqdirdə ailə və qohumlarının, qulluqçu və yaxın adamlarının və (el) böyüklərinin qorunması üçün münasib bir yerdə qala tikilməsini lazım bilmişdi. Məşvərətdən sonra, indi Kəbirli mahalı içində olan Bayat qalasının binası qoyuldu. Qısa bir zamanda möhkəm hasar tikildi, xəndək qazıldı, bazar, hamam və məscid inşa edildi. Xan, bütün ailəsinin, qohumlarının və el böyüklərinin əhli-əyalını oraya topladı. Ətrafda olan camaat, hətta Pənah xanın tərəqqisini, onun rəftar və məhəbbətini eşidən Təbriz və Ərdəbil vilayətlərinin bir

çox əhalisi və sənətkarları belə öz ailələri ilə birlikdə gəlib Bayat qalasında yerləşdilər» (55, ss.111–112).

O dövrün hərbi istehkam inşası tələblərinə uyğun olaraq qala dərin xəndək və bişmiş kərpicdən tikilmiş divarlarla əhatə olunmuşdu.

Bayat qalasının inşası Qarabağ mülklərini və Qarabaği özünə tabe etmək niyyətində olan şəkili Hacı Çələbi xanı narahat edirdi. Artıq qeyd etdiyimiz kimi, 1736-cı il Muğan qurultayından sonra Nadir şahın Qarabağ bəylərbəyliyinə qarşı gördüyü cəza tədbirlərindən biri də Qarabağın beş mülkiyyətinə (Xəmsə) daxili idarə etmədə sərbəstlik verərək onların Qarabağ bəylərbəyinin təbəçiliyindən çıxarılıb Azərbaycan vilayəti hakiminə tabe edilməsi idi. Bəzi tarixi qaynaqlara görə, mülklərin çoxu Qarabağın dağlıq hissəsinə gəlmə idilər. Dizaq mülki Yegan Loridən qaçıb gəlmiş, Nadir şahın hakimiyyəti dövründə mülk rütbəsi almışdı. Vərəndə mülklərinin əsli Göyçədən idi, oradan qaçaraq gəlmişlər; Çiləbörd mülklərinin əsli Mağavizdən idi. Nadir şah Əfşarla Osmanlı sərkərdəsi Abdulla Köprülüzadə arasında olan döyüşdə şah mühüm xidmət göstərmişinə görə şah Çiləbörd mülki Allahquluya bəy rütbəsi vermişdi; Talış (Gülüstan) mülklərinin əsli isə Şirvandan gəlmə idi. Bir müddət Talış kəndində məskun olmuş mülk Usub Gülüstan kəndini zəbt edib ora köçmüşdü (53, ss.36–37).

Mülklər siyasi müstəqillik xülyasına düşmüşdülər və buna görə də Pənahəli xanın güclənib öz hakimiyyətini bütün Qarabağ ərazisinə yaymasına müqavimət göstərirdilər. Onlar güclü hərbi qüvvəyə malik Hacı Çələbini Pənahəli xana qarşı çıxmağa təhrik edə bildilər. Hacı Çələbi bir neçə başqa feodal hakimlə birgə Qarabağ xanlığına basqın etdi. Pənahəli xan əvvəlcədən bütün elatı Bayat qalasına toplamışdı (53, s.34). O, hər iki-üç gündən bir atlı dəstə ilə qaladan çıxaraq düşməne qəfil həmlələr edirdi. Əhməd bəy Cavanşir hətta Bayat qalası yanında baş vermiş bir qanlı

döyüşdə Pənahəli xanın Hacı Çələbi xanı «tamamilə əzdi»yini yazır (26, s.19). Mirzə Camal Qarabaği isə yazır: «Şirvan və Şəki xanları heç bir iş görə bilmədilər. Mühasirə bir aydan artıq çəkdi. Hər gün qoşunlarının qırılmasını, at və ulaqlarının qarət olunmasını görə xanlar peşman və pərişan halda köçüb getdilər və hər kəs öz vilayətinə qayıtdı. Zəmanəsinin kamil şəxsiyyətlərindən olan Şəki vilayətinin hakimi Hacı Çələbi qayıdan zaman bu sözləri dedi: «Pənahəli xan bir xan idi. Biz gəldik onunla dava elədik və bir iş də görə bilmədik. İndi biz onu şah edib qayıdırıq» (42, s.112).

1749–50-ci illər arasında Pənahəli xan Gəncəyə hücum edib şəhərin bir hissəsini tutdu. Gəncəli Şahverdi xan şəkili Hacı Çələbi xanı və carlıları köməyə çağırırdı. Lakin Pənahəli xan onlarla sövdələşib geri qayıtmalarına nail oldu. Çıxılmaz vəziyyətdə qalan Şahverdi xan gürcü çarları I Teymuraz və II İrakliyə müraciət etdi. Qarabağ xanının Gəncəni tutduqdan sonra gürcülərin zəbt etdikləri Qazax və Borçalını tələb edəcəyindən narahat olan çarlar Şahverdi xanın yardımına gəldilər. Vəziyyətin gərginləşdiyini görə Pənahəli xan Şahverdi xandan 450 tükən bac alıb geri döndü (28, s.39).

Özündən qat-qat güclü düşmənlər üzərində qələbə çalması Pənahəli xanın şöhrətini və nüfuzunu artırdı. Bundan sonra Pənahəli xan Xəmsə məliklərinin bölüşdürücülük fəaliyyətinə qarşı mübarizəyə başladı. Məliklərdən biri – Şahnəzər öz əmisi Hüsünü (Osip) öldürüb hakimiyyətə keçdiyinə görə digər məliklər ilə ədavətdə idi. Onlar Şahnəzəri məlik kimi tanımaq istəmədilər və birləşib Vərəndəyə basqın etdilər, lakin Şahnəzərə qalib gələ bilmədilər. Qış düşdüyü üçün məliklər öz mülklərinə çəkilib yazda basqını təkrar etmək qərarına gəldilər. Pənahəli xan Şahnəzərlə əlaqə yaratdı (94, s.76). Şahnəzər xoşluqla Pənahəli xanın hakimiyyətini qəbul etdi və hətta öz qızı Hürizadə xanın oğlu İbrahimxəlil ağaya verdi (55, s.112). Xaçın məliyini aradan götür-

mək üçün Pənahəli xan Xındırstan kəndxudası Mirzəxanı çağırıb bildirdi ki, əgər o, Xaçın məliki Allahverdinə tutub onlara təhvil versə, əvəzində özü məlik rütbəsi ala bilər. Mirzəxan belə də etdi. beləliklə Xaçın məlikliyi də Qarabağ xanından asılı vəziyyətə düşdü (53, s.35). Digər məlumatlara görə isə, Xaçın məliki Ulubab Ballica oymağı yanında qızgın müqavimət göstərdikdən sonra oğlanları ilə birlikdə qılıncdan keçirildi. Dizaq məliyi Yeqan da öz oğulları və qohumları ilə birlikdə kəskin müqavimət göstərmiş, lakin onların bir hissəsi qırılmış, bir hissəsi isə İslam dinini qəbul etmişdi. Çiləbörd məliyi Allahqulu Pənahəli xanm təbəəliyini qəbul etdi (26, ss.19–20). Lakin bir müddət sonra yeni Çiləbörd məliyi Hətəm Talışda hakimiyyəti ələ keçirmiş məlik Usubla ittifaqa girərək Pənahəli xana qarşı mübarizəyə başladı. Son nəticədə onlar məğlubiyyətə uğrayıb Gəncə xanlığına qaçdılar və 7 il Şəmkir mahalında yaşadılar. Yalnız Qarabağ xanına itaət göstərdiklərini bildirdikdən sonra onlara geri qayıtmaq icazəsi verildi (100, ss.37–39).

Bayat savaşı göstərdi ki, xanlığa daha etibarlı qala lazımdır. Bayatın strateji mövqeyi zəif, iqlimi isti olduğundan burada uzun müddətə böyük hərbi qüvvə saxlamaq mümkün deyildi. Buna görə də Pənahəli xan Tərnəkütdə «Şahbulaq» adı ilə tanınan qala inşa etdirdi. Mirzə Adıgözəl bəyin yazdığına görə, Şahbulaq qalası 1165-ci hicri ilində (20 noyabr 1751-ci il – 7 noyabr 1752-ci ildə) tikilmişdir. Yeni iqamətgaha köçən Pənahəli xan Bayat qalasının dağıdılması barədə göstəriş verdi (53, ss. 6–37). Mir Mehdi Xəzani Pənahəli xanın 4–5 il Bayat qalasında iqamət etdiyini yazır. O, xan iqamətgahının köçürülməsinin səbəbini izah edərək yazır ki, Bayat qalası aranda yerləşdiyinə görə yay fəslində elatlar o ətrafda dayanmayıb yaylağa köçdüyündən «zərurət olanda onlara əl yetişmir»di (51, s. 115). A.Bakıxanov yazır ki, «Şahbulaq» adlı yerdə vaxtilə I Şah Abbas qışlamışdı (100, s.364).

Xəmsə məlikləri sakitləşdikcə ətrafdakı elatların bir hissəsi xoşluqla, digər hissəsi isə zor gücünə xanın hakimiyyətini qəbul etdilər. Bundan sonra Qarabağ xanı öz hakimiyyətini ətrafa yaymağa başladı. O, Gəncə, Qaradağ, Ərdəbil və Naxçıvan xanlarını öz təsiri altına aldı, mülklərini cənub-şərqə və cənub-qərbə tərəf genişləndirərək Tatev, Sisyan, Qafan, Mehri mahallarını özünə tabe etdi (53, ss.35–36). Mirzə Adıgözəl bəy bu barədə belə yazır: «Pənahəli xan Mehri, Güney mahallarını Bərgüşada qədər Qaradağ hakiminin əlindən alıb özünə tabe etdi. Tatev və Sisyan mahallarını Naxçıvan hakimindən, Zəngəzur və Qapan mahallarını Təbriz bəylərbəyindən, Kolanıların məskəni olub Uşacıq kəndindən Göyçə sərhədinə qədər uzanan Tərtər çayı sahilindəki yerləri İrəvan hakimindən aldı. Gəncə hakimlərinə aid və Xudafərin körpüsündən Kürək çayına qədər olan yerləri də öz

Şahbulaq qalası

əlinə keçirdi» (53, ss.35–36). Sənaməçi yazır ki, Naxçıvan elindən olub bir minbaşıya tabe olan Kəngərli eli, Borçalıdakı Dəmirçihəsənliyədən olub bir minbaşıya tabe olan Dəmirçihəsənəli eli, yenə Borçalıdan olan Cinni tayfası da Qarabağa gəlib Pənahəli xanın himayəsinə sığınmışdılar (53, s.36).

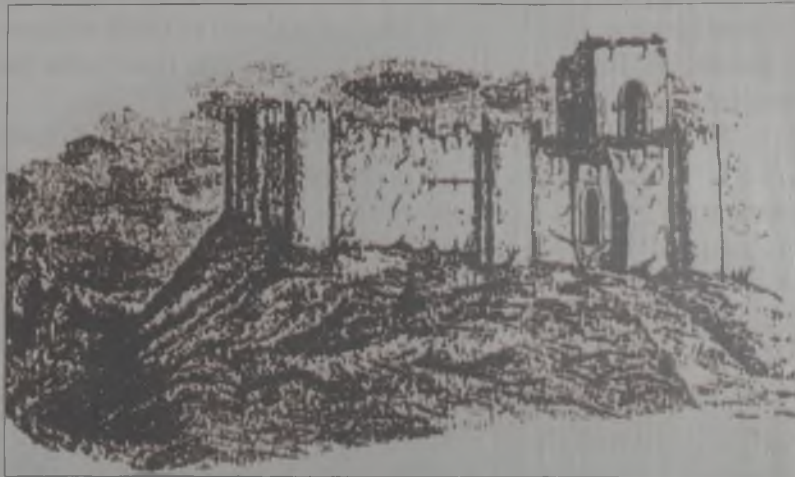
Mirzə Camal Qarabağ xanlığının sərhədlərini belə təsvir edir: «Xanlığın sərhədi cənubda Xudafərin körpüsündən Arazın Kürə töküldüyü yerə kimi, qərbdə Xudafərin körpüsündən şimala tərəf Küşbək, Salvartı və Ərikli adlı uca Qarabağ dağlarından keçərək Sınıq körpüyə qədər uzanır, şərqdə Kürün Arazla qovuşduğu yerdən başlayıb üzüyuxarı davam edərək Gəncə xanlığı ilə həmsərhəd idi» (55, ss.107–108). Rzaqulu bəy atası Mirzə Camalın məlumatını dəqiqləşdirərək yazırdı: «Qarabağın müəyyən edilmiş sərhədi cənub tərəfdən Araz çayı və şimal tərəfdən Gəncə sərhədində olan Kür çayıdır. Qarabağ vilayətinin eni bu iki çay arasındakı məsafədən ibarətdir. Xanlar dövründə ölçülüb hesablandığına görə 26 mildir (1 mil 7 verstdir). Şərq tərəfdən Cavad kəndi və Qərb tərəfdən Küşbək, Salvartı və Ərikli adlanan Qarabağ dağlarıdır. Qarabağ vilayətinin uzununu təşkil edən bu dağların boyu 39 mildir» (66, s.206).

Beləliklə, tarixi mənbələri araşdıraraq belə nəticəyə gəlmək olar ki, Kiçik Qafqazın cənub-şərq çıxıntısında yerləşən Qarabağ xanlığı Azərbaycan ərazisinin mühüm əhəmiyyətli hissəsini əhatə edirdi. Xanlıq şimal-qərbdə Kürəkçay və Qaraçay boyunca Gəncə xanlığı ilə, cənub-qərbdə Naxçıvan xanlığı ilə, qərbdə İrəvan xanlığı ilə həmsərhəd idi. Şimal-qərbdə Qarabağ xanlığı Kür çayı boyunca Şəki xanlığı ilə, daha sonra şərqdə yenə Kür çayı boyunca Şamaxı xanlığı ilə həmsərhəd idi. Cənubda xanlıq Qaradağ xanlığı və qismən Təbriz xanlığı ilə həmsərhəd idi (138, s.251). Qarabağ xanlığı ləğv edildikdən sonra onun yerində yaradılan Qarabağ əyalətinin ərazisinin 13 min kvadrat verst olduğunu

(138, s.255) nəzərə alsaq Qarabağ xanlığının ərazisinin də təxminən bu qədər olduğunu söyləmək olar.

Mir Mehdi Xəzani Qarabağ xanlığının sərhədinin cənubda Araz çayı ilə uzanaraq Xudafərin körpüsündən Cavad, Əlvənd və Zərdab kəndlərinin müqabilinə kimi çatdığını, şərqdən Kür çayı, şimaldan Gəncə xanlığı və Goran çayı ilə, qərbdən Qarabağ, Salvartı və Ərikli dağları ilə hüdudlandığını yazırdı (51, s.99). Mirzə Rəhim Fənanın yazdığına görə, xanlığın sərhədləri cənub tərəfdən mis mədənləri olan Qapan dağları boyunca şərqə – Araz çayınadək uzanır, oradan Araz boyunca şərqə doğru Araz ilə Kür çaylarının qovuşuğuna, «Qalaqayın» adlı qəsəbəyə kimi uzanırdı. Oradan qərbə doğru Duzdağ yamacında yerləşən Türyan çay adlı yerədək, sonra Gorandan Murovdağın ətəyindəki Molla Vələdli mülkünədək, oradan da Qara Çinar mülklərini əhatə edib üzüyuxarı cənuba tərəf dağın qarlı-buzlu yamaclarına qədər davam edirdi və Araz çayına çatırdı (56, s.250).

Şahbulaq qalası

(XIX əsrin əvvəllərində rus rəssamının çəkdiyi şəkil)

A.A.Bakıxanov yazır ki, Pənahəli xan Xudafərin körpüsündən başlayaraq Kürək çayına və Bərgüşad mahalına qədər yerləri ələ keçirmiş, bundan əlavə Qaradağa aid Mehri və Güney mahallarını, Naxçıvana aid Tatif və Sisyanı, İrəvana aid Tərtər Kolanlımı və Təbrizə aid olan Zəngəzur və Qapanı tutmuşdu; Pənahəli xan bəzən Ərdəbil və s. kimi qonşu xanlıqları da özünə tabe edirdi (102, s.155).

Tədqiqatçı E.Məmmədovanın fikrincə, Qarabağ xanlığı şimal-qərbdə Kürəkçay və Qaraçay boyunca Gəncə xanlığı ilə, cənub-qərbdə Naxçıvan, qərbdə İrəvan, şimalda Şəki və Şamaxı, cənub-şərqdə Təbriz və Ərdəbil xanlıqları ilə (əslində isə Qarabağ xanlığı cənubda ilk növbədə Qaradağ xanlığı ilə – Z.H.) həmsərhəd idi (179, s.161). V.Piriyevin yazdığına görə, Qarabağ xanlığı Şəki, Gəncə, İrəvan, Naxçıvan, Qaradağ, Cavad və Şamaxı xanlıqları ilə həmsərhəd idi (67, s.92).

Zənnimizcə, Qarabağ xanlığının sərhədləri Qafqazdakı rus qoşunlarının baş komandanı general Sisianovun çar I Aleksandra göndərdiyi 22 may 1805-ci il tarixli raportda daha dəqiq təsvir edilmişdir. Raportda xanlığın Kür çayı boyunca Şəki və Şamaxı xanlıqları, Araz boyu Qaradağ və Naxçıvan xanlıqları, Göyçə gölü boyu İrəvan xanlığı və Goran çayı boyunca Yelizavetpol dairəsi (yeni Gəncə xanlığı) ilə həmsərhəd olduğu göstərilir (109, s.702–703).

Qarabağ xanlığının qüdrətinin artdığı bir dövrdə İranda şah taxtı uğrunda mübarizə bütün kəskinliyi ilə davam etməkdə idi. 50-ci illərin ortalarında bu mübarizədə ən çox Astrabad və Məndəran hakimi Məhəmməd həsən xan Qacar, Urmiya xanı Fətəli xan Əfşar və Şiraz hakimi Kərim xan Zənd fərqlənirdi. Məlum idi ki, iddiaçılar Qarabağı da rahat buraxmayacaqdılar. Qarabağ xanı Məhəmməd həsən xan Qacardan daha çox ehtiyat edirdi. Çünki Pənahəli xan təsiri altında olan və bundan xilas olmaq istəyən Gəncə hakimi Şahverdi xan Ziyadoğlunun öz

Qarabağ xanlığı və onun qonşuları

qohumu Məhəmmədhəsən xanı Qarabağa yürüşə təhrik edəcəyini gözləyirdi. Pənahəli xan Məhəmmədhəsən xan kimi qüdrətli düşmənin basqınına məruz qalmamaq məqsədi ilə daha möhkəm bir sığınacaq inşa etmək qərarına gəldi. Mirzə Camal Qarabaği yazır ki, Pənahəli xan yaxın adamlarını toplayıb məşvərət keçirdi. O, İranda yüksəlməkdə olan Məhəmmədhəsən xan Qacarın və ətrafdakı xanların Qarabağa basqın edəcəyi təqdirdə Şahbulaq qalasının davam gətirəcəyini şübhə altına aldı, güclü düşməyə müqavimət göstərə biləcək «dağların qoynunda möhkəm və keçilməz, sarsılmaz qala» tikməyi təklif etdi. Xanın fikrincə, qalanın bir tərəfi dağlarda olan ellərin üzünə daima açıq olmalı və mahallarla əlaqə bir an belə kəsilməməli idi (55, ss.115–116). Mirzə Camal daha sonra yazır ki, bu qərarı məlik Şahməzərə söylədikdə o, indiki Şuşa qalasının yerini göstərdi. Bu yer Şuşa kəndinin altı verstliyində yerləşirdi, kənd əhalisinin əkin yeri və otlağı idi. Xanın bir neçə bilici və məlumatlı əyanı gedib tikiləcək qalanın yerini və ətrafını yoxladı. Qalanın salınacağı yerdə iki-üç bulaqdan savayı içməli su mənbəyi olmadığından güman gələn yerlərdə su quyuları qazmağın mümkünlüyünü müəyyənləşdirdilər. Bundan sonra Pənahəli xan həmin yerlə tanış olub qalanın bünövrəsinə daş qoydu (55, ss.115–116).

Seçilmiş ərazi dəniz səviyyəsindən 1400 m hündürlükdə yerləşən, meşəliklərlə örtülmüş, bir tərəfi uçurum, digər tərəfi isə sıldırım qayalarla əhatə olunmuş təbii bir istehkam idi (27, s.47). Baharlığın fikrincə, şəhərin inşasına Şuşa düzünün aşağı hissəsindən başlanmışdır (14). Şuşa şəhərinin XIX əsrin I qərinesində çəkilmiş planı da bunu təsdiqləyir. Plandan görünür ki, Şuşa bürcləri düzün şərqindəki təpələrdə, yaxud qayalıqların kənarında yerləşmişdir. Bu qəsrlər təbii landşaftla harmonik uzlaşırdı (87, s.112). Qalanın üç darvazası vardı. Onlar Günəş çıxanda açılır, batanda isə bağlanırdılar. Şuşa qalası təqribən 3–4 kvadrat verstli əhatə edirdi (27, s.48).

Mirzə Camalın yazdığına görə, Şuşa qalasının inşası təxminən 1756-cı ildə başa çatmış, həmin il Şahbulaq qalasının sakinləri, bir neçə kəndlərin kəndxudaları ailələrini köçürüb bu qalanın ərazisində yerləşmişdi (55, s.116).

Qeyd edək ki, Şuşa qalasının salınması haqqında bəzi fikir müxtəliflikləri mövcuddur. «Qarabağnamələr»in 1989-cu ildəki son nəşrinin tərtibçisi N.Axundov hesab edir ki, salnamələrdə göstərilən 1170-ci il hicri (miladi 1756–57 illər) tarixi səhvdir, çünki bu tarix Pənahəli xanın vəfatından 2–3 il əvvələ aiddir və bu da Pənahəli xanın həyatında olan faktlarla ziddiyyət təşkil edir. Üstəlik, Məhəmməd həsən xan artıq 1751-ci ildə Qarabağa yürüş edərək Şuşanı mühasirə etmişdi. Deməli, həmin vaxt artıq

Şuşa qalasından bir görünüş

Şuşa qalası tikilmişdi. Tədqiqatçının fikrincə, Şuşa qalasının əsası ən gec 1751-ci ilin birinci iki ayı, yaxud 1750-ci ilin ikinci yarısında qoyulmuşdur (44, ss.40–42).

M.Mustafayev də Şuşa qalasının inşasının 1750-ci ildə başlanıldığını və 1752-ci ildə başa çatdırıldığını yazır (185). Şuşa şəhərinin tarixini ayrıca tədqiq etmiş G.İsmayılova bu səhvi təkrar edərək Şuşa şəhərinin əsasının 1750–1751-ci ildə qoyulduğunu iddia edir və şəhərin adının «şüşə» sözündən götürüldüyünü yazır (12, s.11).

Qeyd etmək lazımdır ki, tədqiqatçılar yanlışlığa yol vermişlər, çünki Məhəmməd həsən xan Qarabağa yürüşü 1757-ci ildə baş vermişdir (19, s.14). Digər tərəfdən, Şahbulaq qalasının 1165-ci hicri ilində (20 noyabr 1751-ci il – 7 noyabr 1752-ci il) inşa edildiyini nəzərə alsaq Şuşa qalasının əsasının hətta Şahbulaq qalasından da əvvəl və ya onunla bir zamanda qoyulduğu görünür. Bu tamamilə məntiqsizdir, çünki salnaməçilər Şahbulaq qalasının əvvəl, Şuşa qalasının isə sonra tikildiyini yazır. Əlbəttə, Şuşa qalasının məhz 1756-cı ildə əsasının qoyulduğunu söyləmək düzgün deyil, bu qalanın əsasının qoyulması yox, orada sakinlərin məskunlaşması ilidir. Artıq qeyd olunduğu kimi, bu zaman Şahbulaq qalasının əhalisi Şuşaya köçürülmüşdü. Şuşa kimi əzəmətli qalanı bir neçə aya, hətta bir ilə inşa etmək mümkün deyildi. Deməli, qalanın inşası 1753–1754-cü illər ərzində həyata keçirilmişdir. Fikrimizcə, Mirzə Camalın öz «Qarabağnamə»sində Şuşa qalasının inşasının hicri tarixlə 1170-ci ildə (miladi 1756–1757), xristian təqviminə isə 1754-cü il göstərməsi sadəcə texniki səhv deyil. Müəllif xristian tarixi ilə qalanın özülünün qoyulması ilini, hicri tarixi ilə isə məskunlaşdırılması ilini göstərmişdir.

C.Mustafayev də Şuşa qalasının 1750/51-ci illərdə deyil, daha sonrakı illərdə salınması mülahizəsini irəli sürmüş, bu

mülhizəni sübut etmək üçün xeyli tutarlı arqumentlər gətirmişdir (58, s.48).

Qalanın tikilişindən bir müddət sonra – 1757-ci ildə İran şahı taxtına ən güclü namizəd olan Məhəmməd həsən xan Qacar Qarabağa hücum etdi. O, Araz çayını keçib Şuşa qalasının 4 ağaclığında düşərgə saldı. Lakin Məhəmməd həsən xan bir ay burada qalsa da qalaya yaxınlaşa bilmədi. Pənahəli xan ellərdən və köndlərdən

Şuşa qalasının darvazalarından biri

döyüş qabiliyyətli kişiləri qalaya toplayaraq müdafiəyə hazırlamışdı. Üstəlik, xanın Qarabağ sakinlərindən ibarət xırda hərbi dəstələri düşməyə qəfil basqınlar edir, onun atlarını və əmlakını ələ keçirirdilər. Beləliklə, Məhəmməd həsən xan təxminən bir ay Şuşa ətrafında qalsa da, heç bir uğur qazana bilmədi (45, s.193; 88, ss.49–50). Gilan və Mazandaranda üsyanların baş verdiyini eşidən Məhəmməd həsən xan geri döndü (19, s.114; 88, s.50).

Bir müddət sonra urmiyalı Fətəli xan Əfşar bütün Cənubi Azərbaycanı ələ keçirdi. O, Pənahəli xanın yanına elçi göndərərək itaət göstərməsini tələb etdi. Kobud şəkildə rədd cavabı alan Fətəli xan 1759-cu ildə böyük qoşun toplayaraq Qarabağa hərəkət etdi və Şuşa qalasının bir ağaclığında düşərgə saldı. Pənahəli xana qarşı gizli düşməniçiliyi davam etdirən Çiləbörd və Talış məlikləri Fətəli xanın yanına getdilər (55, s.117). Pənahəli xanın müdafiəyə yaxşı hazırlaşdığını və Şuşa qalasının möhkəmliyini gören Fətəli xan şəhərin altı kilometrliyində – Ballıca və Xocalı çayları arasında qoşunların uzun müddət qala bilməsi üçün istehkam inşa etdirdi (19, s.117).

«Qarabağnamə» müəllifləri Qarabağda həmin dövrdə baş verən hadisələrin gedişini təsvir edərək iddia edirdilər ki, Fətəli xan döyüşlərin birində iki min döyüşçü itirmişdi. Sonra qış fəslinin yaxınlaşdığını görüb «...sülh və barışıq təklif etmişdi. Mahir elçilər göndərilib, and-aman içərək belə vədə verdi: «Əgər Pənahəli xan əsirləri geri qaytarsa, mənə ittifaq və dostluq etsə, qızımın kəbinini onun böyük oğlu İbrahimxəlil ağaya kəsdirəcəyəm. Beləliklə də biz əbədi qohum və dost olacağıq. Bir şərtlə ki, İbrahimxəlil ağanı mənim yanıma göndərsin. O isə orduda şirni içilib, kəbin kəsildikdən və iki-üç gün burada (qonaq) qaldıqdan sonra geri qayıtsın» (55, ss.117–118). Salnaməçilərin qeydlərinə əsasən, Pənahəli xanı xatircəm etmək üçün Fətəli xan hətta öz övlad və qohumlarından üç nəfəri girov kimi Şuşaya, Fətəli xana inanan Pənahəli xan isə oğlunu onun yanına göndərmişdi (55,

s.118). Lakin Fətəli xanın məğlub olduğu halda Qarabağ xanı qarşısında İbrahimxəlil ağanı onun qərargahına göndərməsi tələbini qoymas (qızının nişanlısı kimi olsa belə) məntiqə uyğun deyil.

Zənnimizcə, tədqiqatçı H.Ə.Dəlilinin mülahizəsi daha çox həqiqətə uyğundur. Onun fikrincə, Şuşa əhalisi qəhrəmancasına müqavimət göstərsə də, Fətəli xanın qoşunları tədricən qalaya yaxınlaşır, qalaya gedən yollar bağlandığı üçün orada azuqə və hərbi sursat azalırdı, şəhər süqut etmək təhlükəsi qarşısında idi. Pənahəli xan isə vəziyyətdən çıxış yolunu zahiri itaət göstərməkdə görüb, öz oğlu İbrahimxəlil ağanı girov kimi Fətəli xan Əfşarın düşərgəsinə göndərmişdi (55, s.118).

Hadisələrin gedişindən məlum olur ki, Qarabağ xanının urmiyalı Fətəli xandan asılılığı çox davam etmədi. Fətəli xan Qarabağda olduğu müddətdə taxt-taca digər iddiaçı – Kərim xan Zənd qüvvələrini toplayıb İsfahan və Şiraz şəhərlərini tutdu. 1760-cı ilin payızında isə o, Azərbaycana hücum etdi və Təbrizi mühasirəyə aldı. Kərim xanın Cənubi Azərbaycana hücumu urmiyalı Fətəli xanı öz qüvvələrini Azərbaycanın cənubuna yönəltməyə vadar etdi. 1761-ci ilin yayında Kərim xan Azərbaycana hücum etdiyi zaman Fətəli xan onu Ucan düzündə, Qaraçəmən kəndi yaxınlığında qarşılıdı. Baş verən döyüşdə üstünlük əvvəlcə Fətəli xanın tərəfində olsa da, müttəfiqi xoylu Şahbaz xanın xəyanət edərək düşmən tərəfə keçməsi onu çətin vəziyyətə saldı. Nəticədə Fətəli xan Urmiya qalasına çəkilməli oldu (19, ss.119–120).

Fətəli xana qarşı mübarizədə Kərim xan urmiyalı hakimlə ədavətdə olan bir sıra Azərbaycan xanlarının qüvvəsindən istifadə etdi. O, Pənahəli xana müraciət etdi: «Fətəli xan bizim nəinki düşmənimiz, hətta qanlımızdır. Sizə qarşı olduqca yaramaz işlər görmüş, andını, peymanını pozmuşdur. Sənin oğlunu məkr və hiylə ilə aparıb məhbus etmişdir. İndi var qüvvənlə bizə kömək etməli və bu işdə heç nədən müzaiqə etməməlisən. Çünki

intiqaq alsaq və oğlunu xilas etsək, siz sevindiyyiniz kimi, biz də arzumuzə çatmış olacağıq» (55, s.119).

Kərim xanın çağırışını qəbul edən Pənahəli xan kiçik oğlu Mehrəli bəyi Qarabağa müvəqqəti hakim qoyaraq, bir sıra başqa Azərbaycan xanları kimi Kərim xanın düşərgəsinə gəldi. Xanların qüvvələrini birləşdirən Kərim xan Urmiya qalasını mühasirəyə aldı. Qalanın xarici aləmlə əlaqəsini tamamilə kəsmək üçün ətrafa hasar hörüldü (19, ss.121–122). 9 aylıq mühasirədən sonra Urmiya qalası təslim oldu. Kərim xan təslim olan Fətəli xanı özü ilə aparıb, İsfəhan yaxınlığında öldürdü. Eyni zamanda, o, köməyinə gəlmiş Azərbaycan xanlarını – Pənahəli xanı, qardağı Kazım xanı, xoylu Şahbaz xanı, naxçıvanlı Hacı xan Kəngərini, sərəblı Əli xan Şəqqaqini və bir sıra başqalarını qələbəni qeyd etmək üçün Şirazda keçiriləcək şənliklərə dəvət etdi. Əslində bu dəvəti qəbul etdirməklə Kərim xan sözügedən şəxsləri Şirazda girov kimi saxlaya bildi və onların özündən asılılığını təmin etmiş oldu (19, ss.123–125).

Şirazda girov vəziyyətində olan Pənahəli xan tezliklə dünyasını dəyişdi. Onun ölümünün səbəbləri və təfərrüatları haqqında səhih tarixi faktlar yoxdur. Mənbələrdə bununla bağlı çox bəsit izahlara rast gəlinir. Tarixi rəvayətə görə, Pənahəli xan Şirazdan çıxmaq məqsədi ilə ətrafındakı şəxslərlə birgə xüsusi plan hazırlayıb. O, bihuşları içərək huşunu itirir, yaxınları isə Kərim xan Zəndə Pənahəli xanın vəfat etdiyini çatdırırlar. Onlar xanın Qarabağ torpağında dəfn edilməsi üçün Şiraz hakimindən icazə istəyirlər. Hiyləni anlayan Kərim xan deyir: «Pənahəli xan mənim xeyirxah dostumdur. Buna görə də gərək onun cənazəsini tam hörmətlə Qarabağa göndərəm». Kərim xanın göstərişi ilə Pənahəli xanın qarnını yarırlar və onu ədviyyat ilə doldurub nəşini vətəninə göndərirlər (57, s.45; 9, s.67).

Kərim xan Zənd Urmiyanı aldığı zaman burada dustaq olan İbrahimxəlil ağanı azad etmiş, onu Qarabağa göndərmişdi (4,

s.83). İbrahimxəlil ağa Qarabağa qayıdır və böyük qardaş olduğu üçün xan taxtının ona verilməsini tələb edir. O, avar Ümmə xanın bacısı ilə evləndikdən sonra öz tərəfdarlarının sayını artırır və

*Pənahəli xanın qəbrinin başdaşı
(Azərbaycan Tarixi Muzeyində qorunur)*

qardaşını sıxışdırmağa başlayır. Mehreli bəy kömək üçün Kərim xan Zəndin yanına qaçır, bir müddət sonra isə o, İbrahimxəlil xanın rəqibi qubalı Fətəli xanın yanına pənah aparır. Fətəli xan Azərbaycan torpaqlarını birləşdirmək uğrunda mübarizədə qarabağlı İbrahimxəlil xana rəqib kimi baxırdı. Məhz bu səbəbdən o, Qarabağa dəfələrlə hərbi yürüşlər etmişdi. Ən böyük yürüşlərdən biri 1783-cü ilin əvvəlində baş verdi. Rus hərbi komandanlığının Fətəli xanın yanına göndərdiyi tərcüməçi Mustafa Murtaziyev Fətəli xanı Qarabağda Ağdam qəsəbəsinin yanında tapmışdı. Onun sözlərinə görə, Şamaxı hakimləri Məhəmməd Səid və Ağası xanlar, şəkili Əbdülqədir xan, muğanlı Tale Həsən xan, Tarki hakimi Murtuza Əli, lənkəranlı Qara xan və bir neçə Dağıstan hakimi Fətəli xanın yanında idilər. Burada yalnız muzdlu döyüşçülərin sayı 13 min nəfərə çatırdı. İbrahimxəlil xan Şuşa qalasında möhkəmlənmişdi. Fətəli xan isə Şuşanı ala bilməyəcəyini düşünüb ətraf kəndləri qarət edir və xeyli əsir götürüb geri qayıdır (218, f.52, siy.1. iş 286, his.1. (1783-cü il), v.6).

1785-ci ildə qubalı Fətəli xanın düşməni şamaxılı Ağası xan Mehreli bəyi qətlə yetirdi (26, ss.23–24; 99, s.165).

1795-ci ildə Qarabağ daha qüdrətli düşmənin – Ağa Məhəmməd şah Qacarın basqınına məruz qaldı. Lakin qarabağlılar mərdliklə müqavimət göstərdilər. Rus mayoru Manevgen Qudoviçə göndərdiyi 15 avqust 1795-ci il tarixli məlumatda qeyd edir ki, Ağa Məhəmməd xan Şuşanı mühasirədə saxlayır, lakin hər gün qaladan Qacar qoşunlarına həmlələr edilir (107, s.257). Qalanı 33 gün mühasirədə saxlasa da, Ağa Məhəmməd şah Şuşanı ala bilmədi və Tiflisə yollandı. Tiflisə basqın ərəfəsində Ağa Məhəmməd xan II İrakliyə ultimatum səciyyəli fərman göndərərək bildirmişdir ki, gürcülər həmişə İrana tabe olmuşlar və İrakli də ona tabe olmalıdır. Şah əks-təqdirdə, Gürcüstana hücum edəcəyi, gürcülərin və rusların qanından Kür çayına bənzər bir çay yarada-

çağını söyləyirdi (225, ss.147–48). O, çar II İraklinin qoşunlarını darmadağın edib Tiflisi talan etdi və geri qayıtdı.

1796-cı ildə özünü şah elan edən Ağa Məhəmməd yenidən Şuşaya hücumla hazırlaşdı. O, bir sıra xanlardan sığınacaq istədiyi təqdirdə İbrahimxəlil xana rədd cavabı vermələrini tələb etmişdi (176, s.36).

1797-ci ildə Qarabağa ikinci yürüş zamanı Ağa Məhəmməd şah Şuşa qalasını mühasirəyə aldı və sonra Dövtələb adlanan meşəlikdən qalanı aramsız top atəşlərinə tutdu (14, s.12). Fransız alimi Jan Küre (Gevr) İranda olmuş ingilis Robert Ker-Porterin «Gürcüstana, Ermənistana və İrana səyahət» adlı kitabına əsasən yazır: «Ağa Məhəmməd xan Qacar Şuşaya çatdıqdan sonra gördü ki, şəhər müqavimətə hazır vəziyyətdədir. O, qalanı mühasirəyə aldı. Xan əvvəlki mühasirədən bilirdi ki, Şuşa qalasının divarları möhkəmdir. Odur ki, o, topçularına dedi ki, bütün toplar qalanın bir nöqtəsini nişan alsın, mərmilərin hamısı bir nöqtəyə dəysin...» (18).

Ağa Məhəmməd şahın topçu mütəxəssisi Həmid Ultəyin rəhbərliyi ilə topçular gündüzlər Şuşa qalasının divarlarını dağıdır, şəhər sakinləri isə gecə düşən kimi onu təmir edib düzəldirdi. Şahın əmri ilə gecələr qala divarlarına yaxın böyük məşəllər yandırılırdı. Şuşalılar atəşlə məşəl tutanları vurub öldürürdülər. Lakin onların qəhrəmancasına müqavimətinə baxmayaraq, Qacarin topları qala divarlarını dağıdırdı (18). Jan Küre yazır: «İbrahimxəlil xan qala divarlarının dağıldığını gördükdə qalada olan əhalinin şəhəri tərk etməsinə izin vermiş, gecə döyüşçülərindən ən qoçaq 200 nəfər götürüb qaladan çıxaraq, düşmənin arxasına keçmişdi. Daha sonra o, «Molla Nəsrəddin qapısı» istiqamətindən şəhəri atəşə tutan topçuların üzərinə arxadan hücum edərək tezliklə bütün topçu dəstəsini dağıtdı. Qarabağ hakimi geri qayıtmaq istədikdə yolların bağlandığını gördü. Yalnız şimal tərəfdə, yəni Topxananın arxasındakı yol İbrahimxəlil xanın üzünə açıq

idi. Qarabağ hakimi özünün səhv etdiyini anladı, şəhər müdafiəsinin başçısı kimi qalanı tərk etdiyinə təəssüfləndi» (18).

İbrahimxəlil xan Şuşanı tərk etdikdən sonra başsız qalmış qala təslim oldu. Bir neçə gündən sonra Ağa Məhəmməd şah saray sui-qəsdini nəticəsində Şuşada öldürüldü. Onun qoşunu pərənpərənləndi və geri qayıtdı. Tarixçi Əhməd bəy Cavanşirin yazdığına görə, Ağa Məhəmməd şahı qarşı təşkil olmuş qəsdə sərablı Sadiq xan Şəqqaqinin əli varmış. Deyilənə görə, onun qohumu – İbrahimxəlil xanın qardaşı oğlu Məhəmməd bəy Cavanşir də bu qəsdədən xəbərdar imiş (26, ss.169–174).

Şuşada İbrahimxəlil xanın kiçik qardaşı Mehrelə bəyin oğlu – «igidliliyi və şucaəti ilə məşhur» Məhəmməd bəy müvəqqəti olaraq hakimiyyəti ələ keçirdi. Əhməd bəy Cavanşir öz babasının bu hərəkətinə bəraət qazandıraraq yazırdı ki, «xalqı hədsiz tələbləri ilə taqətdən salan İbrahimxəlil xanın dövrünü keçmiş, yolları ayırcında olan bir məmləkəti idarə etmək üçün daha bacarıqlı bir hakim lazım idi» (26, s.175). Məhəmməd bəy şahın kəsilmiş başını öz məktubu ilə birlikdə əmisi İbrahimxəlil xana göndərdi (55, ss.127–128). Qarabağa qayıdarsa qardaşı oğlunun müqaviməti ilə üzləşəcəyini yəqin edən İbrahimxəlil xan üç ay Bala-kəndə qaldı, sonra öz tərəfdarları ilə birlikdə Qarabağa tərəf hərəkət etdi. O özündən irəlidə oğlu Mehdiqulu ağanı bir neçə

Ağa Məhəmməd şah Qacar
(Azərbaycan Tarixi Muzeyində
qorunan portret)

bəylə Şuşaya göndərdi. Məhəmməd bəy üzdə əmisinə sədaqət-dən danışsa da, hakimiyyəti əldən vermək istəmədi. Buna görə də Mehdiqulu ağa məktub göndərərək atasını həqiqi vəziyyətdən xəbərdar etdi, özü də qaladakı tərəfdarlarını səfərbər etməyə başladı (55, s.128).

İbrahimxəlil xan təcili olaraq böyük oğlu Məhəmməd həsən ağanı dağıstanlılardan ibarət 500 nəfərlik qoşunla Qarabağa yola saldı. Bundan xəbər tutan Məhəmməd bəy Qarabağ ellərini Araz ətrafına köçürmək və mübarizəni davam etdirmək istədi. Məhəmməd həsən ağa Kirs dağındakı qalanın üç verstliyində Məhəmməd bəyə çatdı. Elatlar onun tərəfinə keçdilər. Yalnız qalmış Məhəmməd bəy Məhəmməd həsən ağanın yanına gəlib peşmançılığını bildirdi. Bundan sonra Mehdiqulu ağa Məhəmməd bəyin Şuşadakı tərəfdarlarını qətlə yetirdi. İbrahimxəlil xan Şuşaya daxil oldu (55, ss.129–130).

Xanla qardaşı oğlu arasında etimadsızlıq davam edirdi. Şəki-də hakimiyyəti müvəqqəti ələ keçirmiş kor Məhəmməd həsən xan Məhəmməd bəyi öz yanına dəvət etdi, lakin o, Şəkiyə gəldikdə var-dövləti əlindən alınmış həbs edildi. Məhəmməd bəylə qan düşməni olan şamaxılı Mustafa xan (vaxtilə Mustafa xanın atası Ağası xan Məhəmməd bəyin atası Mehralı bəyi qətlə yetirmiş, Məhəmməd bəy də intiqam alaraq Ağası xanı və bir oğlunu öldürmüşdü) Məhəmməd həsən xandan Məhəmməd bəyi istədi. Mustafa xan Məhəmməd bəyi öldürtdü (55, s.130).

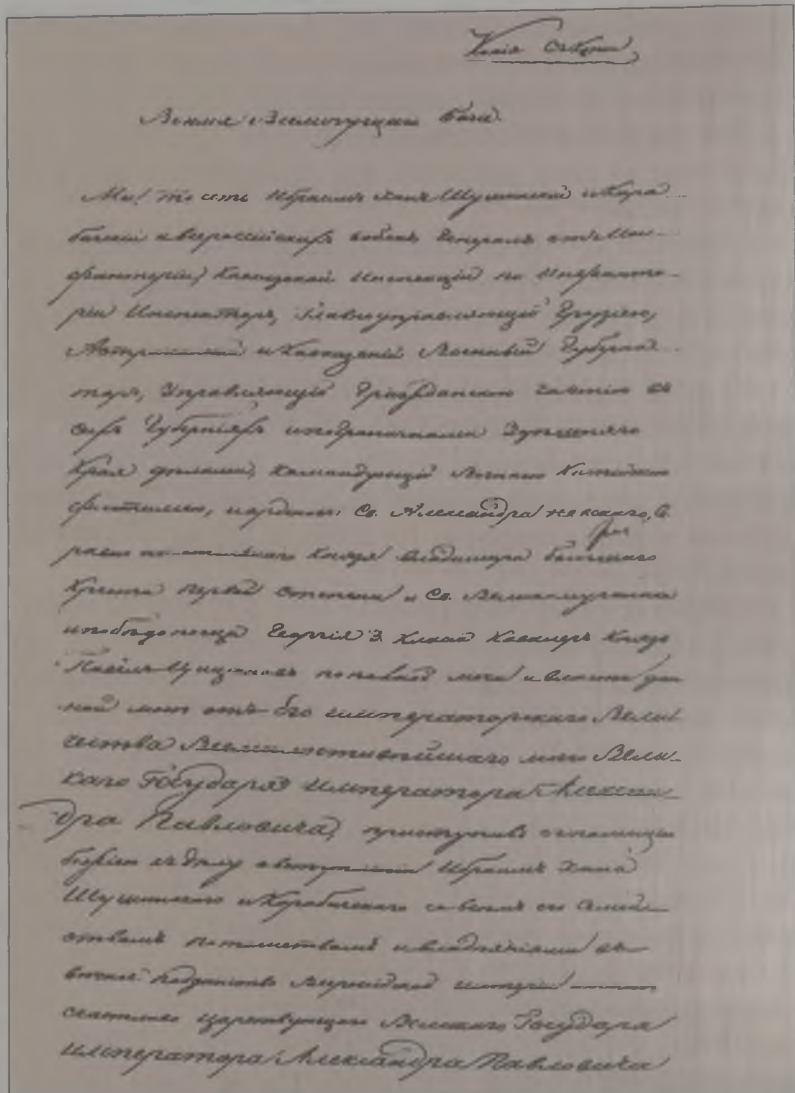
İbrahimxəlil xan artıq qocalmışdı, o sarayda baş verən hadisələrə tam nəzarət edə bilmirdi. Sarayda isə hakimiyyət uğrunda iki qruplaşma arasında mübarizə gedirdi. Qruplardan biri rusların yenidən Cənubi Qafqaza gələcəklərini gözləyərək heç bir vəchlə Qacarlara tabe olmaq istəmədi. Mirzəlibəy, Feyzibəy və başqalarının daxil olduğu digər qrup isə Qacarlara hər vasitə ilə razı salmağa çalışırdı. Sonda məhz bu qrup üstünlük əldə etdi, Fətəli şah Qacarm iradəsi yerinə yetirildi: Ağa Məhəmməd şah

qarşı sui-qəsdin iştirakçılarından biri olan pişxidmət Səfərəlini Şəki xanından alıb at kimi nallamaqla cəzalandırdılar. Şahın tikə-tikə olmuş nəşini isə zərli parçalara bükərək Tehrana göndərdilər. Bir müddətdən sonra İbrahimxəlil xanın oğlu Əbülfət xan Qacar sarayına girov göndərildi, qızı Ağabəyim ağa isə Fətəli şahə verildi.

Məlumdur ki, 1803-cü ildən Rusiya Azərbaycan torpaqlarının işğalına başlamışdı. Həmin ilin yayından Cə-Balakən camaatı tabe edilmiş, 1804-cü il yanvarın 2-də isə Gəncə qalası həmlə ilə alınmışdı. Rus qoşunlarının komandanı general Sisianov İbrahimxəlil xandan Kürəkçay yaxınlığındakı düşərgəsinə gəlib Rusiya təbəəliyinə keçmək haqqında andlı müqaviləni qəbul etməyi tələb etdi. Müasir silahlarla təchiz edilmiş rus ordusuna müqavimət göstərməyi qeyri-mümkün hesab edən və gəncəli Cavad xanın aqibətini yaşamaq istəməyən İbrahimxəlil xan bu ultimatumla razılaşdı.

1805-ci il mayın 14-də (26-da) Gəncə şəhərinin 20 verstliyində, Kürəkçay sahilində general Sisianovla İbrahimxəlil xan arasında bağlanmış müqaviləyə görə, xan rus imperatorundan vassal asılılığını qəbul etdi. Xanın səlahiyyətləri xeyli məhdudlaşdırıldı. Müqaviləyə əsasən, xan qonşu hakimlərlə heç bir əlaqəyə girməməli, daxil olan məktublarm əhəmiyyətliələrini Rusiyanın Qafqazdakı baş komandanına göndərməli idi. Şuşa qalasında 500 nəfərlik rus qoşunu yerləşdirilir, xan sədaqət əlaməti olaraq böyük oğlunun ikinci oğlunu həmişəlik Tiflisdə yaşamaq üçün girov verməli idi. Bunun müqabilində rus dövləti vəd edirdi ki, xanın mülkü toxunulmaz qalır, xanlığın idarəsi irsi, böyüklüyə görə nəsildən-nəslə keçir və rus çarı bunu təsdiq edir; məhkəmə işləri üzrə cəza vermək və vergi toplamaq hüququ xanın səlahiyyətində qalırdı (207, s.705). Bundan başqa, müqaviləyə görə, xanın böyük oğlu Məhəmməd həsən ağa vəliəhd təyin edilmişdi. Tiflisdə girov qalmalı olan da məhz Məhəmməd həsən

Qarabağ xanlığının Rusiyanın tərkibinə qatılmasını
bəyan edən Kürəkçay müqaviləsinin üz qabığı

ağanın ikinci oğlu idi. İbrahimxəlil xana general-leytenant, Məhəmmədhəsən ağaya və Mehdiqulu ağaya general-mayor, Xanlar ağaya isə polkovnik rütbələri verildi (55, s. 135).

Kürəkçay müqaviləsindən az sonra Məhəmmədhəsən ağa xəstələnib dünyasını dəyişdi. Mirzə Camal yazır: «... Ürəkdə rus dövlətinə itaət etməyə razı olmayan bir dəstə adam Məhəmməd-həsən ağanın vəfatından, Mehdiqulu ağanın vilayətdən uzaqlaş-masından, mərhum İbrahimxəlil xanın xəstəliyi, yaşının çoxluğu və qüvvəsinin azlığından istifadə edərək müqavilə və əhdnamə-nin əksinə olan işlər görməyə başladılar» (55, s.137). General Sisianov Mehdiqulu ağanı təcili Şuşaya göndərdi.

1806-cı ilin yazında İran qoşunu yenidən Qarabağa hərbi yürüş etdi. İranlılar gizlicə İbrahimxəlil xanın yanına adamlar göndərib onu öz tərəflərinə çəkməyə cəhd göstərdilər. Bu zaman Qarabağda rusların hərbi qüvvəsi çox az idi. Mayor Lisaneviçin başçılıq etdiyi yeger dəstəsindən başqa bir qüvvə yox idi. Qara-bağ elləri və kəndləri ayaq altında qalmasın deyə İbrahimxəlil xan manevr etməyə, iranlılarla xoş rəftar etməyə başladı. Bu, ma-yor Lisaneviçi şübhəyə saldı. Ermənilər isə xanın tamamilə İran tərəfinə keçdiyini iddia etdilər. Mirzə Camal yazır: «Həqiqətdə isə (rus) qoşunu çox yubandı. Qızılbaşlar və onların qoşunu qalanın iki ağaclığına çatmışdı. Mərhum İbrahimxəlil xan evini və köçünü Xan bağından qalanın yaxınlığına gətirdi. Dələduzlar-dan bir neçəsi mayora nə isə məlumat vermişdilər. Gecə mayor bir dəstə qoşunla İbrahimxəlil xanın yaşadığı mənzilə getdi. Hökmü dəyişilməz olan fələyin qəzasından mərhum İbrahimxəlil xan bir neçə nəfər əhli-əyalı və yaxın adamı ilə orada öldürüldü» (55, s.138). Şəkili Səlim xanın bacısı olan xanın arvadı, şəkili Hü-seyn xanın qızı olan xanın arvadı Tuti bəyim, xanın Bikə ağadan olmuş qızı, xanın Gövhər ağanın anasından olmuş oğlu (13 yaşın-da), Hərəmixan, Səltənət bəyim, Səbreyi xan, Abbasqulu ağa, Hacı Hüseyinli bəy Kəbirli, Mirzə Haqverdi Kəbirli, Hümmət

bəy Cavanşir, Həsənağa, Gülməli bəy Sarıcalı, Mirzətağı Əfşar, Əlipənah-pişxidnət, Xacə Həsən Əcəm oğlu Kəbirli, Qaranın iki oğlu və 4 nəfər şuşalı, İbrahimxəlil xanla birlikdə 20 nəfər qətlə yetirilmişdi (51, s.176).

Bu zaman Mehdiqulu ağa və Cəfərqulu ağa Şuşada idilər. Onlar rus dövlətinə qarşı qiyam etmədilər. 1806-cı ilin sonlarında Qafqazın yeni komandanı təyin edilmiş general Qudoviç Tiflisə gələrək Mehdiqulu ağanın Qarabağ xanı təyin edilməsi haqqında imperator fərmanını ona təqdim etdi (55, ss.139–140).

Sonda qeyd edək ki, İbrahimxəlil xanın Azərbaycanın xanlıqlar dövrü tarixində özünəməxsus yeri var. Onun hakimiyyəti dövründə Qarabağın qüdrəti xeyli artmışdı. İbrahimxəlil xan öz qohumu Əsədulla bəyi Təbrizin xan taxtına çıxartdı (185, s.36), Naxçıvan, Qaradağ və bəzi digər xanlıqlar Qarabağ xamndan asılı vəziyyətə düşmüşdü (154, s.36). O, Xəmsə mülklərinin bölüşdürülməsinə hərəkatlarına son qoydu. Avar Ümmə xanın bacısı Bikə xanımla evlənmiş İbrahimxəlil xan böyük hərbi gücə malik bir müttəfiq əldə etmişdi. Sonralar şəkili Səlim xanın bacısı ilə evləndi və sonda Şəki xanlığına da təsir etmək imkanı qazandı (55, ss.120–121). İbrahimxəlil xanın dövründə Qarabağ xanlığı qüdrətinin ən yüksək zirvəsinə çatmışdı. Xanlıq təkcə qonşu xanlıqların hücumlarını dəf etmədi. Onun İran hökmdarı Ağa Məhəmməd şahı layiqli və güclü müqavimət göstərməsi də qeyd olunmalıdır.

O dövrdə Qarabağ xanlığında baş verən siyasi prosesləri Azərbaycanın başqa xanlıqlarında da müşahidə etmək olardı. Xanlıqlar arasında gedən çekişmələr onları zəiflədir, vahid dövlət quruluşunun yaranmasını ləngidir, xalqın sülh və əmin-amanlıq şəraitində yaşamaq intizarını uzadırdı. Nə qədər acı olsa da, tariximizin bu dövrü xalqımızın alın yazısı idi.

3. Xanlığın ərazisi və təbii-coğrafi mövqeyi

Qeyd olunduğu kimi, Qarabağ Kür və Araz çayları arasında geniş bir ərazini tuturdu. Həmin ərazinin çayların qovuşuğuna yaxın şərq hissəsi ovalıq, qərb hissəsi isə dağlıq idi.

Kür-Araz ovalığının bir hissəsi olan Qarabağ düzü şimal-qərbdən Gəncə-Qazax düzənliyi, qərbdən isə Kiçik Qafqazın Murov dağı və Qarabağ silsilələri, cənubdan və cənub-şərqdən Mil düzü ilə əhatə olunur. O, Şirvan düzündən Kür çayı vasitəsilə ayrılır. Dağətəyi hissədə hündürlüyü okean səviyyəsindən 500 metrə qədər yuxarıdır. Səthi zəif dalğavari və terraslıdır. Dağətəyi hissədə relyefi dərə və yarıdağlıqdır.

Antropogen sisteminin allüvial-prolövial çöküntülərindən təşkil olunmuşdur. Qarabağ düzü gil, çınqıl, qum və neft kimi faydalı qazıntılara malikdir. Qarabağ düzünün iqlimi əsasən mülayim, isti və quru subtropikdir. İllik yağıntı az (250–350 mm) olsa da, ərazisindən İncəçay, Tərtər, Xaçın, Qarqar və s. çayların keçməsi Qarabağ düzündə əkinçilik üçün əlverişli şərait yaradırdı.

Vulkanik yayla olan Qarabağ yaylası Zəngəzur və Qarabağ silsilələri arasında Tərtər və Həkəri çaylarının yuxarı axarında yerləşir. Okean səviyyəsindən orta hündürlüyü 2000–2500 m-dir. Səthi dalğavaridir, çay dərələri ilə parçalanmışdır. Püskürmələr nəticəsində yaranmış yaylanın özülünü qədim suxurlar təşkil edir. Yaylada molibden, odadavamlı perlit, dəvəgözü, tikinti materialları, cod qızıl yatağı, mineral su mənbələri var (47, s.46).

Yaylanın iqlimi soyuqdur, qışı xeyli sərt keçir, yağıntıların illik miqdarı 500–800 mm-dir. Tərtər, Hocaşu, Zabux, Bazarçay Qarabağ yaylasından başlanır. Yaylada Ala göllər, Qaragöl və s. göllər var. Yaylanın torflu dağ-çəmən torpaqlarında alp, çimli dağ-çəmən torpaqlarında subalp çəmənləri geniş sahə tutur. Orta dağlıqda vələs-palıd meşələri var (47, s.46). Tarixi Qarabağ vilayətinin mühüm hissəsini Kiçik Qafqazın Qarabağ və Zəngəzur

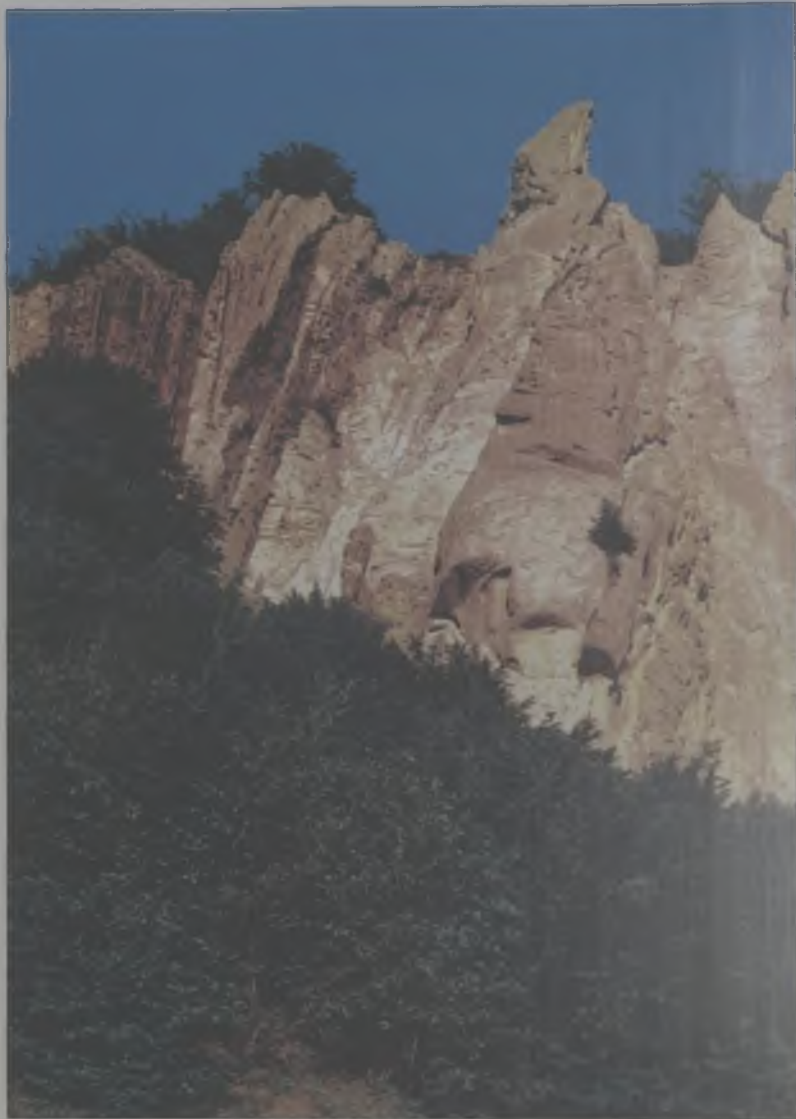
Qarabağın dağları

dağ silsilələri təşkil edir. Qarabağ silsiləsi şimal-qərbdə Tərtər çayının dərəsi ilə Murovdağ silsiləsindən, qərbdən isə Həkəri çayının dərəsi ilə Qarabağ yaylasından ayrılır. Yura və təbaşir sistemlərinin çökmə və vulkanik suxurlarından əmələ gəlmiş Qarabağ dağları polimetal filizlər, xromatit, mis, tikinti daşı, mərmər, kəc, əhəng xammalı, gil və s. ilə zəngindir. Mineral su ehtiyatlarına malikdir. Silsilənin qərb yamacları dik olduğu halda, şərq yamacları Qarabağ və Mil düzlərinə tərəf tədricən alçalır.

Dağlıq Qarabağ Kiçik Qafqazın cənub-şərq çıxıntısının davamıdır. Dağların hündürlüyü 1400-dən 3740 m.-ə çatır. Dağlıq Qarabağın ərazisini 4 şərti zonaya bölmək olar: yüksək dağlıq zona-1800–3000 m yüksəklikdə olan, əsasən çəmənliklərdən ibarət yaylaq idi; yaylaqların ümumi sahəsi təxminən 37000 ha idi. Bu zonaya ildə 600 mm yağıntı düşür; dağlıq zona-950 m-dən 1800 m-ə qədər yüksəklikdə yerləşir. Bu zonada illik yağıntının miqdarı 400–600 mm-dir. Burada 169000 ha enliyarpaq meşələr var. Başlıca məşğuliyyət maldarlıqdır. Dağətəyi zona – 300-dən 950 m-ə qədər yüksəklikdə olan mülayim-isti iqlimə malikdir; aşağı zona 150-dən 300 m-ə qədər yüksəklikdə yerləşir və 38000 ha ərazini əhatə edir. İqlimi mülayim istidir, isti yayı olur, illik yağıntının miqdarı 260–300 mm-dir (95, ss.1–2).

Dağlıq Qarabağın torpağı aşağı zonada tünd-boz, bir az yuxarıda qonur, tünd qonur və şabalıdı rəngdədir. Meşəlik ərazidə torpaq tünd boz, qızılı, alp çəmənliklərində torpaq gümüşlə zəngindir. Sərt yamaclarda torpaqda gümüş və duzlar azdır, aranda isə çoxdur. Dağlıq Qarabağdan Turağaçay, İncəçay, Canataq, Qabarlı, Kolatak, Ballica, Xocalı, Xonaşen, Amaras, Köndələn, Quruçay, Qozlu, Aragül, Dolanlar çayları axır (95, ss.2–7).

Yaylaqlar çəmənliklərdən ibarətdir və otdan başqa heç bir bitki bitmir. Yaylaqlardan aşağıda, dağların yamacları meşələr və kolluqlarla örtülmüşdür, ara-sıra dağ kəndləri sakinlərinin taxıl əkinləri üçün istifadə etdikləri sahələr vardır. Yüksək yerlərdə

Qarabağın dağları

əkinlərə nadir hallarda rast gəlmək olur. İqliminin sərtliyi dağ zonasının sakinlərinə meyvə bağları və üzümlüklər salmağa imkan vermirdi və buna görə onlar yalnız yazlıq və payızlıq buğda, pərinç və arpa yetişdirməklə kifayətlənirdilər. Bu zona rütubətli iqlimi ilə fərqlənir, qısamüddətli və dövri yağışlar yağır, tez-tez duman olur.

Yağışlar yalnız yaylaq otlarına əlverişli təsir göstərir, mədəni bitkilərə zərər yetirirdi. Bəzən taxıl əkinləri yetişməyə macal tapmırdı. Tez-tez yağın dolu kənd təsərrüfatında böyük itkiyə səbəb olurdu (180, s.223).

Zəngəzur yaylası Tərtər və Arpa çaylarınınadək meridian istiqamətində uzanır. Əsasən qranit və qranodioritlərdən əmələ gəlmişdir. Silsilənin qərb yamaqları çöl və yarımsəhra bitkiləri, şərq yamaqları enliyarpaqlı meşələr (palıd, vələs, göyrüş, ağcaqaym) və subalp çəmənləri ilə örtülüb. Mis və molibden yataqları var (72, s.316).

Rzaqulu bəy Mirzə Camal oğlu Qarabağın təbiəti barədə yazırdı: «Qarabağın dağlıq yerləri və yaylaqları Göycə sərhədlərindən tutmuş Ordubada qədər başdan-başa cənnətə bənzər çəmənlikdir. Yaylaq olmasına baxmayaraq, burada qışda da mal-qara, qoyun, heyvan saxlamaq olur. Bu yerlər də Qarabağ səhrasının qışlaqları kimi çox səlamət olur və qışda mal-qaraya soyuqdan heç zərər toxunmur» (66, s.245).

Dağlar düzənliyə tədricən keçir. Onların arasında böyük dərələr vardır, onlar düzənliyə yaxınlaşdıqca genişlənir, vadilər və çökəkliklər meydana gətirirlər. Bütün bu vadilər və çökəkliklər dağətəyi zonanı təşkil edir. Bu zonanın iqlimi mülayimdir, nə çox quru, nə də hədsiz rütubətli. Burada taxıl yetişdirməklə yanaşı, bağçılıq və üzümçülüklə də məşğul olurlar. Bu zonada yetişdirilən bitkilərin növü yerin topoqrafik quruluşundan çox asılıdır, yerin mövqeyi və yüksəkliyi başlıca şərtlərdir. Dərənin günəşli hissəsində bağlar və üzümlüklər yetişdirilir, Günəş tutmayan

Qarabağın relyefi öz müxtəlifliyi ilə seçilir

tərəfdə isə yalnız taxıl yetişdirmək mümkün olurdu (180, ss.223–224).

Düzənlik zonada əkinlərin sahəsi suvarma imkanlarından asılı idi. Düzənliyin iqlimi çox qurudur. İstilik yay aylarında gündüz 45 dərəcəyə çatır, bu nəinki mədəni, hətta yabanı otların bitməsinə imkan vermir. Lakin suvarma qurğuları olduqda bu zonanın torpağı çox məhsuldar olur və isti iqlimə məxsus bütün mədəni bitkiləri yetişdirməyə imkan verir. Rzaqulu bəy Qarabağın aşağı zonasının təbiətindən bəhs edərək yazırdı: «Qarabağ səhralarına gəldikdə demək olar ki, dağın ətəyindən, Arazın Xudafərin körpüsündən başlayaraq Gəncə sərhədi və Cavad kəndinə qədər olan yerlərin hamısı Arazdan çəkilən arxların suyu ilə suvarılırdı. Bir tərəfdən Qarqar, digər tərəfdən isə Köndələn çayları axır. Köndələn və Qarqar çaylarının kənarında Qala təpəsinə qədər böyük bir arxın suyu Qarqar çayına tökülür. Bu böyük arxdan Cavad kəndinə qədər olan məsafə təxminən altı ağacdır...» (66, s.246).

Bu zonada yazlıq və payızlıq buğda, arpa, pərinc və çəltik əkilirdi. Çəltiyi əsasən Həkəri boyunca yerləşən kəndlərdə yetişdirirdilər. Düzənlik zonada üzümlüklər, tut bağları, şaftalı, nar, şabalıd, heyva, xurma ağacları çox idi. Düzənlik zonada bütövlükdə taxıl əkinləri az idi, çünki sahələrin çoxunda meyvə və tut bağları var idi (180, s.224).

Xanlığın ərazisinə daxil olan geniş Mil düzü ilin çox hissəsi ölü səhra olur və yalnız 3-4 qış aylarında canlanır. Bu zaman elatlar öz heyvan sürüləri ilə bura gəlirlər (180, s.224).

Beləliklə, Qarabağ xanlığının ərazisini şərti olaraq 5 iqtisadi zonaya bölmək olar: yaylaqlar, dağ zonası, dağətəyi, aran zona və çöllük. 3 orta zonada oturaq təsərrüfatla məşğul olan kəndlilər yaşayırdı. Birinci və beşinci zonanın tərəkəmə maldarlar istifadə edirdi. Dağ zonası əkinçilik, aran zona bağçılıq, dağətəyi zona əkinçilik və bağçılıq rayonu idi. Dağətəyi zonanın bəzi kəndlə-

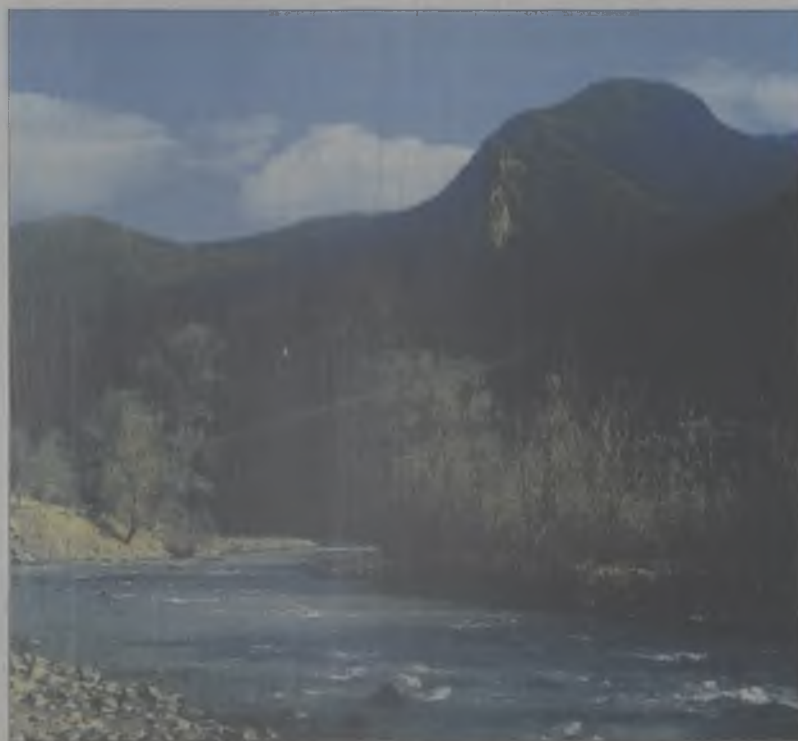
Qarabağda düzən ərazilər və çay vadisi

rinin sakinləri əkinçiliklə, digər kəndlərin sakinləri isə əsasən bağçılıqla məşğul olduğu üçün tədqiqatçılar oturaq təsərrüfatla məşğul olan kəndləri iki hissəyə – dağ və aran zonasına bölmüşlər, dağətəyi əkinçi kəndlər dağ zonasına, bağçılıqla məşğul olan kəndlər isə aran zonasına aid edilmişlər. Elatlar qışlaqlardakı qazmalarda yaşayırdılar. Onlar istisnasız olaraq heyvandarlıqla məşğul olurdular (180, s.224).

Qarabağ xanlığının ərazisi dağlarla örtülmüşdü. Burada Böyük Kirs, Kiçik Kirs, Murov, Sağsağan, Xonaşen, Ziyarat, Alaqara, Çırçıdağ və çoxlu başqa dağlar vardır.

Qarabağın dağlıq hissəsini iki zonaya bölmək olar: birinci zona dəniz səthindən 1800–3000 m yüksəklikdə yerləşir və gözəl çəmənliklərlə örtülmüşdür, bəzi yerlərdə çıpraq qayalara rast gəlmək olur. Bu zona maldarların yaylaq yerləri idi. Cidalar, Tozağac, Qızılbulaq, Uzunyan, Daşbulaq, Cabbay, Keşişdağ, Çililik, Qırxqız, Sarıdərə, Sarıbaba, Kəllücan, Qızıldaş və bir çox digər dağlar elatların yaylaqları idi. Bütün bu dağların çox hissəsi

Qarabağın çayları əkinçilik üçün yaxşı zəmin yaradırdı

meşələrlə, yaxud sıx otlarla örtülü idi və yalnız Mehri-Cüney mahalında çıpaq dərələr vardı (138, s.256). Gülüstan (Talış), Giləbörd, Kolanı, Hacısamlı, Qaraçörlü, Zəngəzur, Sisyan, Güney Mehri, Qafan, Dizaq və Vərəndə mahalları bu zonalarda yerləşirdi. İkinci zona dəniz səthindən 950–1800 m hündürlükdə yerləşir və maldarlıqla məşğul olmaq üçün daha əlverişli idi. Buranın iqlimi mülayim-soyuqdur, yaz və payızı çox yağıntılı olur.

Xanlığın ikinci hissəsi dağətəyi olub dəniz səthindən 300–950 m yüksəklikdə yerləşir. Qarabağ bütün istiqamətlərdə cənub-qərbdən şimal-şərqə doğru axan çayların yaratdığı dərələrlə parçalanır. Bu dərələr ovalığa yaxınlaşdıqca genişlənərək vadilər və çökəkliklər yaradırlar. Dağlıq və düzənlik hissənin iqlim şəraitinə malik olan dağətəyi zona xanlığın nisbətən yaxşı məskunlaşmış əkinçilik-bağçılıq rayonu idi (185, s.23).

Qarabağın yolları

Üçüncü, düzənlik hissəsi düzənlikdən və çöllükdən (Mil düzü) ibarətdir. Düzənlik Qaraçayın mənsəbindən başlayaraq, Arazda Xudafərin körpüsünədək olan ərazini əhatə edir. Dəniz səthindən 150–300 m yüksəklikdə yerləşən bu rayonda əkinçilik, ipəkçilik və bağçılıq geniş yayılmışdı. Bu hissənin iqlimi daha quru olduğundan kənd təsərrüfatında süni suvarmadan istifadə edirdilər. İyirmi dörd, Cavanşir, 1-ci və 2-ci Kəbirli, Otuziki, Təklə-Müğan, Dizaq-Cavanşir və Arazlar mahalları düzən zonda yerləşirdi. Həkəri, Bərgüşad, Gavundur və Basit çaylarının mənsəbinə yaxın ensiz vadilər var idi (138, ss.256–257). Bütün bu ərazilər məhsuldarlığı ilə fərqlənirdi.

Qarabağ torpağı çox rəngarəngdir: dağlıq zona qaratorpaqdır (Güney Mehri mahalının torpaqları istisna olmaqla, burada torpaq daşlıdır); Həkəri, Çavundur və Basit düzləri istisna olmaqla düzənlik zonada torpaq gilli, qumlu və qismən şorandır. Dağlıq zonalarda iqlim mülayim olduğundan yalnız buğda, arpa, pərinc, kətan və qismən darı yetişdirmək mümkün idi. Düzənlik zona isə isti iqlimə məxsus bütün bitkiləri yetişdirməyə imkan verirdi. İstifadəyə yararlı torpaqlar xanlığın Dizaq, Zəngəzur, Sisyan, Tativ, Çavundur və Bərgüşad mahallarında idi (138, s.257).

Xanlığın təsərrüfat həyatında Tərtər çayı böyük rol oynayırdı, düzənlik hissədə Tərtər çayından 140 kəndin əkin sahələri suvarılırdı. Qarabağ silsiləsinin qərb yamaclarından axıb Arazə tökülən Həkəri çayının suyundan 33 kəndin tarlaları bəhrələnirdi. Kür çayına tökülən Xaçın çayının suyu ilə bir neçə kənd, Qarqarçay vasitəsilə 42, Bazarçay vasitəsilə 22 kəndin tarlasını suvarmaq mümkün idi (185, s.25).

İki tərəfdən axan Kür və Araz çaylarının təsərrüfat əhəmiyyəti az idi. Çünki Kür çayının sahilləri dik və sərt, Araz isə hündür qayaların arası ilə dar yataqla axırdı. Qarabağda daha bir sıra çaylar var. Qarqar, Qaraçay, Kürəkçay, Mehri, Basit, Malvalın, Çavundur, yaxud Qapan, Həkəri, Xaçın, Xanaşın,

Qozluçay Araza tökülür. Mənbəyini Sarıdağdan götürən Mehriyə sağ tərəfdən Zuvar, Xout və Kalaxan kimi kiçik çaylar tökülür. Soldan Mehriyə Gioxşa və Barşnazur çayları tökülür. Şeşkirt dağından başlayan Basit çayı Çavundur mahalına çıxaraq (Qapançayın mənsəbindən 4 verst yuxarıda) Araza tökülür. Basitə sağdan Kelein, soldan isə Şıxayz kiçik çayları tökülür. Manvalin mənbəyini Mamadıq dağındakı bulaqlardan götürür və Basitin mənsəbindən 35 verst yuxarıda Araza tökülür. Gülüstan müqaviləsindən sonra Türkmənçay müqaviləsi bağlanan dövrə qədər Rusiya ilə İran arasında sərhəd rolunu oynayan Çavundur, yaxud Qapançay Qapan mahalında Qapıcıq dağından başlayır və sağ tərəfdən Saxarsu, Bisdirqin, Ausu, Siralurd, Arsud, Toxaş, Dev, Qilidzur, Bix, Kerxana, Güztgün və Gecili çaylarını qəbul edir. Yuxarı axarında Ginli adlandırılan Həkəri çayı Hacısamalı mahalında iki çaydan – Şalva və Ələkçidən yaranır və (Şərifan kəndinin yanında) Araza tökülür. Bazarçay Sarıdərə dağından başlayır, mənsəbinə yaxın Bərgüşad adlanır. Xaçınçay Xaçın mahalındakı dağlardan, Qozluçay Dizaq mahalındakı dağlardan başlayır. Qarqarçay Şuşa yaxınlığında üç kiçik çayın (Xəlfəli, Ballica və Xocalı) çaylarının birləşməsindən yaranır. Xanlığın çox mühüm çayı olan Tərtər Hacısamalı mahalında iki kiçik çayın (İstisu və Zəylik) birləşməsindən yaranır və Kürə tökülür. İncəçay Giləbörd mahalında Gülüstan dağından başlayır və İyirmidörd mahalının kəndlərinə yayılır. Qardbəy Ciləbörd mahalındakı Murovdağdan başlayıb Qaraçinar çayı yanında iki qola – Goran və Kürəkçaya ayrılır. Goran Kürə tökülür (138, ss.259–262). Qarabağ çayları gəmiçilik üçün yararlı deyil. Kür, Araz, Xaçın və Bazarçay çaylarında çoxlu balıq ovlamaq mümkün idi. Həkəri və Bərgüşad çaylarının mənsəblərində kifayət qədər iri qızıl balıqlarına, habelə suitilərə rast gəlmək olurdu (138, s.262).

Suvarma üçün ən əlverişli çaylar aşağıdakılardır: Tərtər 137 kəndi, Qarqar 42 kəndi, Bazarçay 22 kəndi, Həkəri 33 kəndi, Qa-

pançay, yaxud Çavundurçay 12 kəndi, Qəndalaş çayı 7 kəndi su ilə təmin edirdi (138, s.262). İri və xırda çaylarla yanaşı, bulaqlar və kəhrizlərdən də suvarmada geniş istifadə olunurdu.

Çaylardan dəyirmanları hərəkətə gətirmək üçün də istifadə olunurdu. İstisu və Turşsu mineral su mənbələri də xanlıqdan uzaqlarda da məşhur idi. Ərazinin relyefinin və iqliminin müxtəlifliyi, torpağın, bitkilər və heyvanlar aləminin müxtəlifliyini şərtləndirirdi. Xanlığın düzənlik hissəsində torpaq gilli olduğu üçün məhsuldarlıq aşağı idi.

Dağlıq hissədə qara torpaqlar üstünlük təşkil edirdi. Burada payızlıq buğda, arpa, kətan, darı, və pərinç yetişdirmək olurdu (138, s.262).

Xanlığın heyvanlar aləmi rəngarəng idi. Burada Qafqaz maralına, ceyranlara, dağkeçilərinə, ayılara, canavarlara, çoldonuzlarına, tülkülərə, vaşaqa, dovşanlara rast gəlmək olurdu. Quşlardan qartal, qırqovul, qırğı geniş yayılmışdı.

Ərazidə zəngin yeraltı sərvətlər olsa da, onların çoxu öyrənilməmiş və əhaliyə məlum deyildi. Faydalı qazıntılardan mis filizi, əhəngdaşı, dəyirman daşları üçün istifadə olunan daşlar, saxsı üçün gil, qılnc və xəncərlərin bəzədilməsində istifadə olunan kvars məlum idi. Ağcabədi yaxınlığında birinin perimetri 300, digərinin 200 verst olan iki duz gölü vardır (138, s.264). Şuşanın cənub-qərb istiqamətinin 160 verstliyində Oxçu kəndinin yanında sakinlər uzaq keçmişlərdən dəmir filizi çıxarırdılar. 1823-cü ildə rus geoloqu Krijanovski burada çıxarılan filizi tədqiq edib tərkibinin qranit, qneys (qədim metamorfik süxur), əhəngdaşı, bazalt və kvardsan ibarət olduğunu müəyyənləşdirmişdi. Oxçu filizi boz dəmir daş olub bir pudunda 17 funt çuqun vardı. Krijanovski Şuşa şəhərindən 400 sajenlik məsafədə 18 sajenlik əhəng təbəqənin altında iki dəmir filizi təbəqəsi tapmışdı. Bir təbəqənin 1 pud filizində 20, digər təbəqənin 1 pudunda isə 18

funt çuqun var idi. Hər təbəqənin 1 1/4 arşın və daha çox qalınlığı vardı (158, s.51).

Xanlıqda bir qədər acı tamı olan göl duzu hasil olunurdu. İribuynuzlu malqara, atlar, qoyunlar və balıq duzlamaq üçün Naxçıvan duzundan istifadə olunurdu (138, s.264).

Qarabağın hər yerində, hətta dağ yamacında da əkinçilik inkişaf etmişdir

Tikintilərin çoxu alçaq və bəsit görkəmli idi. Qazma və «qaradam»lara əksər hallarda rast gəlmək olurdu. Bəylərin, digər varlıların və xanın evləri isə hündür və yaraşlıq idi.

Qarabağ xanlığında nəqliyyat yolları çox zəif inkişaf etmişdi. Üç yararlı böyük yol vardı. Bu yollardan biri Şuşadan Gəncəyə, digəri Şuşadan Şəkiyə, üçüncüsü İrana uzanırdı. Araz üzərində böyük, hələ 1027-ci ildə tikilmiş (11, s.412) və daşdan inşa olunmuş Xudafərin körpüsü salınmışdı. Bu üç böyük yoldan savayı bir yol Şuşadan Gorusa keçməklə Naxçıvana, digəri Şuşadan Vərəndə mülkiyyətinin ərazisindən keçməklə Ordubad və İrəvana uzanırdı. Sonuncu iki yol dekabrda aprelin sonunadək keçilməz olurdu (138, s.266). Şuşadan Üçqovaq (Ağdaş) kəndinə gedən yolun mühüm ticari əhəmiyyəti vardı (113, s.19). Müxtəlif nəqliyyat vasitələrindən istifadə olunurdu. At, dəvə, ulaq və qatır başlıca nəqliyyat vasitələri idi.

II FƏSİL

XANLIQDA KƏND TƏSƏRRÜFATI VƏ AQRAR MÜNASİBƏTLƏR

1. Kənd təsərrüfatının vəziyyəti

Azərbaycanın digər xanlıqlarında olduğu kimi, Qarabağ xanlığı əhalisinin də böyük əksəriyyətinin əsas məşğuliyyət sahəsi kənd təsərrüfatı idi. Əlverişli iqlim şəraiti, münbit torpaqları, Kür və Araz çaylarının arasında yerləşməsi xanlıqda kənd təsərrüfatının inkişafına münasib zəmin yaradırdı. Təəssüf ki, statistik materialların yoxluğu xanlıqda kənd təsərrüfatının ayrı-ayrı sahələrinin inkişaf dinamikası haqqında dolğun təsəvvür yaratmağa imkan vermir. Həm də əldə olan materialların bir qismini xanlığın varlığının son dövrünə – XIX yüzilliyin əvvəllərinə aiddir.

Qarabağ xanlığı ərazisinin böyüklüyünə və kənd təsərrüfatı üçün əlverişli olduğuna görə digər xanlıqlardan müsbət mənada fərqlənirdi. Xanlıq daim qarlı örtülmüş dağlarla yanaşı, isti düzənliklərlə də əhatə olunmuşdu. Kənd təsərrüfatının əsas sahələri əkinçilik və maldarlıq idi. Xanlıqda, xüsusən onun çaylara yaxın yerlərində suvarma qurğularının mövcudluğu əkinçiliyin inkişafına böyük təkan verirdi.

Rusiyanın işğalı zamanı Qarabağ xanlığının ümumi torpaq fondu 1.354.000 desyatın (o cümlədən 100 min desyatını əkinəyararlı) təşkil edirdi. Əhalinin hər nəfərinə təxminən 1,1 desyatın əkin sahəsi düşürdü (185, s.46). Ümumi torpaq fonduna nisbətə əkinəyararlı torpaqların cüzi hissə təşkil etməsi bir çox amillərlə

bağlı idi: xanlıq ərazisinin əhəmiyyətli hissəsi meşələr və kolluqlarla örtülmüş dağlardan və sıx qamışlıqların bürüdüüyü çöllərdən ibarət olduğu üçün, əkinəyararlı torpaqların ağaclardan və kollardan təmizlənməsi işi çətinləşirdi; su ehtiyatlarının azlığı böyük ölçüdə münbit torpaq sahələrini istifadəsiz qoyur, bu torpaqlarda məhsuldarlığı aşağı endirirdi; əkin sahələrinin suvarılmasında yaranan problemlər Qarabağ ərazisindəki çoxsaylı çayların dərin dərələrdən axması, əkin sahələrinin isə hündür yerlərdə – dağlarda, dağ yamaclarında yerləşməsindən irəli gəlirdi; ərazinin yarığanlarla örtülməsi, torpağın daşlı olması isə bir çox hallarda suvarma üçün lazım olan kanalların çəkilişini qeyri-mümkün edirdi; hədsiz məsrəflər tələb etdiyindən feodalların su kanallarının çəkilməsinə maddi marağı yox idi.

Bununla belə, xanlıq ərazisində kanallar az deyildi. O dövrün müasirlərindən biri yazırdı ki, əhali çaylardan su kanalları çəkiş onların köməyi ilə kifayət qədər müxtəlif növ taxıl əldə edir (132, s.52). Qarabağda Kürək arxı ilə yanaşı, digər arxlar da mövcud idi (55, s.13). Qeyd edək ki, mahallar çox zaman suvarma prinsipiə uyğun olaraq çay və başqa su hövzələrini əhatə edirdi. Təsədüfi deyildi ki, mahala çox vaxt bir inzibati ərazi kimi su mahalı da deyirdilər (218, 13, f.VUA, iş 18474, v.26).

Xanlıqdakı arxların ən qədimi Govurarx idi. Mirzə Camalın yazdığına görə, uzaq keçmişdə Beyləqan şəhərini inşa etdirərkən Sasani şahı Kür çayından Beyləqan çölünə böyük arx çəkdirmişdi. Viranedicilərin monqol hücumları zamanı bu arx dağıdılmış və yalnız Əmir Teymurun dönəmində Beyləqan şəhəri ilə bərabər, bu məşhur arx da bərpa edilmişdi. Şərqi böyük fətəhi onu əcdadının şərəfinə «Barlas arxı» adlandırmışdı. Lakin sonralar, yeni XVIII əsrin birinci yarısında baş vermiş hərbi münaqişələr nəticəsində bu arx qismən dağıdılmışdı. Ancaq Pənahəli xanın dövründə və İbrahimxəlil xanın hakimiyyətinin ilk illərində bu arxdan istifadə olunur və xanlar ondan gəlir götürürdülər. Arx

xalq arasında «Govurarx» adı almışdı (68, s.28). Mirzə Camal Govurarx haqqında yazırdı: «Doğrudan da bu, böyük faydalı arx-dır. Bu arxin suyu ilə suvarılan əkin yerlərində taxıl, çəltik, pambıq, çəkil (tut) ağacları və başqa hər cür bitki əkilərsə, bol məhsul əldə etmək olar. 1 çetvert (250 pud – Z.H.) buğda səpilər-sə, sahədən 20 çetvert məhsul yığmaq mümkün idi. Bu torpaq-larda 1 çetvert çəltik və darı əkilərsə, təxminən 50 çetvert, hətta ondan daha artıq məhsul toplamaq olar. Əkin işi iki baş öküzlə asanlıqla görülürdü» (110a, s.12). Mirzə Camal Govurarxdan başqa, Arazdan çəkilməmiş Kürək, Luvar, Meymənə, Gəmiçi, Sarı, Araz, Qaşqay və Xan arxlarından istifadə olunması və gəlir götürülməsi haqda məlumat verir (61, s.109).

Daimi su hövzələrinin olmadığı yerlərdə süni suvarma me-todu kimi kəhriz və quyulardan istifadə olunurdu. Kəhriz yeraltı qalereyalardan ibarət olub, son hissəsi su mənbəyinə birləşir, açıq hissəsi isə yerin üst qatına qədər qalxırdı. Kəhrizlər bəzən bir neçə qalereyadan ibarət olub bir ümumi arxda birləşirdi. Bununla da su öz mənbəyindən torpağın yuxarı qatına axa bilirdi. Kəhriz qazan ustalar «kənkan» adlanırdı. Quyulardan su 15–20 vedrə tutumu olan dəridən düzəldilmiş tuluqlarla çıxarıldı. Tuluğun su dolan ağız hissəsi kəndirlə bağlanır, at və ya ulaq həmin kəndiri dartdıqca, o, quyu üstündə qoyulmuş çarxa sarmaraq tuluğu çıxarırdı, tuluqdakı su daşdan düzəldilmiş iri çuxura tökülür, oradan isə arxlara axıdılırdı (3, s.225).

Torpağa qulluq primitiv üsullarla aparılırdı. Xanlıqda növbəli əkin sistemi mövcud idi. Hər il əkin tarlalarının 2/3 hissəsi dincə qoyulur və bu sahələrdən otlaq, biçin yeri kimi istifadə edilirdi. Daha yaxşı ot bitən sahələrdən biçənək kimi, nisbətən zəif ot bitən sahələrdən isə otlaq kimi istifadə olunurdu. Həkəri çayı dərəsində torpağı ildə iki dəfə becərdilər. Məhsulun – buğda və arpanın yığını başa çatdıqdan sonra sahədən bostan, yaxud dirrik kimi istifadə edilirdi. Adətən əkin sahələrinin istismarı zamanı

gübrədən istifadə olunmur, dirrik və bağların salınmasında isə, əksinə, gübrədən istifadə edilirdi (180, ss.299–300).

Qışda sərt küləyin tutduğu torpaq sahələrində (qar örtüyün-dən məhrum olan yerlərdə) əkin donmasın deyə yalnız yazlıq buğda və arpa əkirdilər. Payızlıq buğda və arpa, yazlıq darı, pə-rinc və çovdar isə adətən çökəkliklərdə, dağ yamaclarındakı dərin dərələrdə becərilirdi. Əkinçilər çovdar əkməyə nisbətən daha az maraqlıydı, Aran yerlərində əsasən payızlıq buğda və arpaya üstünlük verilirdi, Həkəri dərəsində isə çəltik sahələri və bostanlar daha geniş ərazini əhatə edirdi (180, ss.299–300).

Taxıl bitkilərinin səpin və biçin vaxtı yerindən, iqlim şə-raitindən asılı idi. Dağ kəndlərində taxılı aran yerlərə nisbətən bir, yaxud iki ay gec səpirdilər. İlk səpin ovalıq sahələrdə, adətən martın ortalarında, düzən yerlərdə martın sonu – aprelin əv-vəllərində, dağlıq zonalarda isə yalnız aprelin sonunda başlayırdı. Payızlıq taxıl adətən sentyabr, yaxud oktyabr aylarında səpilirdi. Elatlar bəzən noyabrın sonuna kimi səpini davam etdirirdilər. Taxıl məhsulunun toplanması orta hesabla bir ay yarım davam edirdi və ovalıqda iyulun əvvəllərində, dağ kəndlərində isə iyu-nun sonu – iyulun əvvəllərində başlayırdı (180, ss.299–300).

Səpilən toxumun miqdarı torpağın keyfiyyətindən və suvarılıb-suvarılmamasından asılı olurdu. Suvarılan sahələrə, habelə yetərinçə rütubətli meşəçi tarlalarda, çökəkliklərdə, dağ yamaclarındakı əkin sahələrinə nisbətən daha çox toxum səpirdilər. Hər bir yerin öz səpin ölçüsü və qaydası vardı. Dağ kəndlərində bir desyatın torpağa orta hesabla 7–8 pud buğda, 6 pud arpa, 16 pud darı, 8 pud pə-rinc, 6 pud çovdar, aran yerlərində 7–8 pud buğda, 7 pud arpa, 7 pud çəltik səpilirdi. Dağ kəndlərində buğda və arpa 6–9, darı 25–50, pə-rinc 6–8, çovdar 5–8, aran kəndlərində buğda 9–15, arpa 9–12, darı 50–60, çəltik 13–25 dənə verirdi.

Beləliklə, dağ kəndlərində bir desyatın sahədən 42-dən 63 puda qə-dər (orta hesabla 52 pud) buğda, 36 puddan 64 puda qədər (orta hesabla

45 pud) arpa, 35-dən 70 puda qəder (orta hesabla 52 pud) darı, 48-dən 64 puda qəder (orta hesabla 56 pud) pərinc, 30-dan 48 puda qəder (orta hesabla 39 pud) çovdar toplanırdı. Aran yerlərdə bir desyatin sahədən 72-dən 120 puda qəder (orta hesabla 95 pud) buğda, 63-dən 84-ə qəder (orta hesabla 73 pud) arpa, 100-dən 124 puda qəder (orta hesabla 110 pud) darı, 97-dən 187 puda qəder (orta hesabla 142 pud) çəltik toplanırdı (180, ss.300–301). Mirzə Camalın yazdığına görə, «suvarılan əkin yerlərində taxıl, çəltik, pambıq, çəkil (tut) ağacları və başqa hər cür bitki əkilərsə, bol məhsul əldə etmək olar. Arıdan lazımı qayda ilə istifadə olunardı, onun ətrafında beş-altı min ailə kənd salıb, rahatlıqla yaşaya bilər» (55, s.109).

Digər xanlıqlarda olduğu kimi, torpağı xış və kotanla şumlayırdılar. Xanlığın dağlıq hissəsində yerin hədsiz maililiyi ucabından kotan və xışdan istifadə etmək mümkün olmurdu, kəndlilər toxa, yaxud beldən istifadə edirdilər. Kotanla bir gündə düzənlikdə 0,5–1, dağlıq ərazidə isə 0,5 çetvert torpağı şumlamaq olardı. Xışla bir desyatin torpağı 3–7 gün ərzində şumlamaq mümkün idi. Torpağı kotanla şumlamaq üçün 6 cüt kəl (yaxud 3 cüt kəl və 6 cüt öküz) tələb olunurdu, kotanı və qoşqu heyvanlarını idarə etmək, kotanı palçıqdan təmizləmək, təmir etmək, qoşqu heyvanını otarmaq üçün 7–8 nəfər, xışla şumlamaq üçün 1 cüt kəl, yaxud 2 cüt öküz və 1–2 nəfər tələb olunurdu (185, s.49).

M.Mustafayevin mülahizələrinə görə, əkinçilik alətləri bütünlüklə kəndli təsərrüfatının özündə möhkəm ağaclardan hazırlanırdı (185, s.46). Müəllifin bu fikri mübahisəlidir. Çünki toxanı və ağac xışı kəndli özü hazırlasa da, dəmir gəvahlı xışı və kotanı hazırlaya bilməzdi. Kənd təsərrüfatında natural təsərrüfatın hökmranlığı əmək alətlərinin təkmilləşdirilməsinə imkan vermirdi. Böyük fiziki güc tələb edən alətlərdən istifadə olunurdu. Əsas əmək alətləri xış və kotan idi. Xışa bir və ya iki cüt öküz qoşaraq onunla yumşaq torpaqları şumlayırdılar. İri torpaq sahiblərinin təsərrüfatında 8–10 qoşqu heyvanının qoşulduğu kotandan

istifadə olunurdu. Şumdan sonra torpağı iri, bəsit mala və ya dırmiqla malalayırdılar.

Təbii fəlakətlər kənd təsərrüfatına böyük ziyan vurur, xanlığın aran hissəsində quraqlıq, dağlıq hissəsində isə tez-tez yağan gur yağışlar, dolu məhsulu təhlükə altına alırdı. Mühəribələr, basqınlar, qarətlər və s. kənd təsərrüfatına dağıdıcı təsir göstərirdi. Quba xanı Fətəli xan öz yürüşləri zamanı xeyli Qarabağ kəndlisini Quba xanlığının ərazisinə köçürmüşdü. Onun 1783-cü ilin əvvəlində Qarabağa hərbi səfərində 10 min nəfərdən çox yalnız muzdlu dağstanlı döyüşçününün iştirak etdiyi haqqında məlumat verilir. Basqınçılar Şuşa yaxınlığındakı kəndləri qarət etmiş, 100 min başa qəder qoyun, 30 min baş iribuynuzlu mal-qara aparmışdılar. Ətraf kəndlərin sakinləri Şuşaya və digər yerlərə qaçmışdılar. Onlar yolda ikən dağstanlı döyüşçülərin basqınına məruz qalmış, bir hissəsi əsir götürülmüşdü (218, 1783-cü il, v.6).

Ağa Məhəmməd şah Qacarın 1795–1797-ci illərdəki hücumları və 1804–1813-cü illər I rus-İran müharibəsi zamanı xanlığın iqtisadiyyatına xüsusilə böyük zərbə dəymişdi. Əhəlinin sayı kəskin surətdə azalmışdı. N.Dubrovinin yazdığına görə, Qacarın hücumlarına qəder Qarabağda 60 min ailə yaşayırdı (127, s.230). XIX əsrin əvvəllərində (1805-ci ildə) isə bu rəqəm 10 minə enmişdi (13, s.64). Birinci rus-İran müharibəsi dövründə Qarabağın əhalisi daha 3 dəfə azalmış və müharibənin sonunda burada cəmi 3080 ailə vardı. Bu ailələr də talan edilmiş və dilənçi vəziyyətinə salınmışdılar (13, s.64).

Xanlıqda əkinçiliyin inkişafının sosial-iqtisadi şərtlərini aydınlaşdırdıqdan sonra onun ayrı-ayrı sahələrinin vəziyyətinə diqqət yetirək. Qarabağ xanlığında yetişdirilən başlıca əkinçilik məhsulları taxıl məhsulları (buğda, arpa, çəltik, darı və pərinc (buğda növü)) idi. Lifli bitkilər (pambıq və kotan), yağ bitkiləri (kürçüt və gənəgərçək) və tütün yetişdirilməsi də müəyyən yer tuturdu (185, s.80).

İqlim şəraitinə görə buğda, arpa, pərinç və kətan başlıca olaraq dağlıq ərazilərdə yetişdirilirdi. Düzənlik ərazidə isə çəltik, pambıq, tütün, küncüt və darı becərilirdi. Dağlıq ərazidə buğda və arpanı sentyabr-oktyabr aylarında, darını apreldə səpir, düzənlik ərazidə isə buğda və arpa səpini dekabr ayının ortalarındakə davam edirdi. Bu yerlərdə darını iyunda və iyulda, bəzi hallarda hətta avqustda səpirdilər. Darı adətən səpindən üç ay sonra yetişirdi. Yazlıq buğda və arpanı yalnız dağlıq ərazilərdə mart ayında səpir, iyulun sonunda yığırdılar. Pərinç və kətan yazda, küncüt və gənəgərçək apreldə səpilir və oktyabrda yetişirdi (185, s.50).

Pambıq tarlalarını müxtəlif şəkildə suvarırdılar: bəzi yerlərdə hər 20 gündən bir, digər yerlərdə cəmi 3 dəfə – iyun, iyul və avqust aylarında. Yay ərzində 3-4 dəfə pambığı alağ otlarından təmizləyirdilər. Pambıq oktyabr ayının əvvəlində yetişirdi (185, s.47).

İki biçinçi bir desyatin torpağı 2-3 günə biçirdi. Taxılı biçmək üçün orağdan, otu biçmək üçün dəryazdan istifadə edilirdi (185, s.48). Taxılı döymək üçün bir-birinə bərkidilmiş 2-3 geniş taxta lövhələrdən hazırlanmış dinglərdən (vəl) istifadə edirdilər. Bu dəzgahın üstünə daş qoyduqdan sonra dingi fırladan öküzlərin, yaxud atın üstündə oğlan uşağı otururdu.

Dəyirmanlar, adətən biroturacaqlı olub arx suyu ilə hərəkətə gətirilirdi. Bütün Qarabağda XIX əsrin 30-cu illərinin əvvəllərində 471 dəyirman qeydə alınmışdı. Dəyirman sahibləri üyüdülməmiş unun 1/20 hissəsini götürürdülər. Çəltiyi döymək üçün ayaqla hərəkətə gətirilən dişli dəmir silindrdən istifadə olunurdu. Bu proses çətin olduğu üçün onunla Qazıqumuqdan və Avarıstandan gələn xüsusi işçilər məşğul olurdular. Onlar təmizlənmiş düyünün 1/5 hissəsini alırdılar (191, s.29).

Yağ istehsal etmək məqsədi ilə kətan, küncüt və gənəgərçək yetişdirilirdi. Qarabağda yağ çıxarılan 10 bəzixana vardı. Bəzixana sahibləri gördükləri işin müqabilində çıxarılan yağın 1/20-ni

mənimsəyirdilər (191, s.29). Gənəgərçək yağı acı olduğundan ondan qida məhsulu kimi istifadə etmək mümkün deyildi. Yay vaxtı həmin yağla kəllərin dərisini yağlayır, qışda isə otaqları qızdırmaq üçün istifadə edirdilər (185, s.50).

1832-ci ilin məlumatına əsasən, xanlıqda 20.546 ev sahibinin 4 min ədəd xış və kotanı vardı, bu da öz növbəsində bir çox ailələrin bu alətlərdən istifadə etməsinin məhəddü olduğunu təsdiqləyən faktır. Yetərinçə qoşqu heyvanı və əmək alətinin yoxluğu kəndliləri bu əkinçilik vasitələrini ümumiləşdirməyə və torpağı birgə becərməyə məcbur edirdi. Lakin bu, nadir istisnalıq idi və bir qayda olaraq yoxsul kəndli qoşqu heyvanı və əmək alətlərini icarəyə götürür, bunun ödəniş haqqı kimi məhsulun müəyyən qismini əkinçilik vasitəsinin icarədarına verirdi. Bu imkan da olmadıqda kəndlilər öz torpaqlarını icarəyə verir, yaxud öz torpağını tərək edib muzzdlu işlə məşğul olurdular (185, s.48).

Qarabağda hər il orta hesabla (1832-ci il məlumatına görə) təxminən 22 min çetvert buğda, 11 min çetvert arpa, 2250 çetvert çəltik, 400 çetvert darı, 250 çetvert pərinç, 550 çetvert pambıq, 50 çetvert kətan, 5 çetvert küncüt və 7 tilani batman (1 tilani batman 33 funt 75 zolotnikə bərabərdir) gənəgərçək səpilirdi. Təqribi hesablamalara görə Qarabağ xanlığında illik orta məhsul 220 min çetvert buğdaya, 143 min çetvert arpaya, 33750 çetvert çəltiyə, 26 min çetvert darıya, 1750 çetvert pərinçə, 400 çetvert kətana, 1100 çetvert xam pambığa, 50 çetvert küncütə bərabər idi. 3200 pud pambıq, 450 pud tütün və 56 pud gənəgərçək əldə edilirdi (138, s.284).

Xanlıqda yetişdirilən taxılın məhsuldarlığı yüksək olduğundan rəiyyət və rənçbərlərin məhsulu toplamağa qüvvəsi çatmırdı, nəticədə əlavə muzzdlu qüvvəyə ehtiyac yaranırdı. Əmək miqdarları – muzzdlu biçinçilər təkcə Qarabağ xanlığından deyil, digər xanlıqlardan da gəlirdilər. Adətən onlar üç gün ərzində topladığı hər çetvert çəltiyə görə məhsulun 1/5-i, buğda, arpa və

darı biçinçiləri isə məhsulun 1/10 miqdarında natural haqq alırdılar (138, s.289).

XVIII əsrin sonunda Ağa Məhəmməd şah Qacarın basqınlarının və XIX əsrin əvvəlində Rusiya işğalının xanlığın iqtisadiyyatına böyük zərər yetirdiyini nəzərə alsaq, xanlıq dövründə daha yüksək məhsuldarlıq əldə edildiyini söyləmək olar.

Əlverişli iqlim şəraiti və bərəkətli torpaq sahələri bağçılıq və üzümçülüğün inkişafına təkan verirdi. Bağçılıq və üzümçülük xanlığın Çavundur, Bazarçay çayları və onların qollarının hövzələrində daha geniş yayılmışdı. Araz çayına yaxın kəndlər də bağçılıq və üzümçülüklə məşğul olurdular. Xanlıqda yaşayan xristianlar ildə 70.000 vedrə şərab və 3.400 vedrə araq istehsal edirdilər. Qarabağda 3.080 üzüm, yüzdən artıq meyvə bağları vardı (138, s.225).

Xanlıqda baramaçılıq və ipəkçilik inkişaf etmişdi. Qeyd edək ki, hələ XVIII əsrin əvvəllərində Qarabağda ildə 2 min yük, yəni 15 min pud xam ipək istehsal olunurdu (174, s.88). Baramaçılıqla Mehri, Güney, Çavundur, Bərgüşad, Dizaq, Cəbrayıl, Arazbar, Vərəndə, Otuziki, Kəbirli, Cavanşir, İyirmidörd, Çiləbörd məhəllələrində məşğul olurdular. Lazımı qədər barama qurdu ilə təchiz olunmuş hər tut bağı ildə 6 batman, bəzən isə dörd və daha az, iki batman barama verirdi. XIX yüzilin əvvəllərində xanlıq ərazisində iki yüzə qədər tut bağı var idi və orta illik barama məhsulu 1.700 puda bərabər idi (138, s.293). Digər bir mənbəyə görə, bu rəqəm 4 min puda çatırdı (193).

1832-ci ilin məlumatına görə, xanlıqda 1.600-ə yaxın tut bağı vardı (138, ss. 292–293). Bir çox yerlərdə tut ağaclarına üzümlüklərdə və meyvə bağlarında da rast gəlmək mümkündür. Barama qurdlarını yemləmək üçün kifayət qədər tut ağacı olmayan ipəkçilər digər yerlərdən tut budaqları almağa olurdular. 1 stildən (60 zolotnik) çıxmış qurdları yemləmək üçün dağlıq bölgələrdə 18–20, düzənlik bölgələrdə isə 10–15 tut ağacının olması lazım

idi. Düzənlik bölgələrdə tut ağacları daha yüksək və daha çox budaqlı olmaqla əkildikdən yalnız dörd il sonra qurdların yemlənməsi üçün yararlı olurdu (138, s.291).

İrimiqyashlı ipəkçiliklə xanın özü və iri feodallar məşğul olurdular. İbrahimxəlil xanın yalnız Hindarxda 26, Cəfərqulu ağanın isə Doryan kəndində 12 tut bağları vardı. İpək məhsulunun illik miqdarı 1.700 pud təşkil edirdi (185, s.51). Barama qurdlarının toxumu feodallar, tacirlər və sələmçilərin əlində cəmlənmişdi.

Xanlığın iqtisadiyyatında meyvəçilik və üzümçülük əhəmiyyətli yer tuturdu. Bağ və bostançılığın inkişafını isə bir tərəfdən, təsərrüfatın qapalı xarakteri, digər tərəfdən, aztorpaqlıq, su çatışmazlığı əngəlləyirdi. Bununla belə, xanlıqda 100-ə qədər iri bağ mövcud idi və onların əksəriyyəti düzənlik zonada yerləşirdi (185, s.51). Bağlarda armud, tut, ərik, şaftalı, nar, heyva, əncir, gilə, albalı, alma, zoğal, qoz, gavalı, alça yetişdirilirdi. Toplanmış məhsulun müəyyən hissəsindən qax (yəni doğranmış və tumu çıxarılmış meyvələri qızmar günəş altında qurutmaq) hazırlayıb qışa tədarük edirdilər. Zoğalın tumunu çıxarıb ondan axta, alçadan lavaşana və s. hazırlamaq geniş yayılmış dəb idi. Böyük meyvə bağları xana, bəylərə və mülklərə məxsus idi. Təkcə Ağdamda Qarabağ xanının 7 bağı (Güllü bağ, Ərikli bağ, Kətan bağ, Çirayüqi bağı, Bala bağ, Barlı bağ və Narlı bağ) vardı. Sonuncu iki bağ istisna olmaqla digərlərini xan icarəyə verirdi. 1822-ci ildə Güllü bağın üzümü üçün 800, meyvəsi üçün 200, Ərikli bağ üçün 200, Kətan bağ üçün 800, Çirayüqi bağı üçün 900 və Bala bağ üçün 380 manat icarə haqqı alınmışdı. Adətən icarə haqqının 1/4 hissəsi (yalnız Güllü bağda 1/3-i) bağbana verilirdi. Barlı bağı vaxtilə Pənahəli xanın atası İbrahimxəlil ağa saldırmışdı, Pənahəli xan isə burada imarətlər inşa etdirmişdi. Xan ailəsində vəfat edənləri orada dəfn edirdilər. Xan nəslindən olan xan zadələrin dəfn olunduğu Barlı və Narlı bağlarını, Pənahəli xanın vəsiyyətinə əsasən, satmaq və icarəyə vermək qadağan

edilmişdi. Barlı bağda xanın 8 otağı və hamamı olan yaraşıqlı imarəti vardı (193, ss.209–222). Barlı bağın barı xeyrat elan olunmuşdu və əhaliyə pulsuz paylanırdı. Bağmanlar kəndində iki əvvəllər salınmış və bir yeni meyvə və bir tut bağı vardı. Kənd sakinləri bu bağlara qulluq etməli və qorumalı idilər. Buradakı bağlar heç vaxt icarəyə verilmirdi, Şuşaya yaxın olduğundan onların meyvəsindən xan ailəsi istifadə edirdi. Bu kənddə xanın 20 otaqlı yaraşıqlı imarəti, buzxanası, at tövləsi, hamamı və s. inşa olunmuşdu və ayrı tikililəri vardı. Kəndin sakinləri heç bir vergi ödəmir, əvəzində xanın bağlarına qulluq edirdilər (193, ss.209–222). Ağdamdakı bir sıra xan bağlarını Mehdiqulu xan müxtəlif şəxslərə, o cümlədən «Təzə bağ» general Mədətovun anasına, heç bir adı olmayan bağı isə İbrahimxəlil və Mehdiqulu xanların yanında çalışmış Xəlil bəyə, Hüseyin bağı Seyx Məhəmmədə, yenə adsız bir bağı Əsəd bəyə bağışlamışdı.

Feodallara məxsus bostanları kəndlilər becərirdi. Yalnız Hındarxdakı bostandan İbrahimxəlil xana bir il ərzində 50 yük qovun və qarpız gətirilirdi (193, ss.209–222). İldə təxminən 200–220 desyatin sahədə bostan becərilirdi (185, s.51). Bostanlarda qarpız, yemiş, xiyar, boranı, qarğıdalı, günəbaxan, noxud, bibər, soğan, sarımsaq və s. yetişdirilirdi.

Qarabağ xanlığında üzümçülüyn inkişafı üzüm tənəklərinin çınqıllı torpaqda bitməsi, habelə tənəklərin daimi qulluq tələb etməməsi ilə bağlı idi. 1832-ci ildə Qarabağ xanlığı ərazisində 3.080 üzümlük vardı (193, ss.209–222). Xristian kəndlərində üzümdən şərab hazırlamırdı. Xanlıqda az da olsa (başlıca olaraq Mehri mahalında), pambıq becərilirdi (159, ss.209–222). Xalq təbabəti və baytarlıqda istifadə olunan bitkilər də yetişdirilirdi.

Xanlığın iqtisadiyyatında əkinçiliklə yanaşı, heyvandarlıq da mühüm rol oynayırdı. Qarabağın əlverişli təbii və iqlim şəraiti, gözəl yaylaqların olması maldarlıq sahəsinin inkişafı üçün geniş imkanlar yaradırdı. 1832-ci ilin məlumatına görə, Qarabağda çə-

mənləklərin ümumi sahəsi 300 min desyatin idi (193, ss.209–222). Qarabağda digər xanlıqlara nisbətən heyvandarlıq daha yüksək səviyyədə inkişaf etmişdi. Maldarlığı gündəlik həyatın gərəkli sahəsi edən onun həm əkinçilik vasitələri (qoşqu heyvanı), həm ərzaq (ət və süd), həm də toxuculuq məhsulları (geyim əşyaları) üçün önəmli olması idi. Mühüm xammal mənbəyi olan maldarlıqda qoyunçuluq geniş yayılmışdı və bu sahə xanlığın xarici ticarət əlaqələrində mühüm yer tuturdu.

Məşhur Qarabağ atlarının şöhrəti Azərbaycandan çox-çox uzaqlarda yayılmışdır

Maldarlıqda iri və xırdabuynuzlu heyvanlar çox önəmli yer tuturdu. XIX əsrin 30-cu illərinə aid məlumat əsasən, Qarabağda 100 min baş iribuynuzlu mal-qara, 300 min baş xırdabuynuzlu heyvan (qoyun və keçilər), 3500 donuz, 20 min at, 2.200 ulaq, 100 dəvə vardı (138, s.296). Mal-qaranın əhəmiyyətli hissəsi xana, bəylərə, mülüklərə və ağalara, habelə varlı kəndlilərə, elatlara məxsus idi. Əkinçiliklə məşğul olan əhali iribuynuzlu heyvanları başlıca olaraq təsərrüfat məqsədi üçün (qoşqu heyvanı), qismən də qida mənbəyi kimi saxlayırdısa, elatlar iribuynuzlu heyvanlardan başlıca olaraq sənaye və ticarət nəfəsinə ehtiyaclarını ödəmək üçün istifadə edirdilər. Elatlardan fərqli olaraq əksər hallarda əkinçi təsərrüfatlarının vəziyyəti iribuynuzlu heyvanların varlığından birbaşa asılı olsa da (185, s.53), köçəri elatlar arasında daha çox xırdabuynuzlu heyvandarlıq yayılmışdı.

Xırdabuynuzlu heyvanların saxlanması sənaye və ticarətin inkişafına təkan verirdi. Qoyunçuluğun inkişafı qaramalın sayının məhdudlaşmasına səbəb olurdu. Qaramal özünə böyük diqqət tələb etdiyi halda davar müəyyən dərəcədə kəndlini bu cür qayğılardan azad edirdi. Digər tərəfdən, xırdabuynuzlu heyvanlar tələf olduqda sahibinə qaramalın itkisinə nisbətən az ziyan yetirirdi. Nəhayət, davar süd məhsulları ilə yanaşı yuna olan tələbatı da ödəyirdi (185, s.53).

Maldarlığın ən mühüm sahələrindən biri olan atçılıq kənd təsərrüfatında özünəməxsus yer tuturdu. Qarabağda yetişdirilən cins atlar öz gözəlliyi, dözümlülüyü, çevikliyi və iti qaçışı ilə fərqlənirdi. İngilislər öz hind süvariləri üçün Qarabağ atları alırdılar. At yeganə və əvəzənilməz nəqliyyat vasitəsi hesab olunurdu. Fasiləsiz feodal ara müharibələri və düşmən basqınları şəraitində at döyüşlərdə minik vasitəsi kimi əvəzsiz rol oynayırdı. Nadir hallarda atdan kənd təsərrüfatı işlərində istifadə edirdilər (185, s.53). Mirzə Camal yazır ki, «İbrahim xanın yüyrək atları və çoxsaylı ilxısı İran və Türkiyədə şöhrət qazanmışdı». Tarixçinin

yazdığına görə, «xanın atlarının əksəriyyəti Nadir şahın atlarının cinsindən imiş. Xan onları Azərbaycanın müxtəlif bölgələrindən, habelə Xorasandan alıb gətirmişdi. Təqribən 3–4 min xüsusi cins aygırları, çoxsaylı qoyun sürüləri, iribuynuzlu mal-qarası vardı» (55, s.145). At həm də feodallar üçün bir təmtəraq, eyləncə vasitəsi idi. Ovu çox seven İbrahimxəlil xanın əla cinsə malik xüsusi at ilxıları vardı. Xanlıqda atçılıq zavodu fəaliyyət göstərirdi. 1832-ci ildə 11 belə zavod qeydə alınmışdı. Bu zavodlarda 250 köhlən və 1.400 madyan saxlanırdı (138, s.296). İri feodallar satış üçün at yetişdirməklə məşğul olurdular. 1832-ci ildə Qarabağda bir atın dəyəri 30-dan 300 əşrəfiyədək idi (185, s.54).

Maldarlıqda ulaqların da müəyyən yeri var idi. Qiymətinin ucuz olmasına və dözümlülüyünə görə çox əlverişli heyvan olan ulaq xüsusi qayğı tələb etmir, cüzi qida ilə kifayətlənərək ən ağır işləri yerinə yetirirdi. Yoxsul kəndlilərin əvəzsiz köməkçisi olan ulağın əlverişli yolların olmadığı dağlıq bölgələrdə rolu böyük idi. İcmallarda göstərilən 2.200 rəqəmi əslində ulaqların ümumi sayını düzgün əks etdirmir və M.Mustafayevin qeyd etdiyi kimi, onların sayının daha çox olduğu bildirilir (185, s.52).

Xanlıqda müəyyən miqdarda qatır saxlanırdı, azsaylı dəvələrdən isə əsasən xanlığın cənub hissəsində (Cəbrayıl və s.) istifadə olunurdu.

Artım faizinə görə donuz gəlirli heyvan olsa da, dini qadağalara istinadən Azərbaycan xanlıqlarında donuzçuluqla məşğul olurdular. Bu baxımdan yalnız Qarabağ və Maku xanlıqları istisna təşkil edirdi. Tuğ, Quşçu baba, Çanaxçı, Sarušen və digər kəndlərdə xristianlar donuzçuluqla məşğul olurdular. Palıd meşələrində qozanın bolluğu donuzçuluğun inkişafına təkan verirdi. 1832-ci ilin məlumatına görə, Qarabağda 3.200 baş donuz vardı (138, s.296).

Yaşlı və cavan qaramal sürüsünün sayı 250–400 başa çatırdı və onları naxırçı otarırdı. Atları, dəvələri, ulaqları və qatırları ay-

rica, yaxud iribuynuzlu mal-qara ilə birlikdə otarırdılar. Danalar və camış balalarından ibarət sürü 70–100 başdan ibarət idi və onları «buzovçu» adlanan iki nəfər mühafizə edirdi. Yaşlı və cavan davarların sürüsü 400–600 başdan ibarət olub iki çoban tərəfindən otarıldı. Nəhayət, quzular və oğlaqların (keçi balaları) sürüsü 200–400 başdan ibarət idi və sürünü iki quzuçu otarırdı (147, ss.54–55). Yaylağa köçmə vaxtı otlaqlarda mal-qaranı növünə və yaşına görə dörd sürüyə ayırırdılar.

Qış mövsümündə mal-qaranı Kür və Araz çaylarının sahillərində otarırdılar. Qarabağ yaylaqlarında mövsüm may ayında başlayırdı. Adətən qışlaqların tərk edilməsi qışlaqlarda alafın miqdarından, yaylaqlarda qarın əriməsindən asılı olurdu. Yağıntısız keçən yaz aylarında mal-qaraya zərər yetirən həşəratların, zəhərli ilanların artmasına görə naxırçılar yaylağa qalxmağa tələsirdilər (185, s.54). Maldarlığın bu xüsusiyyəti 1917-ci ilin Oktyabr çevrilişindən əvvəl bir sıra tarixçilərin Azərbaycanda köçəri maldarlığın olması iddialarının irəli sürülməsinə səbəb olmuşdu. Ancaq məlum olduğu kimi, köçəri maldarlar yalnız maldarlıqdan gələn gəlirlə dolanırlar, əkinçiliklə məşğul olmur, mal-qaranı yalnız təbii otlaqlarda saxlayır, yem tədarük etmirdilər. Köçəri maldarlar bir yerdən başqa yerə köçürülməsi mümkün olan alaçılarda yaşayırdı, yəni onların daimi yaşayış yeri və təsərrüfat tikililəri olmurdu (147, s.28). Halbuki Azərbaycanda elatlar yalnız maldarlıqdan gələn gəlirlə deyil, habelə əkinçiliklə məşğul olur, qışa yem tədarük edir, daimi yaşayış evləri və təsərrüfat tikililəri inşa edirdi. Deməli, bu köçəri yox, köçmə (otqonnoye) maldarlıq idi. Digər tərəfdən, köçəri maldarlığın bir xüsusiyyəti də köçəri maldarların otlaqlardan sərbəst istifadə edə bilmələri idi. Xanlıqlar dövründə isə elatlar otlaqlardan istifadəyə görə xan xəzinəsinə vergi ödəyirdilər (148, s.149).

Bulaqlara yaxın, küləklərdən qorunan yaylaqlarda köçmənlər alaçıqda, pambıq parçadan hörülmüş çadırlarda, yaxud qazma

damlarda yaşayırdılar. Burada həyat şən və maraqlı keçirdi. Heyvan sahibi qışda taqətdən düşmüş mal-qarasını yaşıl çəmənliklərdə kökəldir, evdar qadınlar süd məhsullarını sataraq zəruri sənaye malları əldə etmək üçün vəsait toplayırdılar. Köçlər oturaq əhaliyə ciddi ziyan vururdu. Yaylağa aparılan mal-qara yoldakı kəndlərin ərazisində otarılır, bəzən bostanlar və əkinlər tapdanırdı. Buna görə də tez-tez elatlarla yaylağa gedən yolun yerləşdiyi kəndlərin sakinləri arasında münaqişələr baş verirdi.

Heyvandarlıq məhsulları əsasən yerlərdə emal olunurdu. İri və xırdabuynuzlu mal-qaranın südündən yağ, pendir, xama və kəsmik hazırlanırdı. Qoyunun yunundan ip əyirir, palaz, xalça, cecim, məfrəş, xurcun və s. toxunurdu. Yundan parça toxuyub çuxa və s. geyimlər tikirdilər (138, s.296).

Kəndli təsərrüfatında quşçuluq nisbətən zəif inkişaf etmiş, bütünlükdə daxili istehlakı ödəməyə yönəlmişdi. Yalnız Şuşa şəhəri inkişaf etdikdən sonra kəndlilər bazara toyuq, çolpa və yumurta gətirirdilər.

Xanlıqda zəngin və rəngarəng flora, ətirli çəmən gülləri və çöl bitkilərinin olması arıların qidalanması üçün ideal şərait yaradırdı. Lakin arıçılıq kifayət qədər inkişaf etməmişdi. Bu, bir tərəfdən, balın satılması üçün bazarın olmaması, digər tərəfdən, yaylaq-qışlaq həyat tərzilə bağlı idi. Gündəlik qayğuların çoxluğu da kəndliyə arılarla məşğul olmağa imkan vermirdi. 1832-ci ildə Qarabağda 2.500 arı pətəyi qeydə alınmışdı. Qafan, Çiləbörd və Xaçın meşələrində yabanı arılara çox rast gəlmək olurdu. Hər il orta hesabla 600 pud bal və 200 pud mum əldə edilirdi (154, s.56).

Ovçuluq daha çox əyləncə səciyyəsi daşıyırdı, canavar, bəbir və tülküləri tələyə salmaqla tuturdu. Kür və Araz çayları sahillərində yaşayan kəndlilər su samurunu ovlayıb böyük mənfəət əldə edirdilər. Dovşan və vəhşi toyuq, kəklik, turac və s. quş ovu geniş yayılmışdı (138, s.298). Ov ət əldə etməkdən daha çox xəz

əldə etmək məqsədi güdürdü. Ovçuluğun zəif inkişafı İslam dininin bir çox vəhşi heyvanların ət və xəzini murdar hesab etməsi ilə bağlı idi. Ov hakim sinfə idman və əyləncə kimi xidmət edirdi. İbrahimxəlil xana məxsus Cuvanlı (Dizaq) kəndində 6 ovçu ailəsi xan şahinlərinə qulluq etdikləri üçün bütün vergilərdən azad edilmişdi (185, s.57). Ceyran ovu üstünlük təşkil edirdi. Sakinlər cüyür balalarını tutub əhliləşdirirdilər. Xristianlar ayı ovuna üstünlük verərək onun piyindən sabun hazırlanması üçün istifadə edirdilər (185, s.57).

Əhalinin bir qismi baliqçılıqla məşğul olurdu. Baliğı Kür, Araz, Xaçın çaylarında, Bazarçayın yuxarı axımında tuturdular. Kür və Araz çaylarında qızıl baliq, nərə, uzunburun baliq, naqqa baliğı və s. baliqlar ovlanırdı. Azərbaycanda çox dadlı və qiymətli alabalıq olurdu. Baliqçılıq da istehlak səciyyəsi daşıyırdı. Şuşada 1 batman baliq rus pulu ilə 80 qəpiyə – 1 rubla satılırdı (232).

Xanlıqın dağlıq hissəsinin kəndləri əsasən dağlarda və dağ yamaclarında yerləşmişdi. Torpaq azlığından evlər bir-birinə yaxın tikilmiş, həyətlər və həyətyanı sahələr kiçik idi. Xanlığın düzənlik hissəsində evlərin sıxlığı bir qədər az idi.

Əhalinin böyük hissəsi dəyələrdə (qazına) yaşayırdı. Dəyəni qurarkən kəndli adətən xəndək qazırdı, içəri tərəfdən torpağa böyük palıd ağacları bərkitdikdən sonra üstünə şalbanlar qoyulurdu. Üst qatda şalbanları daha nazik və yaxın qoyur, bununla dam daralaraq dördbucaqlı konusvari forma alırdı. Konusun üstündə, damın tən ortasında dairəvi kəsik (baca) saxlanırdı, bu kəsikdən evə işıq düşür və içəridəki ocağın tüstüsü çölə çıxırdı. Mənzilin damı şax və küləşlə örtülür, üstünə torpaq tökülürdü (185, s.57).

Nisbətən imkanlı kəndlilər yerüstü mənzillər-qaradamlar inşa edirdilər. Onlar uzunsov dördbucaq şəklində tikilirdi. Evin döşəməsi dərinədə olub bərk torpağa çıxana qədər qazılırdı. Döşəmənin hər bucağından təxminən bir metr aralı, yoğun kərən-

dirəklər basdırılırdı. Kərənləri meşədən, bəzən 6-8 cüt kəl və öküz qoşmaqla gətirirdilər. Varlı adamların evində belə kərənlər qoz ağacından olurdu. Bu dayaq dirəklərin yuxarı tərəfi haça şəkilli olurdu. Haçaların başına köndələn vəziyyətdə iki yoğun kərən uzadılırdı. Bu kərənlərdən biri sağ tərəfdə olan bir cüt dirəyin haçaları arasından uzadılırdı. Sonra həmin kərənlərin başları yenidən onların üstünə qoyulan iki köndələn kərənlə birləşdirilirdi və nəticədə 4 dirəyin başı köndələn uzadılmış 4 kərən ilə çatılırdı. Bu qayda ilə bir-birinin üstünə arabir dörd mərtəbə köndələnə düzülmüş kərənlər qaradamların üstünü örtürdü. Köndələn qoyulan kərənlər cərgəsi yuxarı qalxdıqca damın içərisinə doğru düzülürdü, beləliklə, evin üstü dördüzlü piramida şəklini alırdı. Onun ən yuxarı hissəsi 60-70 sm böyüklüyündə açıq qalıb baca təşkil edirdi və çərçivə ilə əhatə olunurdu. Buradan qaradamların içərisinə həm işıq düşür, həm də evin içində olan orta ocağın tüstüsü xaricə çıxırdı (199, ss.147-148).

Piramidanın üzərinə balta ilə yonulmuş palıd taxtalar düzükdən sonra üstünə tikanlı ardıc (xərəcəhrə) şaxları və onun qırıntılarını töküürdülər. Daha sonra küləş basılıb, palçıqlanıb ağac tapan ilə döyülərək bərkidilirdi. Bir müddətdən sonra qaradamların üstündə əmələ gələn çatları doldurmaq üçün dama palçıqdan suvaq salınırdı. Qaradamların divarlarının bir hissəsi qum və gildən, daşdan hörülürdü. Adətən belə qaradamlarda ev əşyaları olmadığından döşəmədə əyləşərdilər. Qaradamların uzunluğu boyunca buğdanı saxlamaq üçün ambar olurdu (197, s.106). Dal divarlar boyunca, daldayaq dirəkləri arasında 1 metr enində qazılmamış yer (səki) -rəflərdən təsərrüfat alətlərini saxlamaq üçün istifadə edilirdi. Ön divarda, təsərrüfat rəfi ilə üzbuüz yatacaq yığmaq üçün sandığa oxşar ağız açıq rəf düzəldilirdi. Tən mərkəzdə, bacanın altında dördbucaq şəklində ocaq qurulurdu. Qapı ilə orta ocağın arasında, fındıq ağaclarından toxunmuş adam boyu ucalığında qurudulmuş taxıl ehtiyatı saxlamaq məqsədi ilə bir

cərgə səbət qoyulurdu (199, s.149). Qaradamı xalça və palazla döşeyirdilər. Onun bir tərəfində palıd ağacından düzəldilmiş yastı kürsü olurdu. Bu kürsünü soyuq qış günlərində ocağın üstünə qoyub üzərinə böyük yorğan salaraq orada qızınırdılar.

Belə qaradamlarda böyük bir ailə yaşayırdı. Ailənin təzə gəlini belə qaradama gətirilərdi və ona evin qapıya yaxın sağ küncündə pərdə (gərdək) ilə ayrılmış yer verilirdi (199, ss.149–150). Yağmıtı zamanı bacanı taxta ilə möhkəm qapayırdılar. Yağışdan sonra damı tapdalamaq lazım gəlirdi, buna görə də bəzən uşaqları oynamaq üçün dama çıxarırdı və damda qaçısan uşaqlar özləri də bilmədən bu yolla torpağı möhkəmləndirirdilər.

Gorus kəndinin şərq hissəsində yüksək yarğanlı dağlar kiçik konuslar əmələ gətirmişdir. Sakinlər bu konuları oyaraq onlardan saman, alaf saxlamaq üçün istifadə edirdilər. Rus qafqazşünası Zelinski Xmzirək kəndində çökəkliyin ətrafında çoxlu xırda deşiklərin olduğunu söyləyir və onların yeraltı otaqlara girişlər olduğunu bildirir. Bu cür mənzillər üç mərtəbədə ibarət olurdu. Orta mərtəbədə ev sahibi, aşağı mərtəbədə ev heyvanları, yuxarı mərtəbədə ot və digər təsərrüfat ehtiyatları saxlanılırdı. Yuxarı mərtəbə həm də sığınacaq rolunu oynayırdı, ora kəndir vasitəsilə qalxırdılar (219, s.116). Daşkənd kəndində də belə tikililərin olduğu qeyd edilir.

Mənzillər rütubətli, qaranlıq və darısqal idilər. Dəyə və qaradamlardan yataq, qonaq, yemək, həm də anbar kimi istifadə edilirdi. Pis mənzil şəraiti müxtəlif xəstəliklərin yayılmasına səbəb olurdu. Yəqin qaranlıq olduğuna görə bu cür tikililərə qaradam deyirdilər. Elatların mənzilləri çox bərbad vəziyyətdə idi. Bəziləri hətta alaçılarda və çardaqlarda yaşayırdılar. Yay mənzilləri qamışdan qurulub keçə ilə örtüldükdən sonra gillə, bəzən isə mal təzəyi ilə süvanan komalar idi.

Tövlələr, pəyələr primitiv şəkildə inşa edilirdi. Daşda açılmış oyuqlar və ya yerdə qazılmış xəndək toyuq hinini əvəz edirdi. Bir çox hallarda quşları bəzən mal-qara ilə birlikdə saxlayırdılar.

Xanlığın natural səciyyə daşıyan kənd təsərrüfatında primitiv texnikadan istifadə olunurdu. Kənd təsərrüfatının ixtisaslaşması kortəbii təşəkkül tapmış, suvarma sistemi geridə qalmış, təsərrüfat fəaliyyəti və məişət formaları isə demək olar ki, dəyişməz qalırdı.

Feodal münasibətlərinin hökmanlığı üzündən təsərrüfat ekstensiv səciyyə daşıyırdı. Bəzi müəlliflər (Leviatov və başqaları) təsərrüfatın bu xüsusiyyətinə istinad edərək xanlıqlar dövründə kənd təsərrüfatında durğunluq olduğunu iddia edirlər. Lakin xanlıqlarda, o cümlədən Qarabağ xanlığında istehsal edilən kənd təsərrüfatı məhsulları əhalinin tələbatını artıqlaması ilə ödəyirdi, bəzi hallarda ixrac edilirdi. Beləliklə, əhalinin ümumi artımını nəzərə alsaq, xanlıqlarda və ilk növbədə daha möhkəm siyasi sabitliyə malik Qarabağ xanlığında kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalının artdığını demək olar.

2. Aqrar münasibətlər

Rus qafqazşünasları Kuçayev, Zelinski, Dubrovin, habelə senatorlar Kutaysov, Meçnikov çarizmin işğalçı siyasətinə haqq qazandırmaq məqsədi ilə Azərbaycan xanlıqlarında torpaq üzərində xüsusi mülkiyyətin, adətlərin və qanunların olmadığını iddia edirdilər. S.Zelinski iddia edirdi ki, Qarabağ xanlığının sakinlərində torpaq sahibliyi şüuru yox idi, onlar öz hüquqlarını yalnız torpaqdan götürülən məhsullara aid edirdilər (142, 137 s.73).

Maddi məhsuldar qüvvələrin vəziyyətinin və səviyyəsinin təhlilindən sonra xanlıqdakı istehsal münasibətləri və sosial quruluşa nəzər yetirək. Qarabağ xanlığında istehsal münasibətlərinin öyrənilməsi istehsal üsullarının tam mənzərəsini bərpa etməyə,

həm də xanlıqdakı maddi həyat şəraitinin mənzərəsini yaratmağa imkan verir.

M.Mustafayev İ.Stalinin 1917-ci il oktyabr çevrilişinə qədər Bakı istisna olmaqla Azərbaycanda yarım-patriarxal-yarımfedodal münasibətlərin hökm sürdüyü haqqında fikrini əsas götürərək iddia edirdi ki, gıya xanlıqlarda, o cümlədən Qarabağ xanlığında yarım-patriarxal-yarımfedodal ibtidai istehsal münasibətləri hökm sürmüşdür (185). Halbuki tarixi faktlar Qarabağ, eləcə də Azərbaycanın digər xanlıqlarında inkişaf etmiş feodal münasibətlərinin hökm sürdüyünü göstərir. Xanlıqda feodalizmin son inkişaf dövrünə xas olan torpaq mülkiyyəti formaları mövcud idi.

Torpaq sahibliyi. Qarabağ xanlığında torpaqların çox hissəsi xanın mülkiyyətində idi. Xanın siyasi qüdrətinin maddi əsasını çox böyük torpaq mülkləri və suvarma sistemləri təşkil edirdi. Qarabağ xanının böyük əkin sahələri vardı. Bu torpaqların bir hissəsi xanların qoşqu heyvanları və rəncbərlərin alətləriylə becərilirdi (142, s.155). Xanın mülkarx sahəsi ona ildə 15 min pud taxıl verirdi.

Xan mülklərinin bir hissəsini yaxın adamlarına və ona qulluq edən şəxslərə ömürlük istifadə üçün, yaxud irsi mülkiyyətə vermişdi. Bunun əvəzində onlar və onların xidmətçiləri lazım gəldikdə hərbi əməliyyatlara qatılmalı, sahibi olduğu ərazinin əhalisini idarə etməli idilər. Torpaq sahibləri mülkiyyətlərində olan ərazilərdən toplanan vergi və mükəlləfiyyətlərin bir hissəsini özlərinə saxlayırdılar. Bilavasitə xana və onun ailə üzvlərinə məxsus olan torpaqlar «xassə torpaqlar» adlanırdı. Bundan başqa, xan divanının sərəncamında olan torpaqlar mövcud idi ki, bu cür torpaq mülkiyyəti öz sahəsi etibarlı ilə bütün başqa torpaq mülkiyyəti formaları arasında üstün yer tuturdu. Əslində hər iki qeyd olunan torpaq mülkiyyəti forması arasında sədd getdikcə aradan qalxmış, bütövlükdə hamısı xan torpaqları hesab olunurdu (202, s.87).

Hindarx kəndində xanın 26 tut bağı və geniş çəltik tarlaları vardı. 1822-ci ildə bu bağlardan 7 tilani batman xalis ipək gəlir əldə edilmişdi (7 batman rəncbərlərə sərf etdikləri əməyin müqabilində verilmişdi). Çəltik tarlalarından alınan məhsulun bir hissəsi rəncbərlərə verildikdən sonra 552 çuval çəltik əldə edilmiş, bunun da 50 çuvalı toxum kimi rəncbərlərə paylanmışdı. Kənddə xanın 2 dəyirmanı (biri işlək, digəri nasaz) vardı. Dəyirman bir ildə xana 15 ruba buğda və 15 çuval arpa gəlir gətirmişdi. Kənddə bütün ləvazimatı ilə birlikdə xana məxsus xış və 3 cüt öküz vardı. Bu xışların icarəyə verilməsindən bir ildə 50 ruba buğda, 32 çuval arpa, 55 çuval darı və 220 batman soğan gəlir götürülmüşdü. Hindarx kəndində xana məxsus bostanlar da becərilirdi və onlara quluq həmin kənddə yaşayan rəncbərlərin öhdəsində idi. Həmin bostanlardan hər il xan mətbəxinə 50 yük qovun və qarpız daxil olurdu (193, ss.209–222).

Hindarx kəndində xan tarlalarının sahəsi böyük olduğu üçün kəndin rəncbərləri bütün sahələri təkbaşına becərmək iqtidarında deyildilər. Buna görə də başqa kəndlərin sakinləri ilin müəyyən günlərində xan üçün işləməli idilər. Beləliklə, Hüsülü oymağının sakinləri ildə iki gün 2 xışla xan tarlalarını şumlayırdılar. Toxumu da həmin kəndlilər səpirdilər. Məhsulu isə xristian kəndlərinin sakinləri 20 dərdən 3-nü almaq şərti ilə becərdilər (193, ss.209–222).

Xanlıq ləğv olunan dövrdə xanın ailə üzvlərinə məxsus 130 kənd qeydə alınmışdı. Bu kəndlərdə 2.264 təsərrüfat (914-ü vergi ödəyən, 1350-si ödəməyən) vardı ki, bu da xanlıqda olan bütün təsərrüfatların (18.563) 12,20 %-ni təşkil edirdi (193, ss.13–43).

Uzun müddət İbrahimxəlil xanın vəziri olmuş Mirzə Camal yazırdı: «Yadımdadır, bir dəfə mərhum İbrahimxəlil xanın özünə məxsus olan cütlərini və kotanlarını hesaba salırdılar. Məlum oldu ki, xanın cüt və kotanı bütün Qarabağ əhalisinin cüt və kotanı qədərdir, hətta onlardan iki cüt artıqdır. Bu qədər taxıl, mal-

qara qoşuna, saraya, İrəmxanaya, nöqərlərə, əmələlərə və qonaqlara sərf olunardı. Bunlardan əlavə xanın icarə, peşkəş, Qarabağ ixracatı və sikkəxanadan gəliri olurdu və ona Azərbaycan vilayətlərindən cinslə, pulla çoxlu peşkəş göndərirdilər» (110a, ss. 49–50; 145).

İbrahimxəlil xanın cüt və kotanlarının sayı haqqında Mirzə Camalın məlumatı şişirtmə görünə də, əslində bu, gerçək rəqəmdir. Yuxarıda yalnız xanın ailə üzvlərinə 130 kənd və oymağın məxsus olduğunu və həmin kənd və oymaqlarda 2.264 təsərrüfatın qeydə alınması göstərilib. Sözsüz ki, Mehdiqulu xanın qardaş və bacılarına məxsus bu kəndlərin hamısı İbrahim xanın dövründə tək ona məxsus idi. Bu rəqəmə xanlığın ləğvi dövründə bilavasitə Mehdiqulu xanın özünə məxsus 28 kəndi və onlarda yaşayan 546 təsərrüfatı (231-i vergidəyən, 315-i ödəməyən) və xanlığın işğal olunduqdan sonra Qarabağın komendantı general Mədətovun zor və hiylə yolu ilə ələ keçirdiyi xan mülkləri və təsərrüfatların – 12 kəndi və 1.245 təsərrüfatı (193, ss.256–272; 162, s.142) əlavə etsək, İbrahimxəlil xanın hakimiyyətinin axırına yaxın xanın mülkiyyətində ən azı 170 kənd və oymağın, yəni 4.055 təsərrüfatın olduğunu söyləyə bilərik ki, bu da xanlığda olan təsərrüfatların 21,84 %-i təşkil edirdi. Nəzərə alınmalıdır ki, 1805-ci ildə atası ruslar tərəfindən qətlə yetirildikdən sonra Mehdiqulu xan birinci dəfə İrana qaçdıqda onunla birlikdə yüzlərlə kənd və oymaq (minlərlə ailə) da Qarabağı tərk etmiş, sonralar onlar Hacı Ağalar bəy və başqa torpaq sahiblərinin səyi ilə geri dönmüşdülər, ancaq bu zaman artıq əvvəlki sahiblərinin deyil, onları xaricdən dönməyə sövq etmiş şəxslərin mülkiyyətinə verilmişdilər. Həm də İbrahimxəlil xandan sonra hakimiyyətə gəlmiş Mehdiqulu xan sözügedən mülklərin bir hissəsini müəyyən şəxslərə irsi mülk və iqta şəklində bəxş etmişdi. Bütün bunları nəzərə alsaq, Mirzə Camalın təxminən doğru yazdığını təsdiqləmək olar.

Mülk. Bu cür torpaqları almaq, satmaq, bağışlamaq, vəsiyyət etmək, girov qoymaq olardı. Mülk sahibliyi dövlət qulluğunda deyildi. Mülkün o qədər də geniş yayılmamış forması mülki-xalisə idi. Mülki-xalisə hökmdarın bağışladığı torpaqla yanaşı, əyalətdə torpaqların bəylərə bağışlanması və satılması yolu ilə yaranırdı. Belə mülkləri olan bəylər digər mahallardan və digər xanlıqlardan kəndliləri müxtəlif yollarla bu yerlərə cəlb edib onları həmin torpaqlarda məskunlaşdırırdılar. Bu yolla yaranmış kəndlər bəylərin xüsusi mülkiyyəti olur, onlar el arasında «xalisə» adlanırdı (159, s.2). Dəyirman və bağlar da mülki-xalisə ola bilərdi. Xalisə mülklərindən xəzinəyə vergi verilmirdi. Mülklərin müəyyən hissəsi xalisə olmadıqda mülk sahibləri xəzinəyə vergi verməli idilər. Xanlığda bir neçə kəndi, iri mülkləri olan mülkədarlar çox idi.

Mülkədarlara məxsus olan kənd xana heç bir vergi vermir və mükəlləfiyyət icra etmirdi, yalnız öz mülkədarlarına qulluq göstərirdi (193, s.12). Mülkədarlar kəndliləri təhkimli vəziyyətinə salmağa çalışırdılar. «Qarabağ əyalətinin təsviri»ndə verilən məlumatdan görüldüyü kimi, Vərəndə məliyinə sərəncamında 73 ailə vardı.

Feodallar xəzinə mülkiyyətini irsi mülkiyyətə çevirmək istəyirdilər ki, bütün izafi məhsulu mənimsəsinlər.

Tiyul. «Tiyul» sözü türk sözü olub, «kimsəyə verilmiş bir şey», «gəlir verən şey», «gəlir götürmək üçün bağışlanmış şey, yaxud sadəcə gəlir» mənası verir və irsi xarakter daşıyırdı. Əksər halda tiyul sahibi öldükdə xanın yeni fərmanı ilə onun mülkiyyət hüquqi varisinə keçirdi. Tiyul mülkləri və onlarda məskunlaşan kəndlilər xan (xəzinə) mülkiyyəti sayılırdı, buna görə də tiyuldar xanın xəbəri və razılığı olmadan tiyulu sata, digərinə verə, bağışlaya bilməzdi. Tiyuldar öldükdə və tiyul onun oğluna keçdikdə xanın yeni fərmanı olmalı idi. Mehdiqulu xanın 1809-cu il tarixli təliqəsi ilə tiyuldarla verilmiş tiyul yenidən təsdiq olunmuşdu və

Mərhum İbrahimxəlil xan Əfəndilər kənd icmasını Rüstəm bəyə tiyul mülkiyyətinə vermişdi. İndi də Mehdiqulu xan Əfəndilər camaatını Rüstəm bəyə bağışlayır (163).

Xan torpağı bir sıra şərtlər əsasında tiyul kimi verilə bilərdi. Çox halda kəndin, yaxud elin sakinləri iki hissəyə bölünür, bir hissəsi xanın xeyrinə, digər hissəsi isə tiyuldarın xeyrinə vergi və mükəlləfiyyət ödəyirdilər. Dəmirçihəsənəli mahalının Təklə oymağının 65 ailədən ibarət hissəsi xan xəzinəsinə ildə 14 ruba buğda, 23 əşrəfi otaq xərci, 47 yük odun, 3 tilani batman yağ, 8 qoyun, 2 çetvert buğda, 8 çuval arpa, öküz əvəzinə 60 xan manatı, 3 batman quzu yunu, qırxxana xərci və çapaxana mükəlləfiyyəti yerinə yetirmək üçün iki atlı verməli idi. Bunlardan əlavə, xəzinə torpağında taxıl səpinlərinə görə hər təsərrüfatdan 1,5 ruba buğda və 1,5 çuval buğda «bəhrə» alınır. Elatlardan xan növələrinin xeyrinə «qulluğı» və «taqvilani» alınır. Otaq xərcinin hər əşrəfisindən 50 qəpik, salyananın hər çetvertindən 50 qəpik qulluğı, 50 qəpik taqvilani, hər odun yükündən 25 qəpik qulluğı, qırxxana xərci üçün toplanan hər çetvert buğda və çuvaldan 50 qəpik qulluğı və 50 qəpik taqvilani, hər batman yağdan 50 qəpik qulluğı və 50 qəpik taqvilani, hər qulluğı üçün verilən qoyundan 50 qəpik, öküz əvəzinə verilən pulun hər tükənindən 50 qəpik qulluğı alınır. Kənd əhalisinin digər hissəsi (vergilərdən azad olunmuş çavuşlar, mollalar, maaflar, tiyuldarın qohumları və s. istisna olmaqla) 27 ailə isə rəncbər hüququnda tiyuldarın xeyrinə vergilər ödəməli və mükəlləfiyyətlər yerinə yetirməli idilər (192, s.98). Deməli, bu halda xan (oymağın 45 ailəsi isə Əlimərdan bəyin və oğlanlarının 4 ailəsi, qohumlarının 4 ailəsi, Əlimərdan bəy və qohumlara məxsus 17 rəncbər və qulluqçu ailəsindən, habelə 7 yetim və dul qadından, 1 molla, bir yoxsul maaftan ibarət idi) və tiyuldarlar kəndlinin izafi əməyinin məhsulunu deyil, istismar obyektlərini – ailələri bölüşdürürdü.

İkinci tiyul forması zamanı tiyuldara və hətta qulluq adamlarına, tiyuldara təhkim olunmuş kəndlilərdən əlavə xan kəndlilərinin izafi əməyinin məhsulunu birgə mənimsəmək hüququ verirdi. Pirmaut kəndində 66 ailə yaşayırdı. Onlardan 29-u xan xeyrinə aşağıdakı vergiləri ödəməli və mükəlləfiyyətləri yerinə yetirməli idilər: məhsulun 1/5 hissəsini malcəhət kimi, 9 ruba buğda salyana kimi, 5 ruba buğda otaq xərci kimi verməli, 15 yük odun, 35 xan manatı poçt mükəlləfiyyəti yerinə yetirməli, dargalıq, mirzəyana, qulluğı, taqvilani və s. ödəməli idilər. Bu kəndlilərdən Hacı Ağalar bəyin xeyrinə 350 xan manatı pul, 1 öküz, onun mehtəri üçün bir kaftan, 1 xalça, 20 xan manatı bayramlıq, 20 batman duz, hər taydan 10 xan manatı alınır. Pirmaut sakinləri Axlatiyan kəndi sakinləri ilə birlikdə 2 gün ərzində 7 xışla Hacı Ağalar bəyin torpaqlarını şumlamalı və 2 gün ərzində məhsulu toplamalı idilər. Hacı Ağalar bəyin təsərrüfatına rəncbərlər də təhkim olunmuşdu (193, s.87).

Tatev mahalının Xinzirək kəndinin sakinləri xan xəzinəsinə 500 ruba buğda və 200 çuval arpa, 500 x.m. və 50 ruba buğda kələntərlik, 100 ruba buğda, 80 çervon otaq xərci, 1000 xan manatı baş xərci, 200 yük odun, 200 xan manatı şora pulu, 100 xan manatı bayramlıq, mal əvəzinə 50–80 xan manatı və 8 ruba buğda mirzəyana, 70 xan manatı və 7 ruba buğda şərbətçi pulu, 350 xan manatı çuval pulu (taqvilani əvəzinə) və qulluğı, 100 batman duz, 3 kilim, 3 cüt kisə, 1 batman yun iplik, 3 kaftan ödəyirdilər. Məhsul və pul rentası ödəməklə yanaşı, kənd 20 xışla 2 gün Məlik Hüseynəlinin tarlasını şumlamalı, səpməli və məhsulu toplamalı, xan ilxısı üçün 4 nəfər gözətçi verməli, malcəhəti yerinə çatdırmalı, hər toya görə 5–10 xan manatı verməli idilər. Bunlarla yanaşı, kəndlilər tiyuldarın atları üçün 30 çuval arpa verməli, Hacı Ağalar bəyin Qubadlı kəndində tiyuldara məxsus torpağı bir ay ərzində 6 xışla şumlanmalı, kovxaya 10 çervon və 10 çetvert buğda verməli idilər. Tiyuldar və kovxa xanın onların təsərrüfatına

təhkim etdikləri kəndlilərin əməyindən istifadə edirdilər (193, ss.99–105).

Xanlıq dövründə tiyulların mülklərə çevrilməsi meylı vardı. Tiyul forması ilə yanaşı, müqaitə sistemi də geniş yayılmışdı. Feodallar və xidmət adamları – yüzbaşılar, şəxsi bəylər və ayrı-ayrı maaflar müəyyən yerlərdə vergi və mükəlləfiyyətləri toplamaq və toplanmış pulun, məhsulun müəyyən hissəsini özlərinə saxlamaq hüququ alırdılar.

Feodaldan asılı kəndlinin öz şəxsi əməyinə əsaslanan təsərrüfatı və qismən öz şəxsi torpağı vardı. Həyətəyam sahə, bağlar, üzümlüklər, meşə və kolları təmizlədikdən sonra yararlı hala salınmış əkin sahəsi belə torpaqlardan idi. Kəndli bu torpaqlardan istədiyi kimi istifadə (onu satmaq, vəsiyyət etmək və s.) etmək hüququna malik idi.

Vəqf. Xanlıqda dini müəssisələrə məxsus vəqf mülkiyyəti də mövcud idi. «Vəqf» sözü öz əmlakını Allah yolunda ruhani idarələrinə və ya ruhaninin özünə həsr etmək barədə müqavilə deməkdir. Bu müqaviləyə əsasən, mülkiyyət sahibi öz mülkündən istifadə etmək hüququnu idarə, yaxud şəxsin xeyrinə itirirdi. Həmin idarə və şəxsiyyət isə onlara verilmiş əmlakın gəlirindən müəyyən olunmuş xərclər üçün istifadə etməli idi. İslam hüququna görə, vəqf hər hansı bir idarənin, yaxud cəmiyyətin, hətta bir şəxsin xeyrinə mənqul və qeyri-mənqul əmlakın gəlirindən istifadə etmək hüququnu verir, lakin onun şəxsi mülkiyyəti olmur, vəqf – Allahın mülkiyyətidir (157, s.50). Bu mülkiyyət forması əsasən bağışlanmalar yolu ilə təşəkkül tapırdı. Bu torpaqlardan əldə edilən bütün izafəli məhsul ruhanilərin sərəncamına keçirdi. Nəinki torpaq, habelə daş karxanaları, bağlar, dəyirmanlar və digər təsərrüfat obyektləri də vəqf mülkiyyəti ola bilərdi.

Vəqf mülkiyyətinə əsasən qeyri-mənqul mülkiyyət, tikililər, torpaq sahələri qəbul olunurdu.

Nadir şahın hakimiyyəti dövründə şiə ruhanilərinin mövqelərini zəiflətmək məqsədilə Azərbaycandakı bir çox vəqf mülkləri müsadirə olunaraq xəzinənin sərəncamına verilmişdi (120, ss.15–16). Yalnız xanlıqlar dövründə vəqf mülkiyyəti əvvəlki əhəmiyyətini bərpa etmişdi.

1768-ci ildə Şuşada tikilmiş Gövhər ağa məscidinin vəqfinə Cavanşir mahalında Qaraçuxa, Maqsudlu, Qubadlı mahalında Eloğlu kəndləri daxil edilmişdi. Bu vəqfə Dağlı kəndində olan Məhəmməd Qulu Taib adlı birisinin mülkündən başqa bütöv kənd, Şıxlı kəndində isə üzüm və meyvə bağları daxil idi (35, ss.42–43).

Xristian kilsələrinin də vəqfləri var idi. Mehdiqulu xan Qanazar (Alban) monastırına 5 kənd bağışlamışdı (AİO, Bakı bəy komissiyası Fondu, iş 2, v.243).

Qanazar monastırının mülkiyyətində 37 evdən ibarət Vəng kəndi, üzüm bağı, 2 dəyirman, dəyirman daşlarının hazırlandığı daş karxanası vardı. Monastır xana yalnız novruz bayramında bayramlıq verirdi. Vərəndə mülkiyyətində yerləşən Müqəddəs Ayrapet monastırının, Dizaq mülkiyyətində yerləşən Tatev monastırının və Müqəddəs Boqoroditsa monastırının mülkiyyətində 23 həyətdən ibarət Küçüvaşit kəndi, Tatev kəndində 4 həyət, Küçüvaşit, Tatev, Tanzatan kəndlərində 390 çetvert əkin yeri, 1 un dəyirmanı, 1 yağ emalı zavodu və 1 üzümlük vardı. Tatev monastırı bundan əlavə Şenqer, Xot və Xalidzur kəndlərindən maldəhətin yarısını, buğda, arpa və üzüm məhsulunun 1/10 hissəsini alırdı.

Bir sıra imtiyazlara malik vəqflər vergi ödəməkdən azad idilər. Şuşadakı Gövhər ağa məscidi buna əyani misaldır (35., ss.34–39).

İcma. Kənd icmalarının ixtiyarında olan icma torpaqları da mövcud idi (130, s.257). Bu torpaqlar icma torpaq mülkiyyətini təşkil edirdi. Göllər, meşələr, çəmənələr, otaqlar, boş sahələr,

mal suvarılan yerlər, qəbiristanlıq, icma mülkiyyətinə daxil idi. İcma üzvü balıq tutmaqla, ovla və s. ilə məşğul ola bilərdi.

Qeyri-iqtisadi məcburiyyət üzündən kəndlinin bütün izafi məhsulu feodalların xeyrinə gedirdi.

Xırda kəndli mülkiyyətinin vəziyyəti ziddiyyətli idi. Burada dövlət mülkiyyəti ilə xüsusi mülkiyyət çulğalaşır. Nəsilbənəsil torpaqda yaşayan kəndli bu torpağı özününkü hesab edir, xan isə müsəlman hüququnu əsas götürərək kəndi, eli və mahalları əhalisi ilə birlikdə dünyəvi və dini feodallara irsi (mülk) və ömürlük (tiyul) mülkiyyətə verirdi.

Torpaqdan istifadə. Xana, bəylərə, mülkədarlara və tiyuldarlara məxsus torpaqlar müəyyən şərtlərlə kəndlilərin istifadəsində idi. Torpaqlar vaxtaşırı (dörd ildən bir) icma üzvləri arasında bölünürdü.

İcmanın istifadəsində olan torpaqlar icmanın qərarı ilə istənilən vaxt bölüşdürülə bilərdi. Adətən bölgü 3–6 ildən bir keçirilir, ailəsinin say tərkibi artmış kəndlilərin pay torpağı artırılır, yaxud say tərkibi azalmış ailələrin torpağı azaldılır. Bölgü ağsaqqal tərəfindən aparılırdı. Torpaq payını ya ailənin kişi üzvlərinin sayına, ya da hər bir ailənin iqtisadi gücünə və tələbatına uyğun verirdilər. Bəzi yerlərdə bölgü heç keçirilmirdi. Tamam ilə yoxa çıxmış ailələrin torpağı və təsərrüfatından icmanın qərarına uyğun istifadə olunurdu (130, s.257).

Qarabağ xanlığında torpaq sahəsini ölçmək üçün müxtəlif ölçü vasitələrindən istifadə edirdilər. Kəndlərin çoxunda əkin sahəsi «çuval» adlanan ölçü vahidi ilə ölçülürdü. 1 çuvala 7 pud buğda, 1 çuval yer isə 7 pud buğdanın səpildiyi sahə sayılırdı. Bu sahə hər yerdə eyni deyildi, çünki əkin sahəsi torpağın keyfiyyətindən və iqlim şərtlərindən asılı olurdu. Dəmyə torpağa daha az toxum səpilir. Dağətəyi zonada eyni sahəyə dağ zonasında olduğuna nisbətən daha az toxum səpilir. Dağ zonasında 1 çuvalın böyüklüyü 2.500 kvadrat sajen, dağətəyi zonada və ovalığa yaxın

kəndlərdə çuvalın sahəsi 2300–2450 kv. sajen, aran yerlərdə, suvarılan torpaqlarda isə 2.200 kv. sajen olurdu. Beləliklə, «çuval» yeri bir desyatindən bir qədər az idi (130, ss.238–239).

Həkəri dərəsində əkin sahəsini ölçmək üçün daha xırda ölçü vahidləri: «kəvuz» və «kilə» mövcud idi. Bir kəvuzda 9 kilo vardı, bir kəvuz 1 pud 30 funt buğdaya, və ya 1 pud 20 funt çəltik, yaxud arpaya bərabər idi. 1 desyatın torpağa 4 kəvuz buğda, 5 kəvuz çəltik, yaxud arpa səpilir. 1 kəvuz buğda 7 puda bərabərdir, demək 1 kəvuz təqribən 1/4 çuvala, yaxud desyatınə bərabər idi. Aran kəndlərində əkin sahəsinin bir, yaxud iki cüt öküzle bir gün ərzində şumlanması qaydası ilə ölçülməsi də mövcud idi. Bu sahə təqribən 1/3–2/3 desyatın arasında olurdu (130, ss.224–225).

Xristian kəndlərində əkin sahəsini iplə ölçürdülər. İpin uzunluğu qarışla müəyyən edilirdi. Kəndlər üzrə qarışın uzunluğu və qarışların sayı müxtəlif idi. Bəzində 12 qarış, digərində 20 qarış, 24, hətta 30 qarış əsas götürülmüşdü (180, s.239).

Otlaqlar «qara», yaxud «qılça» prinsipi əsasında bölünürdü. İki baş qaramalı və 40 baş qoyunu, yaxud bir baş qaramalı, 80 baş qoyunu olan ailəyə uzunluğu 75 «ip» və eni iki ip sahə ayrılırdı. Bir «ip»in uzunluğu 2 sajenə bərabər idi. 18–150 kvadrat sajen sahə üçün göstərilən qədər mal-qarası olan hər ailə ildə 10 manata qədər «qara» adlı vergi verir və müxtəlif mükəlləfiyyətlər daşıyırdılar. Bəzi icmalarda isə ödəmə vahidi «qılça» (At ayağı) adı daşıyırdı (132, s.10). Əkin yerlərinin xış və kotana görə bölünməsi sistemi mövcud idi. Ailələr üzrə bölgü sistemi daha geniş yayılmışdı.

Su sahibliyi və sudan istifadə. Şərqdə həmişə kənd təsərrüfatında suvarma çox böyük əhəmiyyətə malik olmuşdur. Arxlar, kəhrizlər, quyular xüsusi şəxslərin, yaxud kənd icmalarının torpaqlarında olduğundan onların mülkiyyəti hesab olunurdu. Xanlıq dövründə Qarabağda fəaliyyətdə olan kanalların əksəriyyəti ayrı-ayrı feodalların ixtiyarında idi. Sahibsiz torpaqda qazılmış quyular

və ətraf torpaqlar quyu qazanların mülkiyyəti sayılırdı. Kəhriz sahibləri də kəhriz suyu ilə suvarılan ətraf torpaqdan istifadə etmək hüququna malik idilər.

Xanlıqda iri torpaq sahibi Rüstəm bəy beş arxın (Qaraçaydan çəkilmədi), Xəkarxı (Xaçınka çayından çəkilmədi), Ələfarx (Xatınarxdan çəkilmədi), Hüseynarxı (Arazdan çəkilmədi) və Tanəarxı (Tərtər çayından çəkilmədi). Bu arxlar ya satın alınmış, ya da onları xan bağışlamışdı.

Tərtər çayından çəkilmiş arxların böyük hissəsi mülkədarlara məxsus idi.

Adətə görə hər hansı şəxs, istənilən adamın torpağından arx çəkə bilirdi və torpaq sahibi buna mane ola bilməzdi. Həmin torpaq sahibi onun torpağından çəkilən arxdan suvarma üçün istifadə edə bilirdi. Müsəlman hüququna – fiqhə görə, çaylardan hamı istifadə edə bilirdi. Bu baxımdan çay ətrafında torpağı olanlar daha böyük üstünlüyə malik idilər. Onlar bənd və s. inşa etməklə öz torpaqlarını suvara bilirdilər. Çayın yuxarı axarında yerləşən torpaqlar suvarma birinciliyinə malik idilər. Lakin bu torpaqların sahibləri elə etməli idilər ki, suvarılan torpaqda su topuqdan yuxarı dayanmasın.

Sudan istifadə işinə mahal üzrə mirab nəzarət edirdi. Tədqiqatçı İ.A.Talibzadə Qarabağ xanlığında sudan istifadə üzrə Cəbrayıl, Kəbirli, Cavanşir, Mehri, Bərgüşad, Qafan, Qaraçorlu və daha 13 mahalın olduğunu yazır (68, s.29).

Mirablar hər il suvarma mövsümünün başlanması ərəfəsində seçilirdilər. Hər bir kənddə mirabın köməkçisi – cuvar olurdu. Mirabları mahalə daxil olan bütün kənd icmaları birlikdə, cuvarları isə hər bir kənd icması ayrı-ayrılıqda seçirdi. Hər mahalə miraba nəzarət etmək üçün iki nəzarətçi təyin edilirdi. Mirablar mahalə suyunu icmalar arasında bölür, baş suvarma obyektinin su bölünən hissəsində – bənddə su bölgüsü işarələri qoyur, mahalə

hər yerində əkin yerlərini gözir, ehtiyacı olan sahələrə növbədən kənar su verirdilər (68, ss.29–30; 173, s.54).

Sudan istifadə qaydası da xanlığın müxtəlif yerlərində eyni deyildi. Yay aylarında Qarqarçayda 5 baş (saniyədə 50 kub fut) su olurdu. Bu qədər su olduqda bütün kəndlər eyni zamanda aşağıda göstərilmiş həcmdə su alırdılar. Hövzədə yerləşən 29 kəndin bir qrupu 6 baş, ikinci qrupu 9 baş, üçüncü qrupu 11 baş, beşinci qrupu 14 baş su alırdı. Quraqlıq illərində yayda Qarqarçayda 14 başdan artıq su olmurdu. Belə olan təqdirdə hər bir kənd öz hissəsini alsaydı, arxlarda suyun miqdarı o qədər azalardı ki, su lazımı yerə kimi gedib çata bilməzdi. Buna görə suyu müddət üzrə bölürdülər. Yüzbaşı arxı boyunca yerləşən kəndlər 9 sutka, Karaçev arxı boyunca yerləşən kəndlər 8 sutka su alırdılar. Kənd daxilində kəndlilər suyu malik olduqları bağların, yaxud əkinlərin sahəsinə görə alırdılar. Su bölgüsünü asanlaşdırmaq üçün 2–3, yaxud 5 ev birləşir, öz aralarında növbə yaradırdılar. Böyük suvarma kanallarından istifadə edən bütün kəndlər Qarqarçay hövzəsində olduğu kimi suyu bölüşdürürdülər. Araz və Həkəri çayları yaxınlığındakı kəndlər istisna təşkil edirdilər. Həmin kəndlərin sakinləri sudan məhdudiyyətsiz istifadə edə bilirdilər. Buna səbəb həmin kənd sakinlərinin kanalların inşası və istismarı müddətində çəkilən xərclərə şərik olmaları idi. Bu xərclər kəndlərin aldığı suyun miqdarına görə deyil, kəndlərdəki təsərrüfatların sayına görə bölüşdürülürdü (180, s.257).

Xanlıq əhalisinin sosial tərkibi. Xanlıqda əhali iki əsas silkə – feodallara və kəndlilərə bölünürdü. Şuşa şəhərində isə sənətkarlar və tacirlər üstünlük təşkil edirdilər.

Feodal silkinə xan, mülklər, bəylər, ağalar, minbaşılar, kəndxudalar, yüzbaşılar, yasavullar və ali ruhanilər daxil idi.

Mirzə Camalın sözlərindən belə məlum olur ki, xanlıqda olan bəylər üç qrupa bölünürdü. Birinci qrupa xanın qardaşları, qardaşı uşaqları, öz övladları və əmisi uşaqları, yəni hakim ailəyə aid

beylər daxil idi. Xanın əmisi uşaqları – Fəzi bəy, Əbdusəməd bəy, Kəlbəli bəy, Hümmətəli bəy və onların övladları birinci qrupa daxil idilər (55, s.146).

Bu qrupa həm də hakim beylər – Cavanşir, Otuziki, Kəbirli, Dəmirçi Həsənli, Bərgüşad, Qaraçorlu, Hacı Samlı, Kolanı və Qapan ellərinin beyləri ilə Dizaq, Vərəndə, Çiləbörd, Talış və Xaçın mülkləri daxil idilər. Öz rütbəsini şahlar və Osmanlı sultanlarından almış və bu bərədə müvafiq fərmanı olan irsi beylər və mülklər (hakim sülalənin birbaşa tayfa varisləri və qohumları, əvvəlki hakim nəsilərin övladları, elatların tayfa başçıları və s.) öz mülkündən məhrum edildikdə və hətta xanlıq ərazisindən qovulduqda belə bəy rütbəsini itirmirdilər. Bəyin idarəsinə verilmiş kəndlər varislərinin sərəncamında yalnız onun təsdiqi ilə ola bilərdi. Elatların başçıları, ayrı-ayrı kənd icmalarının başçıları, mülklər (erməniləşmiş albanlar) də bu qrupa daxil idilər.

İkinci qrupa Qarabağ xanlarının təliqəsi ilə kənd, mahal, mülklük və s. bağışlanması ilə birlikdə bu adı almış beylər daxil idi.

Üçüncü qrupa hər hansı inzibati-təsərrüfat vahidini təliqə olmadan müvəqqəti, yaxud irsi idarə edən beylər daxil idi. Kənd və el idarəçiliyi olmadan xanın yanında xidmətə görə «bəy» adı alan şəxsi beylər də bu kateqoriyaya aid idilər. Onlar xana xidmət etdikləri müddətdə öz hüquq və adlarını saxlayır, vəzifədən kənarlaşdırıldıqda isə hər ikisini itirirdilər. Şəxsi beylər vicdanla xidmət göstərdikləri təqdirdə əsilzadə olub-olmamasından asılı olmayaraq xan təliqəsi alıb irsi beylər ola bilərdilər. Üçüncü qrupa daxil olan beylər torpaq mülkləri olduğu halda xəzinəyə vergi ödəyirdilər. Birinci və ikinci qrupa daxil olan beylər üçüncü qrupa daxil olan beylərdən yüksəkdə dururdular.

Rusiya hakimiyyətinin ilk illərində Qarabağda 1190 xan, ağa, bəy və bəyzadə ailəsi vardı (138, s.268). 1823-cü ilin məlumatına görə, Qarabağ xanlığı ərazisində 102 bəy, 284 kəndxuda və kovxa, 11 mülük, 12 darğa, 4 ağa, 1 minbaşı, 27 sərkər, 64 yüzbaşı,

152 çavuş, habelə 175 maaf var idi. Bundan əlavə, xanlıq ərazisində 1 qazı, 182 molla, 2 dərviş və 82 xristian ruhanisi vardı.

Ağa rütbəsi mahiyyətə bəy rütbəsinə bərabər idi. Hakim xan ailəsinin varislərini «ağa» adlandırırdılar. Xanlığın ictimai-siyasi və iqtisadi həyatında beylərin rolu böyük idi. Rus məmurlarının tərtib etdiyi sənəddə deyilirdi ki, beylər xanlıqlarda və xan sarayında həmişə yüksək vəzifələr tutur, xan xəzinəsindən məvacib alır və yaxud onların idarəçiliyinə verilən mülklərdən gəlirin müəyyən hissəsini götürür və nəhayət, xan onlara ömürlük olaraq kəndlər verirdi. Onlar torpaq ala, xana heç bir vergi vermədən ticarətlə, əkinçiliklə və digər gəlir sahələrilə məşğul ola bilərdilər. Beylərin başlıca vəzifəsi öz hesablarına xana hər cür xidmət göstərməkdən ibarət idi (135, ss.471–472).

Ali ruhanilər də (şeyxülislam, axundlar, patriarx, yepiskoplar) feodal sinfinə daxil idilər. Aşağı təbəqədən olan ruhanilər isə öz sosial vəziyyətlərinə görə kəndlilərə yaxın idilər. Xristian ruhaniləri iki təbəqəyə – qara və ağ ruhanilərə bölünürdü. Monastirlərdə olan arxiyepiskoplar, yepiskoplar və vardapetlər, yaxud arximandritlər qara ruhanilər idilər. Arxiyepiskoplar, yepiskoplar və vardapetləri patriarx təyin edirdi. Ağ ruhanilərə keşişlər, dyaklar və bütün kilsə xidmətçiləri aid idilər. XIX əsrin 30-cu illərində Qarabağda cəmi 145 qriqoryan ruhani ailəsi vardı (135, ss.471–472).

Müsəlman ruhaniləri: axundlar və mollalar uşaqlara savad öyrətməklə, dini ayinlərin icrasından, könüllü sədəqələrdən bəhrələnidilər. Kəndlərdə mollaların xeyrinə hər evdən 2 çanaq (1 çanaq 15 1/2-dən 24 funta qədər buğda, 12 1/2-dən 21 funta qədər arpa idi) buğda və 1 çanaq arpa və zəkat alırdılar. Xanlıqda 207 müsəlman ruhani ailəsi qeydə alınmışdı: 2 qazı, 2 axund, 5 əfəndi, 22 ağamir, 26 seyid, 114 şiə mollası və 36 sünnü mollası (135). Qeyd edək ki, Ə.Ubaydulin XIX əsrdə Qarabağda yaşayan 20456 ailədən 7150-nin molla ailəsi olduğunu qeyd edir. Əlbəttə,

həddən artıq şişirdilmiş rəqəmdir, çünki hər üç ailəyə bir molla-nın düşməsi gülünc iddiadır (69, s.54). Bunlardan əlavə, imamza-dələr, dərvişlər də ruhanilər təbəqəsinə aid edilə bilər. M.Musta-fayev maafıları, yüzbaşılıarı və kəndxudaları da feodal nərdivanı-nın orta pilləsinə aid edir (185, s.91). Qeyd etmək lazımdır ki, maafıları və kəndxudaları nəinki orta feodallara, heç xırda feodal təbəqəsinə daxil etmək olmaz.

Minbaşı hərbi rütbə olub, müharibə aparılan zaman min nə-fərlik hərbi dəstəyə başçılıq etmək, dinc dövrdə isə min kəndlini idarə etmək hüququna malik idi. Yüzbaşı hərbi rütbə olub, hərbi münaqişələr dövründə yüz döyüşçüyə başçılıq edirdi, sülh dövründə isə kəndxuda funksiyasını yerinə yetirirdi.

Kəndləri idarə etmək üçün kəndlilər öz aralarından kəndxu-dalar seçirdilər. Təcrübədə bu seçkili vəzifə irsi vəzifəyə çevril-mişdi. Kəndxudalar öz mövqelərindən sui-istifadə edərək icma torpaqlarının məhsuldar hissələrini özlərinə götürürdülər.

Bütün yuxarıda göstərilən şəxslər vergi və mükəlləfiyyətlər-dən azad idilər. Xanlar kənd məmurlarının saxlanması xərc-lərini kəndlilərin hesabına həyata keçirirdilər. Xanlığın təsərrü-fat və hərbi işlərini həyata keçirən xan məmurları xəzinədən məvacib almırdılar. Məvacib yerinə xanlar onlara idarə etdikləri kəndlərin gəlirlərinin bir hissəsini verirdilər. Bundan əlavə xan məmurları kəndlərdə və oymaqlarda xanın tapşırıqlarını yerinə yetirdikləri üçün kəndlilərdən «taqvilani», «qulluğu», «darğalıq» alırdılar. Nökərlərin haqqını aid olduğu şəxs ödəyirdi. Kəndli xan məmurunu mənzillə təmin etməklə yanaşı «diş pulu», yaxud «diş kirəsi», «dırnaqlıq», «at arpası» verməli idi. «Diş kirəsi» gu-ya məmur kəndlinin çörəyini yeyib dişlərini «xarab etdiyinə görə», «dırnaqlıq» məmur at ilə gəzib atın dırnaqlarını «xarab etdiyinə görə» verilirdi. Bütün bu xidmətlərlə yanaşı məmurlar xandan at, silah və s. şəkildə hədiyyələr də alırdılar (185, s.93).

M.Mustafayev yanlış olaraq kəndliləri feodal nərdivanının ən aşağı pilləsinə daxil edir. Kəndlilərin çoxsaylı kateqoriyasını rəiyyətlər təşkil edirdi. Rəiyyətlər torpağa görə renta-vergi və habelə xan xəzinəsinə çoxlu mükəlləfiyyətlər ödəyirdilər. M.Mustafayev xanların rəiyyətləri öz yaxın adamlarına bağışla-ması hallarını qeyd etməklə onların faktiki olaraq təhkimli olduqlarını iddia edir (185, s.93).

Y.Ağamalı şəriət qaydalarına zidd olmasına baxmayaraq, rəiyyətlərin feodal torpaqlarına təhkim edildiklərini, əslində feo-dalların onların talelərini istədikləri kimi həll etdiyini iddia edir (4, s.30). Müəllif fikrini əsaslandıraraq Mehdiqulu xan «Bəbi-rəlini ailəsi ilə birlikdə axund Molla Əliyə» bağışlamasını H.Abdullayevə istinad edərək qeyd edir (4, s.30; 84, s.10). Hər üç tədqiqatçı eyni mövqedən çıxış etməklə səhvə yol vermiş, təsadüfi hadisədən mühüm məsələyə dair ümumiləşdirici nəticə çıxarmışlar. Bir anlığa rəiyyətlərin təhkimli olduğunu qəbul etsək, onda rəiyyətlərdən daha ağır vəziyyətdə olan rəncbərlərin qul durumunda olduqlarını müşahidə etmiş oluruq. Bu isə həqi-qətdən uzaq mülahizələrdir. Rəncbərlər ağadan şəxsi asılılıq vəziyyətində olsalar da, ağa və yaxud xan onları kiməsə bağışla-saydı belə bu kimi tək-tək hallar iyərnc təhkimçilik hüququ səviyyəsinə çatmamışdı. Ağa rəncbərlərə öz şəxsi əşyası kimi baxmırdı. Onların ailə üzvlərini ayrı-ayrılıqda və yaxud hərərlə sata bilməzdi.

Kəndli sinfi. Kəndlilərin əsas kateqoriyası «rəiyyətlər» («rəiyyət» – ərəbcə «əsl, xalis» deməkdir) adlanırdı və onları dörd qrupa bölmək olar:

1. İrsən özünün şəxsi mülkiyyətində, torpaqlarında yaşayan, torpaq üçün renta ödəməyən, yalnız xəzinəyə onda bir vergisini ödəyən kəndlilər;

2. Xəzinəyə məxsus torpaqlarda yaşayıb, onda bir vergisi ilə yanaşı torpaq üçün renta ödəyən kəndlilər;

3. Sahibkar torpaqlarına irsən keçən icarədarlar kimi yaşayan kəndlilər. Onlar xəzinəyə onda bir vergisi ödəməklə yanaşı torpaq sahibinə öz məhsullarının onda bir hissəsini, barama məhsulunun beşdə bir hissəsini, odun və s. verirdilər;

4. Xanların ruhanilərə və bəylərə bağışladığı torpaqlarda yaşayan kəndlilər bütün dövlət vergilərini, yaxud onun bir hissəsini həmin ruhanilərə və bəylərə verirdilər.

Rəiyyətlər şəxsən azad, iqtisadi cəhətdən isə torpaq mülkiyyətçisindən asılı idilər.

İğtişaların qarşısını almaq və sabitliyi qorumaq üçün xan icma üzvlərinin törətdiyi cinayətlərə və iğtişalara görə, ümumi məsuliyyət qaydası tətbiq etmişdi. İcma iğtişaların səbəbkarlarını və cinayətkarları təslim etməli, yaxud xan xəzinəsinə cərimə, qan pulu ödəməli idi.

Kənd icmasının başında demokratik qayda ilə seçilmiş kəndxuda, ya da kovxa dururdu. Kəndlərdə şəriət məhkəməsi və dini idarələr vardı. İcmanın bütün üzvlərinin mənafeələrinə toxunan məsələlər icma üzvlərinin ümumi yığıncağında həll olunurdu. Mübahisəli məsələlər isə icma ağsaqqalları tərəfindən araşdırılırdı. Bir sıra hallarda ağsaqqallar qarağacın altındakı kölgəlikdə qoyulmuş daşların üstündə oturaraq mübahisələri həll edirdilər. Çanaqçı kəndində daşlar qoyulmuş böyük qarağac gövdəsi var idi. Bu adət tədqiqatçının yazdığına görə, Fransada yayılmış mühakimə üsuluna çox oxşayır. Orada yolun kənarında bitən qarağacın kölgəsi altında senyorial məhkəmə aparılırdı, daha qədim zamanlarda isə orada icma məhkəməsi aparmaq üçün qoca kişilər qarağacın altına toplaşardılar (199, s.331).

Kəndlilərin ikinci kateqoriyasını elatlar təşkil edirdi. Onlar əksər hallarda vergilərdən azad idilər. Elatlar qışlaqdan yaylağa qalxarkən və yaylaqdan qışlağa enərkən ətraf əhaliyə müəyyən zərər dəyirdi. Onların heyvanları bəzən əkinlərdə otlayır, bəzi elatlar qərətlə məşğul olurdular. Bununla belə, onlar xan ordu-

sunda xidmət etməli idilər. Bəzən elatlar xana, yaxud hər hansı mülkədara məxsus olan mal-qaranı, ilxını otarırdılar. Onlar yeri gəldikdə əldə olunan məhsulu Şuşaya daşımaq üçün nəqliyyat vasitələri ayırmalıydılar. Bir sıra elatlar isə xana məxsus əkin sahələrinin şumlanmasında və yetişmiş məhsulun toplanmasında iştirak etməli idilər.

Oymaqlarda qaydalar kənd icmalarındakı qaydalardan bir qədər fərqli idi. Otlaq xəzinəyə məxsus olduqda izafi məhsul xanın, feodala məxsus olduqda isə feodalın xeyrinə daxil olurdu. Elatlar hərbi qulluğa getmək, odun daşımaq, köç zamanı ağaya xidmət etmək, onun heyvanını saxlamaq, heyvandarlıq məhsullarını və s. ağaya çatdırmaq və onu emal etmək kimi bir sıra mükəlləfiyyətlər də yerinə yetirməli idilər (185, s.96).

V.N.Leviatovun elatların yaylağa köçdükləri zaman kütləvi halda əkin sahələrini və bağları bərbad hala salmaları, habelə qərətlə məşğul olmaları haqqında yazdıqları həqiqətə uyğun deyil. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, oturaq əhaliyə nisbətən köçərilər arasında quldurluqla məşğul olanlar mövcud idi və onlar öz basqınları ilə oturaq əhalini daim qorxu və vahimə içində saxlayırdılar (144, s.40).

İstehsal münasibətləri ictimai və ailə münasibətlərinə təsir göstərirdi. Ailəyə ata başçılıq edirdi. Ailənin bütün üzvləri: oğlanlar, qızlar, gəlinlər ondan asılı idilər. Ata hər bir ailə üzvünün vaxtını və məşğuliyyətini müəyyənləşdirir, bütün məsələlər üzrə təkbaşına qərarlar qəbul edir və hətta hər bir kəsin hərəkət azadlığını belə təyin edirdi. Ata oğlanlarına və nəvələrinə gəlin seçir, qızlarını və qız nəvələriniərə verirdi. Bir sözlə, o ailənin tam hakimi idi. Çox nadir hallarda oğlanlar atanın sağlığında ailədən ayrılırdılar. Adətən ata dünyasını dəyişdikdən sonra oğlu ailədən ayrılırdı. Bu zaman ailənin başçılığı böyük oğula keçirdi. Əmlak bölgüsündə meydana çıxan ixtilafları həll etmək üçün qanın nümayəndəsini (qazını), kəndin nüfuzlu sakinlərini çağırır-

dılar. Onlar püşkatma yolu ilə əmlakı oğullar arasında bölürdülər. Əmlak bölüşdürüldükdən sonra ana istədiyi oğlunun yanında qala bilirdi və adətən üstünlük böyük oğula verilirdi. Qadının əmlak almaq hüququ yox idi (185, s.100).

Ailədə ananın böyük nüfuzu və hörməti vardı. Adətən o, ərzaq ehtiyatına, mətbəxə nəzarət edir, işi gəlinlər, qızlar, böyük nəvələr arasında bölüşdürürdü. Böyük ana ailənin gənc nəsliyə tərbiyə edir, onlara dindarlıq, təvazökarlıq, qayğıkeşlik, böyüklərin işinə qarışmamağı təlqin edirdi.

Ev həyatı səhər tezdən başlayır və yeknəsəq şəkildə davam edirdi. Qışda kişi əkinçilik alətlərinin hazırlanması və təmiri ilə, müxtəlif sənətlərlə məşğul olur, qadın xalça, palaz, xurcun, corab toxuyur, paltar tikirdi. Yazın gəlməsi ilə kəndli ailəsi bütünlüklə kənd təsərrüfatı işlərinə cəlb olunurdu, səhər tezdən axşam şər qarışanaqədək sahədə işləyirdi. Qadınlar kişilərlə birgə çalışırdılar. Bostanın suvarılmasını, üyütmə işlərini bütünlüklə qadınlar həyata keçirirdi. Yaylaqda qadınların qayğısı daha da artırdı. Onlar su gətirir, yemək hazırlayır, yanacaq tədarük edir, heyvandarlıq məhsullarını emal edirdilər. Kişi mal-qaranı otarır, onu qarətçilərdən və oğrulardan qoruyur, otlaqlara nəzarət edir, həmçinin arana düşərək, süd məhsullarını taxıla, duza, qovun-qarpıza, meyvəyə və s. dəyişirdi.

Ata uşaqların tərbiyə edilməsində iştirak etmirdi. Bu iş əsasən ananın üzərinə düşürdü. Oğlan uşaqlarına 6-7 yaşlarından kənd təsərrüfatı işlərinə, mal-qaraya baxmaq, onu otlağa və su içməyə aparmaq, biçin vaxtı valideynlərə kömək etmək öyrədilirdi. Qızlar təxminən eyni yaşdan corab, palaz toxumağı öyrənməklə yanaşı ev işlərini görürdülər.

Kəndlilər, ailədə işçi qüvvəsinin sayını artırmaq məqsədi ilə oğlanlarını çox tez, 14-18 yaşlarında evləndirir, qızları 12-13 yaşlarında ərə verirdilər. 16-17 yaşında ərə getmək artıq gecikmiş nikah sayılırdı. Bu yaş keçmiş qızları adətən dul kişilərə ərə

verirdilər. Kişilərin bir neçə arvad almaq hüququ var idi (185, s.101).

Rəncbərələr. Kəndlilərin dözülməz şəraitdə yaşayan hissəsi rəncbərələr idi. İ.P.Petruşevski belə hesab edirdi ki, «rəncbər» sözü «ağırliq daşıyan», «zəhmətkeş» deməkdir və müasir fars dilində «fəhlə», Azərbaycan dilində isə «muzdur» mənəsmə işlədilir. Rəncbərlərin öz təsərrüfatları olmadıqda onlar feodalların, onların qohumlarının, qulluq adamlarının təsərrüfatlarında çalışırdılar. Onlar xanm təliqəsi ilə dünyəvi və dini feodalların təsərrüfatlarına təhkim olunur və bu təsərrüfatları tərk etmək hüququna malik deyildilər. Özlərinin torpaq sahəsi olmayan rəncbərələr feodalın təsərrüfatında çalışır və bunun müqabilində əldə olunan məhsulun – bir çox hallarda ipəyin yarısını, çəltik məhsullarının isə bir hissəsini alırdılar (193, s.208). «Feodallar rəncbərlərə qarşı qeyri-məhdud hakimiyyətə malik idilər. Xan təliqəsinə əsasən feodalın təsərrüfatına təhkim edilən rəncbərlərin öz ağalarının yanından getmək hüquqları yox idi. Feodallar rəncbərləri istədikləri adama vermək hüququna malik idilər» (4, s.30).

Bəzi rəncbərələr müəyyən şəxslərə irsən, digərlərinə ömürlük verilir, üçüncülər isə hər hansı vəzifəni tutduqları zaman rəncbərlərin xidmətindən istifadə edirdilər. Vəzifə müddəti başa çatdıqdan sonra rəncbərlərin xidmətindən həmin vəzifəyə yeni təyin edilmiş şəxs istifadə edirdi (188, s.197). İslam hüququ təhkimçiliyi qadağan etsə də, rəncbərələr faktik olaraq təhkimli idilər. Xan və bəylər rəncbərləri bir-birlərinə bağışlayırdılar (142, s.125).

M.Mustafayev yazır ki, paydarlıq prinsipi əsasında işləyən «əkər»lər də təhkimli idilər (185, s.93). Bu fikri qətiyyətlə təkzib edirik. Qarabağ xanlığına aid mənbələrdə ümumiyyətlə «əkər» termininə rast gəlinmir.

Nökərlər. Kəndlilərin bir qrupunu nöqərlər təşkil edirdi. Sərhəd mühafizəçiləri, qulluqçu, xanın və başqa feodalların şəxsi

qoruyucuları «nökər» adlanırdı. Nökərlik irsən keçirdi, xan fərmanı ilə hər hansı bir rəiyyət də öz ailəsi ilə birlikdə nöker ola bilərdi. Nökərlərin sayı çox deyildi. Onlar vergi və mükəlləfiyyətlərdən azad idilər. Xan nökerləri öz vəziyyətlərinə görə feodal silkinə aid idilər və bir sıra hallarda hətta bəy rütbəsi daşıyırdılar.

Xalisə. Xan (xalisə) torpaqlarında yaşayan kəndlilər «xalisə» adlandırılırdılar. Xalisə kəndlilər hüquqi və faktiki durumlarına görə rəiyyətlərə uyğun gəlirdilər. Onlar xəzinəyə yox, xanın özünün, yaxud xalisə torpaqlarının digər sahiblərinin xeyrinə bütün vergi və mükəlləfiyyətləri yerinə yetirirdilər.

Qullar. M.Mustafayev xanların əsirlərdən qul kimi istifadə etmələri haqqında yanlış fikirlər səsləndirmişdir. Qətiyyətlə deyə bilərik ki, yalnız dağstanlılar əsir düşən rusalardan, gürcülərdən və digər qeyri-müsəlmanlardan qul kimi istifadə edirdilər. M.Mustafayev yanlış olaraq nökerləri də qul səviyyəsinə endirir. Əslində nökerlər və hərəmxana kənzləri bir növ ailə üzvləri ilə eyni durumda fəaliyyət göstərirdilər. Qeyd etmək lazımdır ki, xanın şəxsi nökerlərinin bir çoxu bəy titulu daşıyırdı, onların səlahiyyətlərində rəiyyətlər, mülkiyyətlərində rəncbələr vardı.

Maaflar. Bir çox tədqiqatçılar maafları feodal sinfinə aid edirdilər. Ə.Qubaydulın maafları feodal nərdivanın ən aşağı pilləsi kimi səciyələndirirdi (115, ss.33–34). İ.Petruşevski bir əsərində maafları kəndli sinfinə (204, s.30) aid edirdi. Əslində maaflar ayrıca təbəqə deyildilər. Maaflar və ya ərəbcə «muafıflar» «vergi və mükəlləfiyyətlərdən azad olanlar» deməkdir. Yeni sahibkara, yaxud dövlətə vergi verməkdən azad olunmuş şəxsə «maaf» deyilirdi. D.M.Zubarev yazırdı ki, kənd idarəçiləri, sultanlar, yüzbaşılar, məliklər, ağsaqqallar, koxalar və kəndxudalar, onbaşılar-çavuşlar və gizirlər, bütün bunların qohumları, müsəlmanlığı qəbul etmiş xristianlar, bəylərin qohumları, nökerləri və başqaları maaf ola bilərdilər (138). Deməli, maaflar müxtəlif

təbəqələrin nümayəndələri idilər. Vergilərdən azad olduqları üçün maaflar xanın ilk çağırışı ilə silahlanaraq atlı dəstələrdə birləşib hərbi qulluğa getməli idilər. Sülh zamanı maaflar xanlığın hüdudlarını qoruyurdular.

Rəiyyətlərin feodallardan müəyyən şəxsi asılılığı olsa da, onlar təhkimli deyildilər: onların alınıb-satılması, bağışlanması heç bir faktla təsdiqlənmir. Ancaq rəiyyətlərin məskunlaşdığı kəndlər tiyul və ya mülk kimi hər hansı feodala verilə bilərdi. Verilmiş torpaqlarda məskunlaşan kəndlilər istədikləri zaman həmin torpağı tərk edə bilərdilər. Sadəcə Azərbaycanda əkinə yararlı torpaqların azlığı kəndliləri bu prosesdən çəkindirirdi. Məhz xanlıqlar dövründə vəziyyət gərginləşir, xanlar öz xəzinələrinin gəlirlərini artırmağa çalışaraq qonşu xanlıqlardan kəndlilərin köçürülməsinə çalışır, bunun üçün hər cür vasitələrə (zorakılıqla köçürmə də daxil olmaqla) əl atırdılar. Bəzi hallarda kəndlilər daha yaxşı şərait vəd edən ağaların torpaqlarına üz tuturdular. Xanlar öz təbəələrinin digər xanlıqlara köçməsinin qarşısını almaq məqsədi ilə müəyyən məhdudlaşdırıcı tədbirlər görürdülər. Son nəticədə təhkimçilik şərtlərinin təbiiqi cəhdi nəzərə çarpsa da, bu, cəhd olaraq qalmış, qanuniləşdirilmiş təhkimçilik hüququ (əşya-hüququ) inkişaf etməmişdir.

3. Vergi və mükəlləfiyyatlar

Torpaq və sudan istifadəyə görə verilən vergilər. Kəndlilər torpaqdan və sudan istifadəyə görə xan xəzinəsinə torpaq və arxların sahiblərinin xeyrinə bir sıra vergi və mükəlləfiyyatlar yerinə yetirirdilər.

İstehsalda tərəflərin münasibətlərinin təzahürü olan rentanın hər üç formasına rast gəlmək mümkün idi. Rentanın əsas forması məhsul rentası idi. İşləyib ödəmə rentası az tətbiq olunurdu, pul rentası hələ üstünlük təşkil etmirdi. Yuxarıda sadalananları nəzərə alsaq, təsərrüfatın əsasən natural təsərrüfat çərçivəsində qaldığını aydın müşahidə edə bilərik.

1. «**Malcəhət**» sözünün hərfi mənası «məhsuldan hissə» deməkdir, taxıldan natural qaydada alınır. Kəndli pay torpaqlarından istifadə etdiyi üçün məhsulun onda bir hissəsindən otuzda dörd hissəsini torpaq sahibinə, mülkədara, yaxud tiyuldara verməli idi (101, ss.25–29). Bu vergi məhsul toplananda verilir, vergi kimi ödənilən məhsulu kəndli özü sahibkarın göstərdiyi yerə daşmalı idi (163, s.55).

Təsvirlərdə olan materiallara istinad edərək deyə bilərik ki, Qarabağ xanlığında olan 521 kənddən malcəhət vergisini buğda məhsulundan 189 kənd, arpadan 163 kənd, baramadan 14 kənd, çəltikdən 4 kənd, darıdan 4 kənd ödəyirdi. Şübhəsiz ki, bu rəqəmlər yarımçıqdır. Çünki kəndlərin əksəriyyəti buğda və arpa yetişdirir, barama, çəltik və darı məhsulları yetişdirən kəndlərin sayı təsvirdə verilən rəqəmlərdən qat-qat yüksək idi. Rəqəmlərə diqqət yetirsək, 189 kənddən malcəhət vergisi hesabına 6139,5 çetvert buğda, 163 kənddən 2856,5 çuval arpa, 24 kənddən 6,5 batman barama, 4 kənddən 82 çuval düyü, 271 çuval darı miqdarında malcəhət vergisinin toplandığını görürük (193).

Malcəhət vergisini toplayan dağalar taxıl dərzlərini böləndə özbaşnalığa yol verir, çox vaxt kəndlilərdən məhsulun onda bir

hissəsindən daha çox hissəsini mənimsəyirdilər. Xanlığın ayrı-ayrı kəndlərində malcəhət vergisi xəzinə ilə torpaq sahibləri arasında bölünürdü. Belə halda verginin xəzinənin xeyrinə toplanan hissəsi malcəhət, torpaq sahibinin xeyrinə toplanan hissəsi isə «bəhrə» adlanırdı (4, s.31). Buna istinad edərək Vərəndə mahalının Dommi kəndində malcəhət vergisinin məhz bu qayda ilə ödəndiyini müşahidə etmiş oluruq (193, s.171).

Bir çox tədqiqatlarda yanlış olaraq Qarabağ xanlığında «bəhrə» vergisinin malcəhətin sinonimi olduğu iddia edilir. Əslində malcəhət torpağa, bəhrə isə sudan istifadəyə görə alınır. Bəhrə vergisinin həcmi məhsulun beşdə bir hissəsini təşkil edirdi və suvarma arxının sahibinə çatırdı (35, s.109).

2. **Salyana** vergisinin hərfi mənası farsca «illik» deməkdir. Bəzi müəlliflər qeyd edir ki, xanlıqlar dövründə xəzinənin xeyrinə toplanan malcəhət vergisi «salyana» adlanırdı. Verginin adına istinad etsək, bu verginin arpa və buğda şəklində illik yığılan vergi olduğunu aydınlaşdırmış olarıq.

3. **Çöpbaşı** – qışlaqlardan, yaylaqlardan istifadəyə görə toplanan vergi idi. Kəndlinin 20 başdan artıq qoyun-keçisi, 10 baş qaramalı və 5 başdan artıq atı olduqda yaylaq və qışlaq sahibinə çöpbaşı ödəməli idi (163, s.429).

4. «**Cütbaşı-cütpulu**» adlanan bu vergini kəndli torpağı becərdiyi zaman el içərisində cüt adlandırılan xış və ya kotandan istifadəyə görə ödəyirdi. Cütbaşı hər xışa görə 10 xan manatı və bəzən bu məbləğdən az (5 manatadək) alınır (192, s.246). Müəyyən hallarda cütbaşı məhsulla ödənilirdi.

5. **Saman** – kəndlilər öz ağalarına müəyyən miqdarda saman verməli idilər.

6. **Mal-bağ və yaxud bağbaşı** – bağ sahiblərindən alınan vergi idi. Toplanan meyvə məhsulunun onda birini təşkil edirdi.

7. **Karxana xərci** – ipək əyirən və başqa emalatxanalardan toplanan vergi idi. Bu vergini bəzən ipəklə ödəyirdilər.

8. **Dırnaqlıq** – torpaq sahiblərinin mal-qaranı otaran kəndli-dən pulla ödənilən vergi (203, s.11).

Qoşunu və dövlət aparatını saxlamaq üçün toplanan vergilər:

1. **Darğalıq** – bu vergi kəndlilərdən vergi toplayanların – kəndxudaların və darğaların xeyrinə toplanırdı. Darğalığı xan mirzəsi toplayanda o, «qulluğu» adlanır və toplanan verginin 4 %-ni təşkil edirdi. Vergini darğa yığanda isə o, «darğalıq» adlanırdı. F.Ağamalının əsərində göstərilir ki, darğalıq adətən toplanmış buğda məhsulunun onda birini təşkil etmişdir (3, ss.243–244). Əslində darğalığın həcmi çox cüzi olurdu.

2. **At arpası** – xan qoşununun atları üçün toplanan arpa.

3. **Vəzirlik** – xan vəzirinin xeyrinə toplanan bu vergi həm məhsulla, həm də pulla ödənilirdi. Bu vergiyə çox vaxt «mirzəyana» deyirdilər.

4. **Ələfə** – feodal qoşun dəstəsinin həm minik, həm də yük heyvanları üçün toplanan yem belə adlanırdı.

5. **Dış kirası** – rəiyyət onun evində əyləşmiş döyüşçüləri yedirtməli idi. Bu mükəlləfiyyət istehza ilə belə ad almışdı.

6. **İxracat** – bu fəvqəladə hallarda toplanan vergi idi.

7. **Kələntərlik** – ali inzibati məmurları, naibləri və s. saxlamaq üçün toplanan vergi belə adlanırdı.

8. **Gözətçi pulu** – xan gözətçiləri xeyrinə toplanırdı.

9. **Mirzəyana** – xan idarələrinin dəftərxana və mirzəsinin xeyrinə toplanan vergi belə adlanırdı.

10. **Rüsum** – xan məmurlarının xeyrinə məhsul və pulla yığılan vergi idi. Rüsum hər hansı bir gəlir mənbəyini, məsələn, vergi toplamağı iltizama götürən iltizamçı, yüzbaşı və darğaların xeyrinə toplanan vergi idi.

11. **Xan aşbazları və çörəkçiləri** üçün hər evdən bir manat miqdarında vergi alınırdı.

12. **Şərbətçi pulu** – xan sarayında şərbət və s. içkilər hazırlamaq işinə nəzarət edən məmurun xeyrinə yığılan vergi idi.

13. **Poçt vergisi** – hər evdən 3–5 manat miqdarında toplanırdı.
Feodallara və mənuurlara gətirilən məcburi bəxşilər:

1. **Qırxxana xərci**. Xanın yemək süfrəsi üçün məhsulla yığılan vergi idi.

2. **Toy pulu, yaxud toy payı** – ağa, yaxud onun övladları evləndəndə gətirilən bəxşiş belə adlanırdı. Məbləği 6 manat 40 qəpikdən 10 manata çatırdı. Kəndli öz ailəsində olan toya görə də 10 manat ödəməli idi (3, s.32).

3. **Bayramlıq** – bayramlarda, xüsusən qurban bayramında aparılan hədiyyə belə adlanırdı.

4. **Peşkəş** – xana, bəylərə, digər feodallara verilirdi.

Ruhanilərin xeyrinə toplanan ödəmələr:

1. **Xüms**. Hərfi mənası «beşdə bir»dir və xüms hər bir müsəlmanın öz gəlirinin beşdə birindən ruhanilərə və seydilərə verdiyi vergi idi.

2. **Zəkat**. Müsəlmanların yoxsulların xeyrinə xəzinəyə ödədikləri vergi belə adlanırdı. Əslində zəkatın çox hissəsi ruhanilərə və seydilərə çatırdı (191, II his., s.68).

3. **Fitrə**. Yoxsulların xeyrinə, adətən Fitrə bayramı axşamı niyyətlə çıxarılan və hər bir müsəlmanın ödədiyi vergi idi.

Adambaşı və evbaşı vergilər:

1. **Otaq xərci**. Xanın xeyrinə hər evdən toplanan vergi belə adlanırdı. Otaq xərci mənzil və otaq vermək mükəlləfiyyətinə əvəz edən vergi idi.

2. **Başpulu** 15 yaşına çatmış bütün kişilərdən toplanırdı. Mənbələrdə bu verginin hər nəfərdən hansı məbləğdə alınması haqqında məlumat yoxdur. Gətirilən rəqəmlər bütün yaşayış məntəqələrindən toplanan başpulu vergisinin ümumi miqdarını əks etdirirdi. Elə bununla da ayrı-ayrı fərdlərdən toplanan başpulu vergisinin miqdarını müəyyənləşdirmək olar. Tatev mahalının Tatev kəndi ildə xəzinəyə 200 xan manatı məbləğində başpulu ödəyirdi (1 manat 20 qəpik həcmində olurdu) (193, s.99).

İşləyib ödəmə mükəlləfiyyətləri:

1. **Biyar.** Hər bir ailə ağanın tələbi ilə öz əmək alətləri və qoşqu heyvanı daxil olmaqla bir nəfər ayırmalı idi ki, üç gün ağanın tarlasında işləsin. Əkin, biçin, taxıl döymək və daşımaqla məşğul olsun, iki gün ağa heyvanlarını bir yerdən başqa yerə köçürdükdə və yaxud köçəndə, iki gün ot biçmək, odun daşımaq və başqa işlərdə, bir gün ev və başqa təsərrüfat tikililərində işləməli idi (142, s.358). Ağa kəndlini hər dəfə çağıranda onu öz razılığı olmadan bir gündən artıq saxlaya bilməzdi. Ona işçi lazım olmadıqda, o hər bir iş günü üçün kəndlidən 10 qəpik ala bilərdi (163, s.56).

2. **Qulluqçu.** Ağaların ev və çöl işlərində çalışmaq üçün hər on ailə növbə ilə bir nəfər ayırmalı idi. Nökərin yaşı 20-dən az olmamalı, azı bir il öz ağasına qulluq etməli, ağa isə əvəzində nökərin həmin müddətdə bütün ehtiyaclarını təmin etməli idi. Nökər vermiş ailə əlavə heç bir mükəlləfiyyət daşımır, əksinə, sahibkar həmin ailənin əvəzinə xəzinəyə 5 manat vergi ödəyirdi (142, s.358). Kişi nöqərlərindən başqa sahibkarın tələbi ilə hər ailə bir nəfər qadın qulluqçu verməli idi. Adətən qulluqçuluğa öz təsərrüfatı olmayan qadınlar cəlb edilirdi. Qulluqçu öz işini davam etdirmək arzusunda olmadıqda, bir ildən sonra onu başqa

birisi əvəz etməli, ağa qulluqçuların da ehtiyaclarını təmin etməli idi.

3. **İlxıçı.** Rəiyyətlər xanın ilxısına baxmaq üçün işçi ayırmalı idilər. Lakin çox vaxt kəndlilər bu mükəlləfiyyətin əvəzinə pul ödəyirdilər.

4. **Xalça ilə vergi.** Mənbələrdə xalça toxuyan ustalardan xalça ilə vergi alınması da qeyd olunur. Xanlıqda olan mahalların təkcə dördündən bir ildə vergi kimi 95 xalça alınmışdı. Bəzi kəndlər bu vergidən azad olduğu halda, digərləri 2-3 və daha çox xalça verirdilər (193).

Vergi və mükəlləfiyyətlər kifayət qədər ağır idi. Xırdapara Dizaq kəndində yaşayan cəmi 8 vergi ödəyicisi salyana 3 çetvert buğda, otaq xərci – 1/2 çetvert, odun – 14 yük, qırxxana xərci – 1/2 çuval arpa, 5 xan manatı və 1 çetvert buğda mirzəyana, xalça əvəzinə – 4, xışlara görə – 40, xan aşpazı və çörəkçisi üçün – 10 və qaravulçu üçün 5 manat pul ödəmişdi.

1822-ci ildə bu kənddə məcəhət hesabına 12 çetvert buğda, 6 çuval arpa, 23 stil ipək, dağalıq hesabına 4 çetvert buğda, 2 çuval arpa və 7 stil ipək də toplanmışdı. Bütün bunlarla yanaşı, kənddən 11 əşrəfi Rusiyaya xərac üçün alınmışdı. Kəndlilər ildə 2 gün 4 xışla xəzinəyə məxsus torpaqda şum etməli idi. Bu kiçik kəndin ödədiyi pul və natural ödənişlərinin hamısının dəyərini pula çevirəndə kifayət qədər ciddi məbləğ alınır: 14 əşrəfi və 863 manat 72 qəpik (137 rubl 13 qəpik) (192, ss.252-253).

XIX əsrin əvvəllərində qışdan 13,5 çetvert buğda və 13 çuval arpa bəhrə yığılmışdı. Buna qulluqçu və təqvilaninin, yeni xan nöqərləri üçün hər çervondan 60, bir o qədər də otaq xərci, hər salyanyadan 50, hər yük odundan 25, hər çuval arpadan 50, kaxana xərci 50, hər batman yağdan bir o qədər, hər qoyundan 50, öküz əvəzinə hər tıməndən 50 və hər batman quzu yunundan 50 qəpik, habelə qulluği və başqa vergilər də toplanırdı (192, ss.252-253).

Mirzə Camal yazırdı: «Hər il Novruz bayramı günündə mərhum xan qoşunun bütün adlı-sanlı sərkərdələrinə və minbaşılarna xələt, ənəm, at və qılinc bağışlayırdı. Azərbaycan vilayətləri, mahallar, habelə mülklər – hər kəs öz rütbəsinə görə peşqəş gətirərdi. Mərhum İbrahimxəlil xan səfərdə olduğu və ya ordu qurduğu zaman xidmətində olan minbaşılar, Azərbaycan bəyləri, ağaları və xanların səhər, günorta, axşam yeməyi və atlarının arpası, habelə qoşun əhlinin bir parasının, mirzələrin, eşikağalarının, keşikçilərin və yasovulların bütün məxarici mərhum xanın xəzinəsindən verilirdi. Minbaşılara və başqalarına buraxılan diri qoyunlardan başqa, qırx puda yaxın düyü və otuz qoyun sərflənirdi» (142, s.49).

Xanlıqda natural təsərrüfatın üstünlük təşkil etməsinə baxmayaraq vergi ödənişlərinin xeyli hissəsi pulla toplanırdı. Bunlar başpulu, otaq xərci, bayramlıq, toypulu, mirzəyana və dağalıq vergiləri idi.

Kürəkçay müqaviləsindən sonra əhali üzərinə «Rusiyaya bac» adlı yeni, ağır bir vergi qoyuldu. Xanlıq üzrə onun ümumi məbləği 8 min əşrəfi idi. Y.Ağamalı bacın yaşayış məntəqəsi arasında əhalinin sayına uyğun bölüşdürülməsini iddia edir (4, s.33). *Bu iddialar yanlışdır. Bəzi məntəqələr ümumiyyətlə, bac ödəməkdən azad idilər. Digərlərinə yüklənən bacın miqdarı isə həmişə proporsional olmurdu.*

Xanlar bu və ya digər vergini öz yaxın adamlarına və yaxud dövlət qarşısında xüsusi xidmətləri olmuş adamlara güzəştə gedə bilirdilər. İbrahimxəlil xanın təliqəsinə əsasən, Vərəndə mahalının xəzinəyə məxsus bütün kəndlərindən toplanan dağalıq vergisi Mirzə Camalın qardaşı Sadıq bəyə çatırdı (159, s.180).

Xanlıqda işləyib ödəmə rentası zəif inkişaf etmişdi. Burada kəndlilərin icbari əməyi biyar adlanırdı və əsasən su hövzələrinin, kəhrizlərin yaradılmasında, kanalların çəkilişi və təmizlənməsində, məhsulun toplanıb daşınmasında istifadə olunurdu.

Eyni zamanda, kəndlilər ildə bir və yaxud iki gün elliklə feodalın təsərrüfatında işləməli idilər. Bu mükəlləfiyyət «əvariz» adlanırdı (205, s.12). 21 vergi ödəyicisinin olduğu Novruzlu oymağının sakinləri 5 xışla, Sarıhacılı oymağının sakinləri 2 xışla Ağdamın yaxınlığındakı Xan tarlasında şum etməli idilər (231, s.78).

Məmurlar vergiləri böyük ciddiyyətlə toplayırdılar. S.Esadze yazırdı ki, biçini başa çatdıran əkinçi sahibkarın və yaxud onun nümayəndəsinin iştirakı ilə taxılı dərzlərə bölürdü, özü də bu bölgünü məhsul yığımından ən gec üç gün sonra etməli idi. Əgər sahibkar həmin mülkün ərazisində yaşamırdısa, əkinçi bölgüdən ən gec üç gün sonra malçəhəti ona çatdırmalı idi. Sahibkar həmin mülkün ərazisində yaşayırdısa, verginin çatdırılması bölgü başa çatdıqdan sonraya saxlanılırdı (231, ss.48–49). A.Milmana görə, Qarabağ xanlığında adətən vergi toplayanı dağa adlandırılırdılar (182, ss.42–43).

Bir sıra kəndlərin sakinləri həm də xana çapar kimi bir nəfər atlı verməli, xanı və onun qonaqlarını qəbul etməli, xanın tələbiylə işçi qüvvəsi və nəqliyyat vasitəsi verməli idilər. Cəmi 13 vergi ödəyicisinin olduğu Ataqt kəndinin sakinləri çaparxana mükəlləfiyyətini yerinə yetirmək üçün ildə 1 ay müddətinə bir atlı, cəmi 7 vergi ödəyicisinin olduğu Ərişli kəndinin sakinləri 15 günlüyə 1, dörd vergi ödəyicisinin yaşadığı Şıxımlı kəndinin sakinləri 13 günlüyə 1 atlı verməli idilər (192, ss.162–163).

Qarabağ əyalətindən daxil olan gəlirlər kitabın əlavələrində göstərilib (cədvəl 1). Cədvəldən görünür ki, Qarabağ xanlığının bütün mahallarından və ayrı-ayrı şəxslərə məxsus mülklərdən xəzinəyə ildə 4.987 yük odun, 9.506 əşrəfi və 185.592 manat 88 qəpik (30364 rubl 10 qəpik) məbləğində gəlir daxil olmalı idi (193, ss.225–226).

III FƏSİL

ŞƏHƏR HƏYATI: SƏNƏTKARLIQ VƏ TİCARƏT

1. Xanlığın mərkəzi – Şuşa şəhəri

Pənahəli xan tezliklə Şuşa şəhərinin ətrafına möhkəm bir hasar çəkdirib müdafiə sistemini möhkəmləndirdikdən sonra daxili inşaat işlərinə başlamışdı. O, qalanın bir kənarında özü üçün qəsr tipli hasarı və bir bürcü olan saray inşa etdirmişdi. Pənahəli xan, həmçinin qalada böyük oğlu İbrahimxəlil xan, ikinci oğlu Mehəli bəy, üçüncü oğlu Talıbxan bəy üçün düşmən qalaya

Pənahəli xanın qalası (bərpa olunduqdan sonra)

yaxınlaşdıqda lazımı yerləri mühafizə edə bilmələrindən ötrü bürcü və hasarı olan imarətlər inşa etdirmişdi (51, s.198).

Mirzə Rəhim Fəna Şuşa şəhərinin inşası prosesi haqqında məlumat verərək yazır ki, Pənahəli xan şəhərin yerinə baxıb öz şəxsi iqamətgahı üçün əlverişli yer seçmiş, orada əhəng ilə möhkəm hasar çəkdirib əvvəl burada əndərün, mətbəx və xidmətçilər üçün otaqlar, qonaq otaqları, hərəmxana otaqları, hamam, məscid inşa etdirmişdi. Bu dairədə sonralar Əhməd xan otururdu. Məskunlaşmaq üçün gələn digər qarabağlılar da münasib bildikləri yerlərdə özləri üçün mənzillər inşa etdilər. Məskunlaşanlar müsəlman olduqlarından mərkəzdə böyük məscid, habelə hamamlar, bazar inşa etmişdilər. Pənahəli xan yeni şəhəri öz şərəfinə Pənahabad adlandırıb, «pənahabad» adlı gümüş sikkə (yarım qram ağırlığında) zərb etdirdi (56, ss.253–254).

İlk tikililər sırasında hamam və məscid vardı. Şəhər meydanında tikilən məsciddə İbrahimxəlil xanın dövründə yenidənqurma işləri aparılmışdı. XIX əsrdə isə İbrahim xanın qızı Gövhər ağa bu məscidi tamamilə sökdürüb, yerində yenisini inşa etdirmişdi. Xalq arasında bu məscidə «Yuxarı məscid» deyirdilər. Ümumşəhər hamam və məscidləri ilə yanaşı, məhəllə məscidləri və hamamları tikilmişdi. Yuxarı məscid şəhər meydanına baxırdı, meydan isə Rasta bazarbaşına doğru 300 m uzanırdı. Ruslar Azərbaycanı işğal etdikdən sonra Bazarbaşındakı divanxana binasını kilsəyə çevirmiş, sonralar, XX əsrin 60-cı illərinə kimi isə binadan klub kimi istifadə olunmuşdu. Pənahəli xan Şuşanı qədim Azərbaycan memarlıq ənənələri əsasında tikmək üçün Təbriz, Ərdəbil və başqa şəhərlərdən ustalar dəvət etmişdi. Sonralar həmin ustalar Şuşada qalib yaşamışlar (32, s.316).

Şəhərdə ilk hamamı Pənahəli xanın əmisi oğlu Əbdüsəməd bəy inşa etdirmişdi. Sonra Uğurlu bəy aşağı bazarda, Qazı Mirəli isə aşağı meydanda hamam inşa etdilər. Bir hamamı Əli bəy Poladov, başqa birisini Rüstəm bəy tikdirmişdi. Baharlığın yazdı-

Şuşa hamamı

ğına görə əvvəllər Şuşa şəhərinin aşağı tərəfi daha abad imiş və burada Uğurlu bəy bir neçə karvansara tikdirmişdi. Baharlı Şuşadakı çoxsaylı karvansara adlarını sadalayır. Lakin məndən hiss olunur ki, onların çoxu xanlıq dövründən sonra inşa olunmuşdur.

Bütövlükdə xan sarayları və bir neçə iri feodahn imarətləri istisna olmaqla Şuşada yaşayış evlərinin görkəminə, onun rahatlığına bir o qədər də diqqət yetirmirdilər. Dövrün mürəkkəb siyasi vəziyyəti əsas diqqəti müdafiə istehkamlarının inşasına yönəltməyi tələb edirdi. Hətta yaşayış evlərinin əksəriyyəti bir çox Şərqi şəhərlərində olduğu kimi, kiçik qalaçaları xatırladırdı. Evlər qonşu evlərdən və küçədən qalın və hündür hasarlarla ayrılırdı (123, s.42).

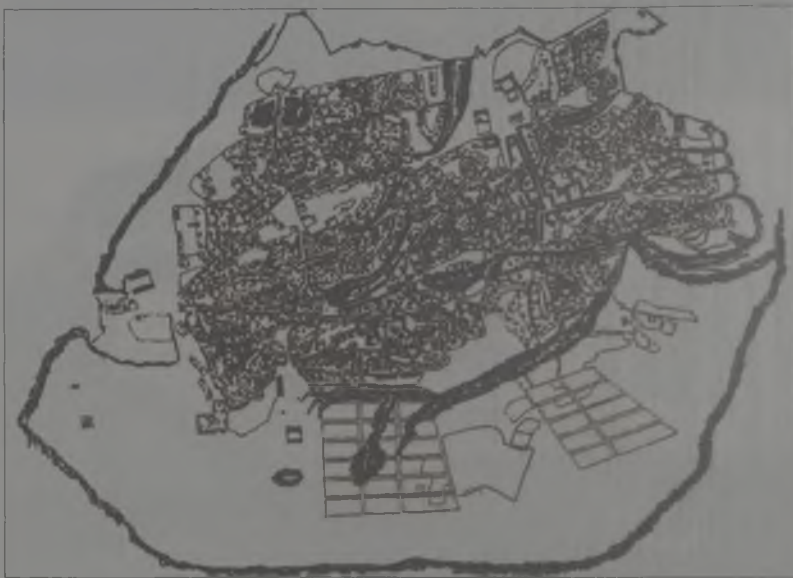
Baharlının yazdığına görə, ilk vaxtlar Şuşada tikilmiş evlər çox darısqal və alçaq imiş. Evlər bir-birinə bitişik inşa edilirdi, buna görə də bir damdan o birinə keçmək olurdu. Onların daxili quruluşu təxminən bu şəkildə idi: divarlarda «ləmə» adlanan çıxıntılara saxsı və şüşə qablar qoyulurdu. Yorğan-döşək və digər ev əşyaları sandıqların üstünə yığılırdı (135, s.42). Varlıların evlərində ocaq əvəzinə buxarı, ucuz saxsı qablar əvəzinə çini qablar, gümüş və qızıldan düzəldilmiş qaşiq və bıçaqlar olur, döşəməyə bahalı xalçalar salınırdı. Onlardan bəzilərinin evlərinin divarları müxtəlif səciyyəli naxışlar və rəsmlərlə bəzədilirdi (123, s.87).

Şəhər əhalisinin sayını və sosial tərkibini dəqiqləşdirməklə şəhər təsərrüfatının, yeni sənətkarlıq və ticarətin miqyası haqqında müəyyən təsəvvür əldə etmək mümkündür. Çünki şəhərlərin təsərrüfat həyatı əsasən yerli bazarın ehtiyacı ilə bağlı olurdu.

Şuşada yaşayış evi

Digər Azərbaycan şəhərlərindən fərqli olaraq o dövriki Şuşanın iqtisadi həyatında əkinçilik çox cüzi əhəmiyyətə malik idi. Bu, ilk növbədə Şuşa şəhərinin ətrafındakı ərazidə kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı üçün torpaq və digər zəruri şəraitin olmaması ilə bağlı idi. Yəqin elə buna görə də Şuşa əhalisi əsasən kустar sənətkarlardan, tacirlərdən və ali silkin nümayəndələrindən ibarət idi. Fasiləsiz ara müharibələri və yadelli basqınları, ümumiyyətlə, xanlığın və Şuşa əhalisinin sayına kəskin təsir göstərmişdi. S.A.Yeqiazarov Şuşada əhalinin azalması ilə bağlı yazırdı: «Xanın iqamətgahı olan Şuşada şəhər əhalisinin azlığı onunla izah olunur ki, onların bir qismi xanla (Ağa Məhəmməd şah nəzərdə tutulur – Z.H.) müharibə zamanı qaçıb dağılmış, bir qismi isə Qarabağ Rusiyaya birləşdirildikdən sonra İrana köçmüşdü» (131, s.257).

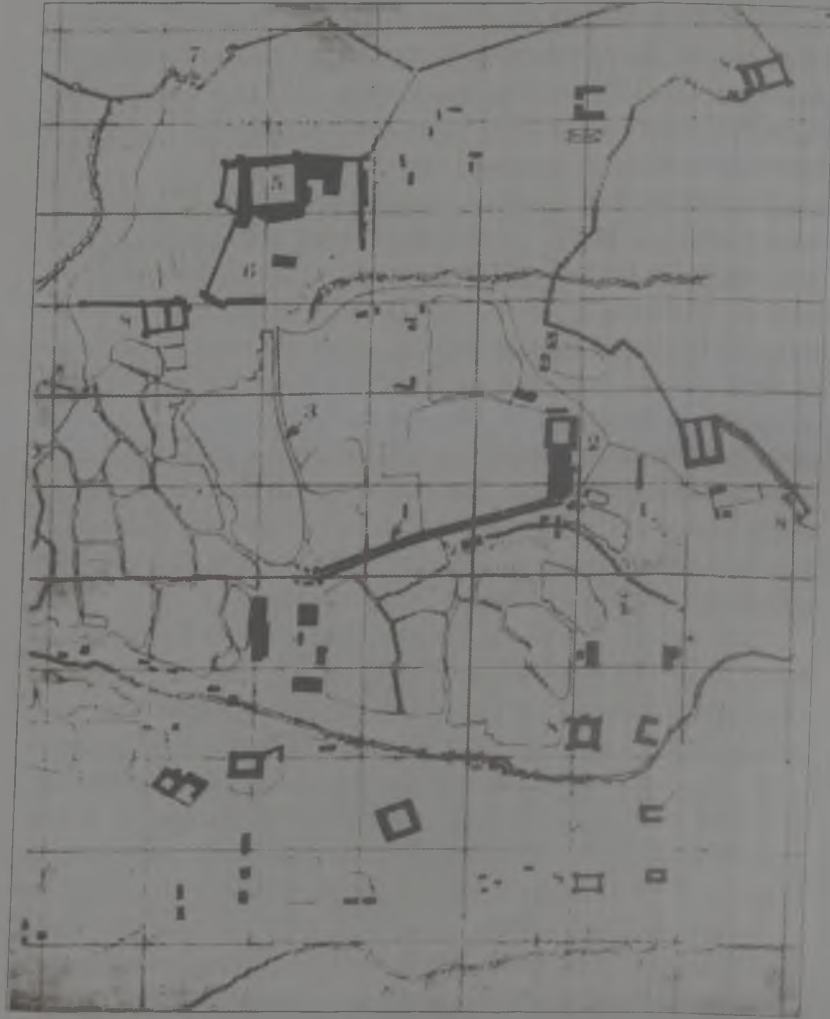
Şuşa şəhərinin planı

XVIII əsrin sonuna aid məlumatlara görə, Şuşada 2 mindən çox ev var idi. Bu da təxminən 10 min nəfərdən çox sakin demək idi (40, s.137). 1823-cü ildə burada cəmi 1532 ailə yaşayırdı ki, bu da 7660 sakin deməkdir (193, ss.4–18). Qeyd edək ki, Şuşada da sənətkarlar məhəllə prinsipi üzrə cəmlənmişdilər.

Şəhərin inzibati quruluşu sənətkarların bir küçədə cəmləşməsinə əngəl törədirdi. Təbrizli məhəlləsində baqqallar, boyaqçılar, keçəçilər, bərbərlər və s. yaşayırdı. Digər məhəllələrdə də sənətkar küçələri vardı (92, s.137). XIX əsrin 30-cu illərinin əvvəllərində Şuşa qalasında 1698 ev vardı. Bu evlərdə 5079 kişi və oğlan uşaqları yaşayırdı. Şəhərdə 936 müsəlman və 762 xristian ailəsi, o cümlədən 56 bəy, 64 molla və seyid, 21 xristian ruhanisi qeydə alınmışdı (131, s.308). Mənbənin verdiyi məlumata görə, İbrahimxəlil xan Şuşa qalasının ətrafındakı torpaqları sahiblərindən alıb şəhər sakinlərinin ev və təsərrüfat məqsədləri üçün istifadəsinə vermişdi. Sakinlər istər təsərrüfat tikililəri, istər qəbiristanlıq üçün yeri pulsuz alırdılar (193, s.5).

Şuşa şəhəri üç hissəyə: Təbrizli, Qazançalı və Əylisli hissələrinə (mənbədə «məhəllə» adlandırılırdı) bölünürdü. «Qarabağ əyalətinin təsviri»ndə yanlış olaraq hissələr məhəllə kimi göstərilir. Lakin 10 min nəfərdən artıq sakinin yaşadığı bir şəhərdə cəmi üç məhəllənin olması o qədər də inandırıcı görünmür. Müqayisə üçün qeyd edək ki, öyrənilən dövrdə əhalisi 5 min nəfərdən artıq olmayan Naxçıvan və Ordubad şəhərlərində müvafiq 13 və 15 məhəllə vardı (230, ss. 477-482; 103, s.15).

Yəqin ki, mənbədə üç rəqəmi şəhərin müxtəlif dövrlərdə təşəkkül tapan hissələrinə aiddir. Baharlının verdiyi məlumata görə, Şuşanın «Çuxur» adlanan 1-ci hissəsi Pənahəli xanın dövründə, «Yuxarı» adlanan 2-ci hissəsi İbrahimxəlil xanın dövründə, 3-cü hissəsi isə rus işğalından sonra tikilmişdi (14, s.276). Baharlı XIX əsrin əvvəllərində Şuşada 17 məhəllənin olduğunu yazırdı. Aşağı məhəllələr: Qurdlar, Seyidli, Culfalar,

Şuşa şəhərinin mərkəzi hissəsinin planı.

*Rəqəmlərlə göstərilib: 1. Aşağı bazar; 2. Aşağı meydan;
3. Rasta bazar; 4. Yuxarı məscid; 5. Narınqala; 6. Divanxana;
7. Gəncə darvazası; 8. Qəsrlər.*

Quyuluq, Çuxur, Dördlər qurdu, Hacı Yusifli, Dörd çinar, Çöl qala. Yuxarı məhəllələr: Mir və ya Xanlıq ara məhəlləsi, Mərdinli, Saatlı, Köçəri, Mamayı, Xoca Mərcanlı, Dəmirçi, Hamam qabağı və Təzə (14, s.277).

Göründüyü kimi, məhəllə adlarının bəzisi sakinlərin köçüb gəldiyi yerlərin adı ilə, bəziləri sakinlərin məşğuliyyət növü ilə, digərləri məhəllələrin topoqrafik mövqeləri ilə bağlı olmuşdur. Bu məhəllələrdə şəhər sakinləri ilə yanaşı, bir sıra kənd sakinləri də daimi yaşayırdılar. Onlar mənsub olduqları kəndlərin icmaları ilə birlikdə vergi və mükəlləfiyyətlərini ödəyirdilər. Eyni zamanda, xan qonaqlarını qəbul edib onları və atlarını yedizdirmək mükəlləfiyyətini yerinə yetirir, tələb olunduqda lazımı qədər işçi qüvvəsi, qoşqu verir, xan üçün binalar tikilərkən şəhərlilərlə birlikdə materialla yardım edirdilər.

Təbrizli məhəlləsində 162 sakin (hamısı müsəlman-azərbaycanlı), Qazançala məhəlləsində 126 (xristian), Əylisli məhəlləsində 122 (xristian) sakin qeydə alınmışdı. Üç məhəllədə olan 371 evdən savayı, Şuşa şəhərində yalnız müsəlman-azərbaycanlılardan ibarət olan xan ailəsinə mənsub 2 ev, 30 mülkədar evi, habelə 9 xristian ruhanisinin evi vardı. General Mədətovun sərəncamına əsasən, sənətkar olan 103 xristian və bir müsəlman ailəsi, Petros bəyin sərəncamında olan sənətkarlardan ibarət 16 xristian ailəsi, Cəfərqulu ağanın sərəncamında olan 101, Xancan ağanın sərəncamında olan 16, Şükür ağanın sərəncamında olan 4 və Xanxanım ağanın sərəncamında olan 5 müsəlman ailəsi vardı (193, ss.6–8).

Bunlardan əlavə, Şuşada polkovnik Xanlar ağanın sərəncamında olan Miqralı kəndinin 10 xristian ailəsi, Mirikli kəndinin 7 müsəlman və 17 xristian ailəsi, Əhməd xan və onun anası Bikə ağanın sərəncamında olan 41 müsəlman ailəsi, kapitan Mirzə Əli bəyin sərəncamında olan 24 müsəlman və 4 xristian ailəsi, divanbəyi Məmmədli bəyin sərəncamında 15 müsəlman sənətkar

ailəsi, Hacı bəyin sərəncamında 2 azərbaycanlı ailəsi vardı. Şəhərdə divanbəyi Məmmədli bəyin tiyulu olan Kəbirli mahalının Kürd Gürcüstan oymağının 12, Kürd dördlər oymağının 17, habelə Kürd Camalxan Qaradağlı oymağından 13 azərbaycanlı ailəsi yaşayırdı (193, ss.6–8).

Şuşada Dizaq Cavanşir mahalının Hacı oymağının 13, Yağlıvənd oymağının 7, Seyid Mahmudlu oymağının 7, Qaraxanbəyli oymağının 5, Mərdinli oymağının 9, Zərcər oymağının 4, Dədəli oymağının 2, Qərvənd oymağının 3, Cavanşir mahalının Xanbəy oymağından olan 30 azərbaycanlı ailəsi yaşayırdı (193, s.9).

Şəhərdə İbrahim bəyin sərəncamında olan 19, məlik Vanya-nın sərəncamında olan 3, Çiləbördlü məlik Poqosun sərəncamında olan 9 tativli xristian yaşayırdı. Bundan əlavə, şəhərdə Otuziki mahalından 14, qalabəyinə məxsus 15, Behbud bəyə mənsub 9, Əli bəyə mənsub 3, Səfərəli bəyə məxsus 2, Məmmədqasım ağaya məxsus 10, İzzət bəyə məxsus 22, Süleyman bəyə məxsus 7, Böyük xana məxsus 2, kapitan Rüstəm bəyə məxsus 31 azərbaycanlı ailəsi vardı. Behbud bəyə məxsus 1, Əli bəyə məxsus 5, Səfərəli bəyə məxsus 1 xristian ailəsi vardı (193, ss.8–9).

Eyni zamanda, şəhərdə Dəmirçi Həsənli mahalından 34 və kapitan Uğurlu bəyə məxsus 17 azərbaycanlı ailəsi, eləcə də kapitan Hacı Ağalar bəyə məxsus 45 xristian ailəsi, İyirmidörd mahalının Saatlı oymağından 26, Dəmirçilər oymağından 5, habelə axund Molla Bağıra məxsus 5, kapitan İsmayıl bəyə məxsus 7, poruçik Gülməmməd bəyə məxsus 4 azərbaycanlı və 2 qeyri-azərbaycanlı ailəsi, bundan başqa, Vəli bəyə məxsus 7 azərbaycanlı ailəsi yaşayırdı.

Bunlardan əlavə, Şuşa şəhərində Mirzə Cavada məxsus 4 sənətkar qeyri-azərbaycanlı ailəsi, quberniya katibi Zurab Tarımova məxsus 5 azərbaycanlı və 7 qeyri-azərbaycanlı ailəsi, Kərim bəyə məxsus 4 azərbaycanlı ailəsi, divanbəyi Əhməd ağaya məxsus

Şuşada Hacı Yusifli məhəlləsi

7 azərbaycanlı sənətkar ailəsi, Cavahir xanıma məxsus 7 azərbaycanlı və 1 qeyri-azərbaycanlı ailəsi, Hacı Yusifə məxsus 5, Fətəli bəyə məxsus 6 azərbaycanlı ailəsi, habelə Şuşakənddə 4 xristian ailəsi, Xaçın mahalından 5 qeyri-azərbaycanlı, bir azərbaycanlı, Xocavənd oymağında isə 3 azərbaycanlı ailəsi, üstəlik, Dizaq mahalından 5 qeyri-azərbaycanlı ailələri yaşayırdı.

Şəhərdə 28 molla və seyid ailəsi, 22 xan nökrü (azərbaycanlı), 9 kəngərli ailəsi yaşayırdı. Şuşada heç bir məhəlləyə mənsub olmayan 69 qeyri-azərbaycanlı dul qadın, yoxsul və yetim azərbaycanlı 25 dul qadın, yoxsul və yetim xristian, müxtəlif şəxslərə məxsus daha 17 azərbaycanlı və 16 qeyri-azərbaycanlı ailəsi də yaşayırdı. Xinzirəkdən 2 xristian ailəsi, Məmməd yüzbaşına məxsus 5 müsəlman və 1 xristian ailəsi, Nəcəfəli bəyə məxsus 6 və xana məxsus 12 azərbaycanlı, habelə 4 qeyri-azərbaycanlı sənətkar ailəsi də qeydə alınmışdı (193, ss.10–12).

2. Sənətkarlıq və kустar sənayesi

Xanlıqlar dövründə Azərbaycan siyasi və iqtisadi parçalanmaya məruz qalsa da, sənətkarlığın bir sıra sahələri öz inkişafını dayandırmamışdı. Bu dövrdə xanlıqların mərkəz şəhərləri həm də sənətkarlıq mərkəzləri idi. Şəhərlərdə xanlar, onların ailələri, saray əyanları, bəylər, ruhanilər və əsasən də sənətkarlar, ticarət adamları yaşayırdılar. Burada sənətkar emalatxanaları və tacir dükənləri vardı (25, s.23; 39, s.189).

Qeyd edək ki, Qarabağ xanlığında sənətkarlıq və kустar sənayesi M.Mustafayevin dissertasiyasında nisbətən dolğun, həm də düzgün tədqiq edilmişdir. Buna görə də həmin əsərə geniş istinad etməklə əsas diqqətimizi bu əsərdə öz əksini nisbətən az tapmış məqamlara yönəltməyə çalışmışıq.

Sənaye-kустar istehsalı kənd təsərrüfatı ilə müqayisədə təsərrüfat fəaliyyətində mühüm yer tutmurdu. Həm də

sənətkarlıq-kустar sənayesi ilə yanaşı, xanlığın kəndlərində ev sənətkarlığı da yayılmışdı. «Ev sənətkarlığı» dedikdə xammalın istehsal olunduğu təsərrüfatın özündə emal edilməsi, peşəkar olmayan fəaliyyət nəzərdə tutulurdu.

Ticarət mərkəzlərinin uzaqda yerləşməsi, rahat yolların olmaması və əhalinin təsərrüfat həyatının qapalı səciyyə daşması, zəhmətkeşlərin asudə vaxtlarında əldə etdikləri əkinçilik və maldarlıq məhsullarını emal etmək imkanı yaradırdı.

Evdə istehsal olunan məhsullar əsasən kəndlilərin tələbatının ödənilməsinə yönəlmişdi. Kəndlilərin əksəriyyəti çörək bişirir, ipək sarıyır, yun boyayır, paltar tikir, dəri aşılayır, müxtəlif məqsədlər üçün nəzərdə tutulmuş binalar inşa edir, bəsit əmək alətləri hazırlayırdılar. Süleymanlı, Qorunzur, Gedişə, Tatev, Qazanı, Şinger, Dığ kəndlərində kəndlilər boş vaxtlarında yun ipələr, mahud, kilim, ipək parçalar, ipək şalvarlar, xalçalar, kisələr, pambıq parçalar istehsal edirdilər.

Peşəkar sənaye fəaliyyətinin əsas forması sənətkarlıq və kустar sənayesi sayılır. Sənətkarlığın fərqləndirici xüsusiyyəti sifarişlə, kустar sənayesinin fərqləndirici cəhəti isə azad bazar üçün işləmək idi.

Sənətkarlıq və kустar sənayesi şəhər məişətinin tərkib hissəsi idi. Buna baxmayaraq, natural təsərrüfatın hökm sürdüyü bir vaxtda kənd əhalisi ilə şəhər əhalisi arasında əmək bölgüsünün yoxluğu, ticarət mərkəzlərinin uzaqda yerləşməsi, əlverişli nəqliyyat yollarının olmaması, yerlərdə 'ev, sənətkarlıq-kустar sənayesinin inkişafına təkən verirdi, xanlığın xammal ehtiyatlarının bolluğu da sahələrin inkişafına şərait yaradırdı. Əkinəyarlı torpaqların azlığı, ilin fəsillərindən asılı olaraq əməyin təbii şərtlərinin dəyişməsi də ev və sənaye-kустar sənayesinin inkişafına təsir edən amillərdən idi.

Xanlığın kəndlərində misgər, boyaqçı, silahsız, bənnə, dəmirçi, dabbaq, dulusçu və başqa sənətkarların olması haqqında məlumat var (185, s.61).

Xanlıqda toxuculuq geniş yayılmışdı, hər bir ailədə bəsit də olsa, əyirici və toxucu dəzgahı var idi. Toxuculuq məhsulları başlıca olaraq ailənin təsərrüfat-məişət tələbatını ödəyirdi. Xanlığın demək olar ki, bütün kəndlərində xalça, palaz, cecim, məşrəf, yun parçalar, xurcun, çuval və s. toxunur, yun ayaqqabı, palan və s. istehsal edilirdi. Yunu daraqla darayır, cəhrə ilə əyirirdilər. Əyiricilik və toxuculuqla qadınlar məşğul olurdu. 1832-ci ilin məlumatına istinadən demək olar ki, kəndlərdə 500 nəfər ipək parça, 1200 nəfər bez toxumaqla məşğul olurdu (185, s.61). Qadınlar zərbaft tikmələri yaradıcılığına üstünlük verir, məxmər, ipək parçaların üzərində qızıl saplarla müxtəlif kompozisiyalar toxuyurdular. Məhsulların bir hissəsi mübadilə üçün bazara çıxarılırdı.

Ev, sənətkar-kustar sənayesinin mühüm sahəsi xalçaçılıq idi. Naxışlarının gözəlliyinə, boyaların çalarlarına görə Qarabağ xalçaları xanlığın hüduqlarından çox-çox uzaqlarda məşhur idi. Xalçanı, adətən işarası fasilələrdə və uzun qış gecələrində toxuyurdular. Şuşada xalçaçılıq ailə sənəti səciyyəsi daşıyırdı və Şuşa xalçaları Cənubi Qafqazda məşhur idi. Böyüklüyünə, forma və təyinatına görə xalçaların müxtəlif növləri var idi: 1. Xalı (ən irisi). Otağın ortasına salınırdı. Adətən xalının eni 2 xan arşını (1 xan arşını – 1 metrə yaxın idi, bəzən bir qədər kiçik olurdu), uzunluğu 5-6, nadir hallarda 7 arşın olurdu. Xalını əsasən sifarişlə toxuyurdular. 2. Yan (kənarə) – uzun xalılar, onları orta xalının yanına salırdılar. Eni 1 xan arşını və yaxud iki verşok olur, uzununu isə yanına salınacaq xalının uzunluğuna uyğun olurdu. Yanları cüt satıb alırdılar. Bir cüt yan xalının qiyməti ona uyğun orta xalının qiyməti qədər olurdu. 3. Gəbə – iriliyinə görə orta xalıdan kiçik və yan xalıdan enli olur. 4. Taxt üstü – uzununu 3 xan

Şuşada toxunmuş parçalar dərzilər tərəfindən məmnuniyyətlə alınır və gözəl paltarlara çevrilirdi

Qarabağda toxunmuş xalça (Nyu-York, yaxşı kolleksiya)

arşını, eni 1 xan arşını olurdu; adından göründüyü kimi, bu növ xalçaları taxt və çarpayının yanmdakı divardan asırdılar. 5. Xalı balası – adətən uzunluğunu 4, eni 1 xan arşını olurdu. 6. Canamaz – namaz qılmaq üçün istifadə olunurdu (136, ss.31–32).

Naxışlarına görə xalçalar bir-birindən seçilirdi: 1. Damna – bir növ rəng fonuna malik, ortasında kiçik naxış olurdu; 2. Balıq – balıqvarı naxışlı; 3. Buta – badamlı naxışlı; 4. Güllü yaylıq; 5. Xonça; 6. Aşma-yumma; 7. Bulud – onun fonu iki rəngdən (boz rənglər) toxunurdu; 8. Muncuq; 9. Zərməxmər – qızılı-məxməri – adətən yanları bu cür toxuyurdular (136, s.32). Xalçanın qiyməti ölçüsü ilə yanaşı, naxışından da asılı idi. Balıq, Bulud, Muncuq və Zərməxmər çeşniləri ilə toxunmuş xalçalar başqalarına nisbətən baha olurdu. Keyfiyyətli xalçalar nazik, möhkəm və xovları qısa olan xalçalar sayılırdı.

Palazlar növlərinə görə iki cür olurdu: yer palazı (sadə, zolaqlı) və kilim (naxışlı, xalı kimi). Kilimlər öz növbəsində müxtəlifliyi ilə fərqlənirdi: 1. Sumaq, 2. Lampa, 3. Cəbrayılı, 4. Gülvəngli (136, s.32).

Xalçaçılıqla yanaşı, boyaçılıq da inkişaf etmişdi. Boyanı müxtəlif təbii bitkiləri qaynatmaq yolu ilə əldə edirdilər.

Xanlığın ayrı-ayrı kəndlərində misgərlər, daşyonanlar fəaliyyət göstərir, hərbi sursat – odlu və soyuq silahlar hazırlamırdı. Məsələn, tüfəng və tapança lülələrinin hazırlanması ilə Çiləbördə bir usta, tüfəng üçün xəzinə hazırlamaqla Vəng və İşimkirt kəndlərinin hər birində bir usta məşğul olurdu (185, s.62). Kəndlərdə də təsərrüfat alətləri – dəryaz, oraq, balta, bıçaq, nal, mıx və s. hazırlanırdı.

Dulusçuluq ən qədim zamanlardan yayılmış sənət növü idi. Süd, yağ, şərab, su və başqa məhsulları saxlamaq üçün sakinlər gildən bardaqlar və evləri işıqlandırmaq üçün çıraqlar hazırlayırdılar. Saxsı məmulatlar pis bişirildiyindən primitiv görünüşə malik idi.

Qarabağ xalçası (Nyu-York, Metropoliten muzeyi)

Xanlıqda ağac emalı sənəti geniş yayılmışdı. Çanaxçı kəndi öz adını müxtəlif növ taxta çanaqların hazırlanmasına görə almışdı. Meşələrin bolluğu bu sənətin inkişafına şərait yaradırdı. Ağacdən məişət və təsərrüfat ehtiyacları üçün zəruri olan vəllər, cəhrə, bel, kürək və s. hazırlanırdı (185, s.62). Qadınların əksəriyyəti toxuculuqla məşğul olduqları halda, kişilər həsir zənbillərin, hasarların, şəbəkələrin, samanlıqların hörülməsi ilə məşğul olurdular.

Ağacdən başlıca olaraq mənzillərin qızdırılması üçün istifadə olunurdu. Kəndlilər öz ehtiyaclarını ödəmək üçün xüsusi çalalarda kömür hazırlayaraq qısa ehtiyat tədarük edir, qalan hissəni isə satışa çıxarırdılar.

Xanlıqda 470-dən çox su dəyirmanı var idi. Yay və qış aylarında su olmadığından dəyirmanlar işləmirdi, məhz buna görə də yaz və payız aylarında un tədarük etmək vacib idi. Taxılı üyütdüyü üçün dəyirman sahibi onun 1/20 hissəsini alırdı. Dəyirman daşı və qəbirüstü daşların işlənməsi ilə Xaçın mahalında Doşanlı, Vəng və Bazarkənd kəndlərində 30 nəfərdən çox adam məşğul olurdu. Daş karxanaları kilsəyə məxsus olduğu üçün hazır daşların beşdə bir hissəsini kilsəyə verirdilər (185, s.63).

10 bəzixana fəaliyyət göstərirdi və bəzixana sahibləri çıxarılan yağın 1/20 hissəsini alırdılar.

Xanlığın iqtisadiyyatında şərabçılıq özünəməxsus yer tuturdu. Şərabçılıqla yalnız xristianlar məşğul olurdu. Müsəlmanlar isə üzümdən bəhməz hazırlayırdılar. 1832-ci ildə Qarabağda 70000 vedrə şərab, 3400 vedrə araq, 4800 pud bəhməz istehsal olunmuşdu. Xristianlar tutdan və başqa meyvələrdən də araq hazırlayırdılar. Kəndlilər dolu düşəcəyindən ehtiyat edərək üzümü vaxtından əvvəl toplayır, nəticədə xanlıqda hazırlanan şərabın keyfiyyəti adətən yüksək olmurdu, onu nadir hallarda bir ildən çox saxlamaq mümkün olurdu. Digər tərəfdən, üzümün

Qarabağ xalçası (London, Xalça qalereyası)

emalı primitiv, antisanitariya şəraitində yerinə yetirilirdi. Toplanmış müxtəlif növ üzümü quyuya töküb ayaqla tapdalayır, hasil olunmuş şərabı bardaqlarda və tuluqlarda saxlayırdılar. Şərabçılıq məhsullarını və bəhməzi qismən Şuşada satışa çıxarırdılar (138, s.295).

Xanlıqda sənətkarlıq-kustar sənayesinin ən böyük mərkəzi Şuşa şəhəri idi. Şuşanın ətrafında kənd təsərrüfatı ilə məşğul olmaq üçün əlverişli şərait olmadığından şəhər təsərrüfatında kənd təsərrüfatının payı cüzi yer tuturdu. Şəhər əhalisi sənətkarlar,

*Qarabağ ustaları məşhur silahqayranlar kimi tanınırdılar
(Azərbaycan Tarixi Muzeyi)*

kustarlar, tacirlər və kənddən köçən kəndlilər hesabına artırdı. 1823-cü ildə Şuşada 1532 ailə yaşayırdı. S.A.Yeqiazarovun tam olmayan məlumatına əsasən, 1823-cü ildə Şuşada 500 sənətkar işləyirdi (131, ss.369–370). Son tədqiqatlar isə dinc dövrlərdə Şuşada 2 min nəfərdən çox sənətkarın çalışdığını sübut edir (185, s.45). Güman ki, Ağa Məhəmməd şah Qacarın hücumlarından və rus-İran müharibələrindən əvvəl sənətkarların sayı daha çox olmuşdur.

Şuşada ipəkçilik inkişaf etmişdi. XIX əsrin əvvəllərinə aid mənbələrin birində Şuşada ipək toxumaq üçün 42, pambıq parça toxumaq üçün 28 toxuculuq müəssisəsinin yerləşdiyi qeyd olunur (138, ss.311–312). 1832-ci ildə Şuşada cəmi 132 dəzgahı olan 42 ipək parça toxuyan müəssisə vardı, həmin müəssisələrdə 324 toxucu işləyirdi. Bu müəssisələrdə şallar, dama-dama çadralar, kassana (*зирмызы парча* – Z.H.) toxunurdu. Kassanadan köynək, şalvar tikirdilər. 1829-cu ildə şəhərdə 740 şal, 6100 kassana və 360 kəski parça istehsal olunmuşdu (138, ss.311–312).

İpəyin açılması və sarınması üçün Şuşada 15 nəfərin işlədiyi 7 kələfaçan emalatxana fəaliyyət göstərirdi. İpəksarıyan və digər emalatxanalardan «karxana xərci» adlı vergi toplanırdı (94, s.77).

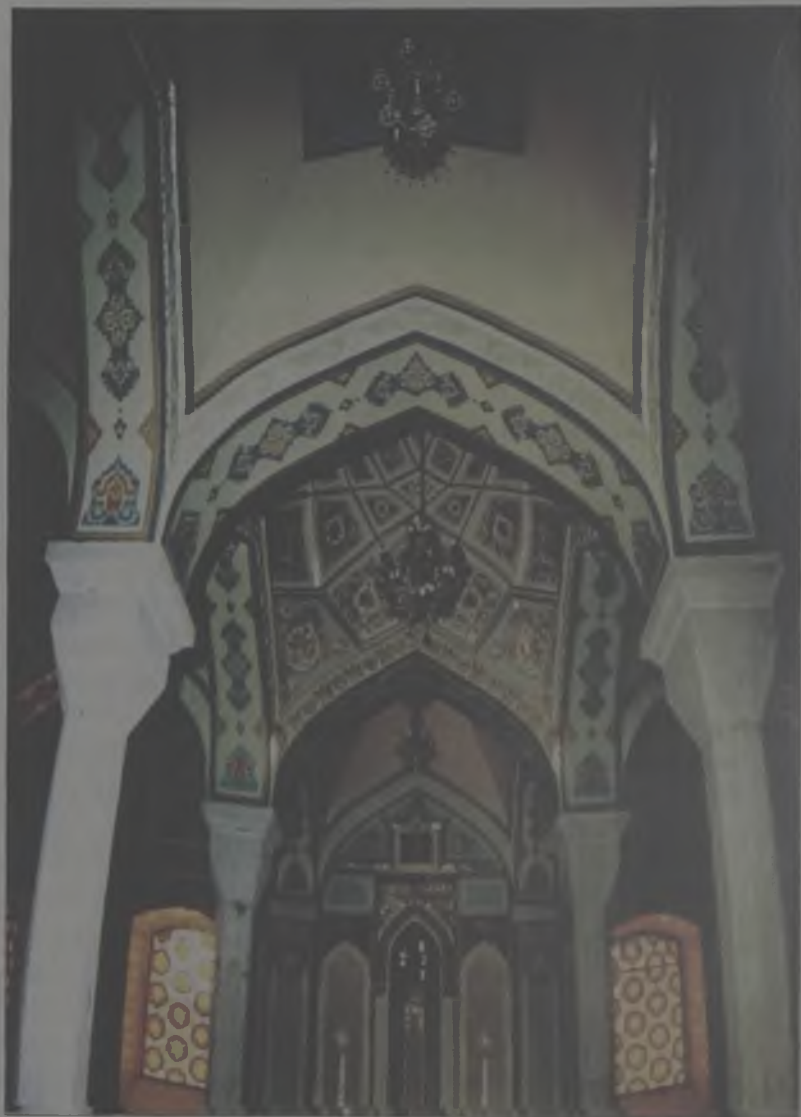
Şəhərdə yun saplardan corablar toxunur və bu məhsulların bir hissəsi Tiflisə ixrac olunurdu. Şuşada papaqçılıq da inkişaf etmişdi. Qoyun dərisindən hazırlanmış Buxara və Şiraz papaqlarına üstünlük verilirdi. XVIII əsrin sonu – XIX əsrin əvvəllərində Şuşada və ətraf kəndlərdə pambıq toxumaq üçün 1000, ipək toxumaq üçün 500 dəzgahın olduğu haqda məlumat var. Lakin sonrakı 20–30 il ərzində həmin müəssisələrin sayı kəskin surətdə azalaraq 80-ə enmişdi (138, s.312; 185, s.65). Müharibələr pambıq parça istehsalının kəmiyyətilə yanaşı, keyfiyyətində də mənfi təsir göstərmişdi.

Şəhərdə bez parça istehsal edilirdi, 80 dəzgaha malik 28 bez toxuyan müəssisə fəaliyyət göstərirdi. İldə 80 000 xan arşını

uzunluğunda bez toxunurdu. Bu da uzunluğu 10 xan arşını və eni 7 verşok olan 8 min kəsik demək idi (138, s.312).

İpək, yun və pambıq parçaları boyamaq üçün Şuşada 6 nəfərin çalışdığı 3 boyaqxana fəaliyyət göstərirdi. Rəqabət yaratmaq üçün boyaqxanalar yalnız bir rəngdən istifadə edirdilər (138, s.313). Boyaq bitkilərinin bolluğu boyaqçılığın inkişafı üçün şərait yaradırdı. Xanlığın ərazisində qırmızı rəng almaq üçün istifadə olunan «qızıl boya» (marena) adlandırılan boyaqotu xüsusilə çox idi. Boyaqçılıqda digər bitkilərdən, o cümlədən cır alma ağacından, tut yarpağından, qozdan, nar və yemiş qabığından istifadə edirdilər. Yunun boyanma texnologiyası çox mürəkkəb idi. Açıq rənglər (açıq-qəhvəyi, sarı, yaşıl) almaq üçün təmiz ağ yundan istifadə edirdilər. Tünd və qara rəng lazım olduqda qara yun, qırmızı rəng almaq üçün ağ və sarımtıl yun işlədilir. Yuyulmuş yunu rəngabda alüminium və dəmir duzlarının məhlulunda isladırıdılar. Yun kələfləri rəngabdan çıxarıldıqdan sonra ayrıca hazırlanmış boya bitkisi suyunda qaynadılırdı. İp boyanıb qurudulduqdan sonra onu başqa bir məhlula salıb qaynadırdılar. Boyanın keyfiyyətli olması üçün onu inək sidiyinə (qırcırmamış tüzə sidiyə) salıb qaynadırdılar (192–193).

Təmiz sarı rəng almaq üçün nar çiçəyindən, yaxud sarı güldən, habelə cır alma ağacının qabığından istifadə olunurdu. Tünd-qırmızı rəngli boya almağa imkan verən bitkilərdən biri yer boyağıdır. Yer boyağı sarı rənglərin hər hansı biri ilə qarışdırıldıqda zoğalı-qırmızı rənglər alınır. Göy və sürməyi rəngləri almaq üçün xaricdən gətirilən indiqodan istifadə olunurdu. Yaşıl rəng almaq üçün ipi əvvəlcə sarı, sonra indiqo boyasına salırdılar. Nəhayət, mixəyi rəngin gözəl qammalarını təşkil edən qonur rəngdən başlamış tünd-qırmızı-qonur rəng almaq üçün qozağacı qabığından, nar qabığından da istifadə olunurdu. Evdə istifadə olunan əşyaları çox vaxt əvəliklə boyayırdılar (199, ss.159–160).

Saatli məscidinin daxilindən görünüşü

Şuşa şəhəri gön-dəri məmulatları istehsalının mühüm mərkəzlərindən biri idi. Xanlıqda maldarlığın geniş yayılması sənətin bu sahəsini xammalla təmin etməyə imkan verirdi. Öküz, inək, dana dərisindən ayaqqabı, qoyun dərisindən papaq, kürk və s. hazırlamaq üçün istifadə edilirdi. Şuşada 40 nəfərin çalışdığı 19 gön-dəri dabbaqxanası vardı. İldə orta hesabla 2 min ayaqqabı hazırlanır, 1400 keçi, 1600 qoyun dərisi emal olunurdu (138, ss.311–313). Şuşa yəhərqayırma sənəti inkişaf etmiş şəhərlərdən biri idi. Dabbaq emalatxanalarından biri Vərəndə mülkiyyətində yerləşirdi. İşçisi 3 nəfər olan bu müəssisədə ildə 150 dəri emal olunurdu (185, s.62).

Şəhərdə 22 nəfərin çalışdığı 2 kərpic zavodu fəaliyyət göstərirdi (138, s.318).

Şuşada kустar tipli bir sabunbişirmə zavodu var idi (185, s.65). Xanlıq dövründə Şuşada sabunbişirmə sənətinin inkişaf etdiyini faktlarla göstərmək olar. XIX əsrin birinci yarısında sabunbişirmə Şimali Azərbaycanın Nuxa, Şamaxı və Gəncə şəhərləri ilə yanaşı, Şuşada da geniş yayılmışdı (25, s.47).

Ticarətin inkişafı iri feodalların istehlak tələbatı olan zinət əşyalarının istehsalının inkişafına və təkmilləşməsinə şərait yaradırdı. Zərgərlərin qızıl və gümüşdən hazırladıkları qolbaqlar, boyunbağlar, sırğalar, kəmərlər, sancaqlar və s. alıcıların zövqünü oxşayırdı.

Şəhərdə 74 nəfər xırda ticarətlə məşğul olurdu (185, s.65). 1823-cü ilin məlumatına əsasən, Şuşa şəhərində 13 xırdavatçı, 15 bəzzaz (arşınmalçı), 3 keçəçi, 8 daşyonan bənnə, 1 kərpicəsən, 6 dabbaq, 5 bez boyaqçısı, 3 «kitayka» boyaçısı, 5 dəmirçi, 4 al-laf, 1 yamaqçı, 1 təkləçi (təkləduz), 1 rəngsaz, 3 rəngsazlıq mal-ları satıcısı, 9 misgər, 4 dəllal, 5 qəssab, 3 bıçaqçı, 4 soyuq silah (xəncər və qılınc) ustası, 5 odlu silah ustası, 5 kitab üzü köçürən, 10 dülgər, 4 nalbənd, 11 dərzi, 22 çəkməçi, 7 zərgər, 4 xarrat, 10 yəhərqayıran, 15 meyvə alverçisi, 5 aşbaz, 4 çörək satıcısı,

14 dəllək, 1 saatsaz, 17 papaqçı, 3 sərrac, 1 kürk ustası qeydə alınmışdı (193, ss.5–16). Bu məlumatları S.Yeqizarov verir. Onlar müəllifin özünün də etiraf etdiyi kimi, tam deyil.

Sənətkar-kustar sənayesində texniki istehsal alətləri primitiv olduğundan və əl əməyinə əsaslandığından hər bir sənətkardan yüksək ustalıq tələb olunurdu. Əmək məhsuldarlığının yüksəldilməsi istehsal texnikasının təkmilləşdirilməsi ilə deyil, əməyin intensivləşdirilməsi ilə əldə edilirdi. Buna görə də sənətkarlıqda yalnız əl əməyindən istifadə olunurdu. Şəhər sənayesi texniki-iqtisadi səviyyəsinə görə kənd sənayesindən yüksəkdə dayanırdı. Kənd sənayesi əsasən qapalı, natural, şəhər sənayesi isə əmtəə səciyyəsi daşıyırdı. Bir çox sənətkarlar geridə qalmış kənd sənayesi texnologiyası prinsiplərindən uzaqlaşmışdılar.

Şuşa şəhərindəki sənətkar-kustar emalatxanaları kiçik, əmək məhsuldarlığı aşağı, istehsal texnikası cəhətdən bəsit idi. Burada çalışanların sayı 3–5 nəfər olurdu. İpəkəyirən, toxucu emalatxanalarında, dabbaqxanalarda, kərpic, sabunbişirmə zavodlarında muzdlu fəhlələr işləyir, muzdu natura, yaxud pul ilə alırdılar (185, s.68).

Şəhər sənayesinin təsiri altında kənd yerlərində, xüsusən Şuşanın ətrafında əmtəə-pul münasibətlərində müəyyən canlanma hiss olunurdu. Kənd təsərrüfatında əmtəə istehsalının artması qismən müəyyən ev sənətkarlığı növlərinin (sərraclıq, yəhərqayırma və s.) ixtisarı hesabına olurdu (185, s.65).

Qarabağ xanlığının təsərrüfat xarakteri bütövlüklə natural səciyyəyə daşıyırdı. Kənd yerlərində sənət əsasən əkinçiliyin yardımçı sahəsi idi.

Şuşa şəhərinin yaranması, əlbəttə, o dövr üçün mütərəqqi hadisə idi. Şəhərin yaranması ictimai əmək bölgüsünün inkişaf etməsinə təkan verdi, yeni iqtisadi qüvvə-əmtəə istehsalı meydana çıxdı. Şəhərdə əmtəə istehsalının genişlənməsi əmtəə-pul

münasibətlərinin kəndə, xüsusən Şuşamn ətraflarına sirayət etməsinə səbəb oldu. Lakin şəhər sənayesi əmtəə-pul münasibətlərini xanlıqda eninə və dərininə inkişaf etdirə bilmədi. Şuşa Qarabağ xanlığında yeganə sənaye mərkəzi olaraq qalırdı. Şəhərin nisbətən tez inkişafı, şəhərdə sürətlə inkişaf edən sənətkar-kustar sənayesinin və ticarətin genişlənməsi kəndlərdə hökm sürən ətalətlə təzad təşkil edirdi.

Şuşada muzdlu işləmə, yəni burjua qanunlarının rüseymləri müşahidə olunurdu (185, s.68).

Qarabağ xanlığında ipək parçaların hazırlanması ilə məşğul olanların sayı 500 nəfərə çatırdı. Ləmbəran və Ağcabədidə ipəkçilik xüsusilə inkişaf etmişdi. İpəkdən yorğan üzü, köynək, şalvar tikmək üçün istifadə edilirdi. Cənubi Azərbaycandan, xüsusən Qaradağdan bura toxucular gəlirdilər. Xanlıqda ipək ilə yanaşı, bez parçalar da toxunurdu. Toxucuların sayı 1200 nəfərə çatırdı. Yundan müxtəlif məmulatlar-xalça, palaz, çul, keçə, adi palaz hazırlanırdı. Ortaölçülü xalçanın biri 10–14 manata, adi palaz 4–5 manata, naxışlı palaz 14 manata, naxışlı çul 6–8 manat, alaçıq keçəsi 20–80 manata satılırdı. (138, ss.229–300).

Çiləbörd mahalında silahqayırma inkişaf etmişdi. Burada 3–4 fəhləsi olan emalatxanalarda silah lülələri hazırlayırdılar. Vəng və Şeşpara kəndlərində iki usta silah çaxmağı hazırlayırdı (138, ss.229–300; 25, s.61).

On doqquz (19) dabbaq emalatxanasında 40 fəhlə çalışırdı. Bu emalatxanalarda ildə 2000 ayaqqabı altı üçün gön, 1600 qoyun, 1400 keçi dərisi aşılanırdı (138, ss.312–313).

Xanlıqda tikinti ilə bağlı sənətlər inkişaf etmişdi. Bu, təsadüfi deyildi. Çünki xanlar yalnız müdafiə tikililərinin deyil, ictimai binaların və digər mülki tikililərin də inşasına xüsusi diqqət yetirirdilər. Şuşa, Bayat, Şahbulaq, Əsgəran qalaları ilə yanaşı, məscidlər və günbəzlər tikilmişdi. 1768–1769-cu illərdə Şuşada böyük cümə məscidi inşa olunmuş, XIX əsrdə İbrahimxəlil xanın

qızı Gövhər ağa məscidi yenidən zövqlə təmir etdirmişdi. Hələ İbrahimxəlil xanın dövründə düşməndən qorunmaq üçün Xəzinə dərəsində imarət və otaqlar tikilmiş, daş və əhəngdən istifadə edilmişdi. Şuşa qalasının bir ağaclığında Xan bağında möhtəşəm binalar, Ağdamda Pənahəli xanın və övladlarının qəbirləri üstündə üç yüksək gümbəz inşa olunmuşdu (55, s.143). Burada Pənahəli xanın atası İbrahimxəlil ağanın qədim ocaq evi, yonma daş və tağbəndi vardı. Ağa Məhəmməd şah Qacarın hücumu zamanı günbəzlər dağıdılsa da, Mehdiqulu xan onları bərpa etmişdi. Mehdiqulu xan Ehsan bağı saldırmış, hasar və buzxana tikdirmiş, məqbərə vəqf etdirmişdi. Tarixçinin məlumatına görə, buzxanadan yüz min buz ehsan kimi ətrafda yaşayan elatlara və digər əhaliyə verilirdi (51, s.200).

Qarabağ ustaları yüksək keyfiyyətli odlu silah düzəldirdilər

İbrahimxəlil xan Şuşanın bir ağac məsafəsində «Xan bağı» adını almış bağı saldırmışdı. Burada bağlar və tövlələr, buzxana və dəyirmanlar var idi. (51, s.200).

Rus işğalından sonra ipək, yun və iplik dəri boyamaqla məşğul olan üç boyaqxana qeydə alınmışdı. Bu boyaqxanalarda 6 fəhlə çalışırdı. Boyaqxananın biri İbrahimxəlil xanın oğlu Cəfərqulu ağaya məxsus idi (162, 41).

Xaçın mahalında dəyirman daşları hazırlanırdı. Daş karxanası Qanzasar monastırının mülkiyyətində idi (162, s.300).

1800-cü ilin məlumatına əsasən, Şuşada 219 sənətkar var idi. Onlardan 16-sı dərzi, 17-si papaqçı, 21-i ayaqqabı tikən, 7-si boyaqçı, 6-sı dabbaq, 7-si xamutçu, 9-u misgər, 8-i silah ustası, 15-i daşyonan və evtikən, 10-u xarrat, 7-si zərgər və s. idilər (218, f.1268, iş 43, v.46).

Xanlıqda tətbiq olunan iltizam sistemi sənətkarlıq və ticarətin inkişafına ciddi mane olurdu. Xan vergi yığmaq hüququnu, verginin ümumi məbləğini əvvəlcədən ödəyən iltizamçılara satırdı. İltizamçılar iltizam müddəti qurtaranadək tacirlər və sənətkarlardan xana verdikləri məbləğdən xeyli artıq pul toplamağa səy göstərirdilər. İpəkdən toplanan mizan vergisi də iltizama verilirdi. İpək, yun, pambıq parçaların, sapın tünd yaşıl və mavi rəngdə boyanmasına iltizamçı icazə verməli idi (189, ss.2-3). İltizamçıdan başqa heç kimin sabun, dəri, qızıl boya satmaq hüququ yox idi. Təbii qızıl boya da iltizamçının nəzarəti altında idi (10, f.24, siy.1, iş 155, v. 26; iş 120, v.13).

C.Mustafayev sənətkarlardan yığılan vergiləri iki qrupa bölür: bütün sənətkarlardan toplanan ümumi vergilər və istehsalın yalnız müəyyən sahələrindən toplanan vergilər (59, s.48).

Şuşada xan sarayı

3. Ticarət

Xanlıqda natural təsərrüfat hökm sürdüyündən daxili ticarət nisbətən zəif inkişaf etmiş, mübadilə hələ bütövlükdə müntəzəm ictimai təzahürə çevrilməmişdi. Yalnız istehsalın müəyyən hissəsi, nadir hallarda satışa çıxarılırdı. Xanlığın dağlıq relyefi, əlverişli yolların və nəqliyyat vasitələrinin olmaması daxili ticarətin genişlənməsinə əngəl törədirdi.

İqtisadi əlaqələrin zəifliyi öz növbəsində təsərrüfatın özü-özünü təmin etməyə yönəlmiş xarakterini konservasiya edir, kəndlinin yeniliyə həvəsini, təsərrüfatı genişləndirməyə, əmək məhsuldarlığını artırmağa marağını azaldırdı. O, nəsildən-nəslə köhnə adətlər üzrə yaşayır və işləyir, tərəqqiyə meyl göstərmirdi. Əhalinin sosial-iqtisadi həyat tərzinin bu nəticəsini rus zadəganburjua tarixçiləri haqsız olaraq «xalqın təbii xüsusiyyətləri» kimi qələmə verərək xalqı «Şərqi tənbelliyi»ndə günahlandırır (185, s.70).

Əmək bölgüsünün inkişafı, möhtəkirlərin və tacirlərin müdaxiləsi qapalı təsərrüfat vahidlərini pozur, Şuşada ticarətin inkişafı tədricən kəndlilərin yuxarı təbəqələrini öz orbitinə cəlb edir, hərbi-feodal zümrələrinin israfçılığının artmasına səbəb olurdu. Möhtəkirlər və xırda alverçilər kəndlərdə xüsusilə fəallıq göstərirdilər. Onlar çox vaxt vergi və rüsumların toplandığı vaxt kəndlərə gəlir, kəndlilərin satış bazarları ilə əlaqələrinin olmamasından istifadə edərək feodallarla ittifaqa girib əhalini qarət edir, iqtisadi əsarətə salırdılar. Kəndlilərin ümitsiz vəziyyətindən istifadə edən möhtəkirlər və tacirlər tədricən tut bağlarını, üzüm-lükləri və s. öz əllərinə alır, lazım olduqda həm kəndlilərə, həm də feodallara mal və pul borc verirdilər.

Xanlığın yeganə daxili və xarici ticarət mərkəzi Şuşa şəhəri idi. Cümə günləri Şuşanın ətraf kəndlərindən şəhərə gələn sakinlər burada öz məhsullarını satır və lazımı malları alırdılar. Həm qala daxilində, həm də Şuşa darvazalarının önündə bazarlar təşkil edilirdi. (185, s.71).

Sənətkarlar, kустarlar, tacirlər, kəndlilər, feodallar, həmçinin digər xanlıqlardan və xarici ölkələrdən gələn tacirlər ticarətdə iştirak edirdilər. Struktur və vəsətinə görə şəhər ticarəti sənətkarlıq səciyyəsi daşıyırdı. Şəhərdə kənd təsərrüfatı məhsulları, sənətkar-kustar istehsalı məhsulları, mal-qara satılırdı. Kəndlilər və sənətkarlar feodal vergiləri və rüsumlarını ödəmək, özlərinə

lazım olan ən zəruri malları almaq üçün istehsal məhsullarını bazara çıxarırdılar.

Şuşada çoxsaylı peşəkar tacirlər fəaliyyət göstərirdi. Çox vaxt kəndlinin mal almağa nəqd pulu olmadığından aldığı malın əvəzini natura ilə (buğda, arpa, yun, ipək, yağ, toyuq, yumurta və s.) ödəməli olurdu. Bu zaman tacirlər satdıqları malın dəyərini yüksəltdir, kəndlinin verdiyi məhsulun dəyərini isə aşağı salırdılar.

1823-cü ildə bazarda bir çetvert buğda 18 manat 90 qəpik, 1 çuval arpa 6 manat 30 qəpik, 1 çuval darı 5 manat, 1 batman yağ 15 manat, quzu yununun 1 batmanı 10 manat, 1 stil ipək 4 manat, 1 tilani batman yun iplik 15 manat, 1 ədəd kilim 10 manat, 1 ökü 40-70 manata satılırdı (193, s.234).

Qarabağ xanlığında xarici ticarət daha yüksək səviyyədə inkişaf etmiş, Şuşa Cənubi Qafqazın ən mühüm ticarət mərkəzlərindən birinə çevrilmişdi. Şuşadan digər Azərbaycan xanlıqlarına, habelə Gürcüstana, İrana, Türkiyəyə və Rusiyaya karvanlar gedirdi. Adətən kənardan gətirilən malların üzərinə 15%-ə qədər əlavə qiymət qoyulurdu (185, s.72).

Daxili ticarətdən fərqli olaraq xarici ticarət demək olar ki, bütünlüklə peşəkar tacirlərin əlində cəmlənmişdi. 1821-ci ildə Şuşada xırda və orta ticarət təşkilatlarıyla yanaşı, Cənubi Qafqazın iri şəhərləri, eləcə də Rusiya, İran və Avropa ölkələrində agentləri olan, ticarət dövriyyəsi 1 milyon rus rublu (6 milyon 500 min xan manatı) həcmində Axumyonslara məxsus iri birlik fəaliyyət göstərirdi. Deməli, Qarabağ xanlığı qonşu xanlıqlarla yanaşı, Rusiya, İran, Türkiyə ilə geniş ticarət əlaqələri saxlayırdı.

Tiflisdən Şuşaya çit, güllü pambıq parçalar, mahud, müxtəlif rəngli pambıq parçalar, zolaq-zolaq parçalar, sarı rəngli qalın və kobud pambıq parçalar, qırmızı boyaq və s., Bakı xanlığından dəmir, yazı kağızı, neft, müxtəlif şüşə, çini qablar, duz, zəfəran, mazut gətirilirdi. Dərbənddən qızıl boya (marena), Şəki xanlığından tüfəng, əldə toxunma mahud şal, xalçalar və s., Gəncə xanlığından zəy və meyvələr, Naxçıvan xanlığından qalın kətan parça və duz, İrəvan xanlığından duz, Ərdəbil xanlığından «burmet» parçalar və s. gətirilirdi (138, s.314). Qarabağ xanlığı Azərbaycanın mühüm iqtisadi mərkəzi olan Təbriz şəhəri ilə müntəzəm ticarət əlaqələrinə malik idi. Təbrizdən Şuşaya ildə 300 yük güllü parça (burmet), 300 yük bez (ağ parça), 1000 arşın qanauz (ipək parça), 600 ədəd göy tafta, 200 ədəd «kolenkor» («гәләмкар» *гәзүндән олуб «гырмызы рәнкли парча» демәкдир – Z.H.*) 1000 ədəd göy örtük, 2000 ədəd ipək yaylıq, müxtəlif rəngli Təbriz şərfələri, yorğan üzü idxal edilirdi. Təbrizdən həm də istiot, darçın, qərənfil, badam, quru meyvələr, İran şəkəri, həna, tumac, Şiraz tütünü və s. kimi mallar daxil olurdu. Xoy və Urmiya xanlıqlarından Şuşaya qumaş, bez, çit və «burmet», Şamaxıdan müxtəlif ipək parçalar, qırmızı boya, qəhvə (138, s.314), Yəzdəndən müxtəlif ipək məmulatı və pambıq örtükləri, Ərdəbildən qalın pambıq parça gətirilirdi (138, ss.314–315). Bəzi

ğından zəy və meyvələr, Naxçıvan xanlığından qalın kətan parça və duz, İrəvan xanlığından duz, Ərdəbil xanlığından «burmet» parçalar və s. gətirilirdi (138, s.314). Qarabağ xanlığı Azərbaycanın mühüm iqtisadi mərkəzi olan Təbriz şəhəri ilə müntəzəm ticarət əlaqələrinə malik idi. Təbrizdən Şuşaya ildə 300 yük güllü parça (burmet), 300 yük bez (ağ parça), 1000 arşın qanauz (ipək parça), 600 ədəd göy tafta, 200 ədəd «kolenkor» («гәләмкар» *гәзүндән олуб «гырмызы рәнкли парча» демәкдир – Z.H.*) 1000 ədəd göy örtük, 2000 ədəd ipək yaylıq, müxtəlif rəngli Təbriz şərfələri, yorğan üzü idxal edilirdi. Təbrizdən həm də istiot, darçın, qərənfil, badam, quru meyvələr, İran şəkəri, həna, tumac, Şiraz tütünü və s. kimi mallar daxil olurdu. Xoy və Urmiya xanlıqlarından Şuşaya qumaş, bez, çit və «burmet», Şamaxıdan müxtəlif ipək parçalar, qırmızı boya, qəhvə (138, s.314), Yəzdəndən müxtəlif ipək məmulatı və pambıq örtükləri, Ərdəbildən qalın pambıq parça gətirilirdi (138, ss.314–315). Bəzi

Qarabağda, Qarğabazar kəndində karvansaray
(Füzuli rayonu)

məlumatlara görə, İrandan və Cənubi Azərbaycandan Qarabağa gətirilən malların ümumi dəyəri 140 min gümüş rus manatına bərabər imiş. Şuşa tacirlərinin Təbriz və nisbətən İsfahanla da daimi ticarət əlaqələri vardı (138, ss.314–315). İsfahandan Qarabağa ildə 10 yük «burmet» parça, 2 yük zərbaflar parça, 500 ədəd qara ipək kəlağayı, 200 ədəd göy və ağ çadra, 10 pud istiot, darçın və digər ədviyyat, 12 pud İran şəkəri idxal edilirdi.

Kaşandan parça, ipək məmulatı və pambıq yorğanlar (ədyallar), Xorasandan körpə quzu dəriləri, Xorasan xurcunları və tünd sürməyi boyaq, Bağdaddan quru meyvələr, ədviyyat, tünd sürməyi boya, atlas, qırmızı xara və ədyal gətirilirdi (138, s.314).

Türkiyədən meyvə qurusu, atlas, müxtəlif örtüklər, ipək mallar və qəhvə, Gürcüstandan müxtəlif növ parçalar, mahud, çay, qənd, spirtli içki Qarabağa idxal olunurdu (138, s.315). Qarabağ xanlığının tacirləri yüksək keyfiyyətli və müxtəlif çeşidli parça məmulatları almaq üçün Rusiyanın Moskva, Nijni-Novqorod yarmarkalarına gedirdilər. (138, s.316).

Qarabağ xanlığından ixrac olunan mallar arasında ipək çox mühüm yer tuturdu. Şuşa tacirləri nəinki Qarabağ, eləcə də Şəki, Şamaxı, Gəncə xanlıqlarında, Cəfər-Balakəndə ipək tədarükünü inhisara almışdılar (138, ss.313–314).

Bir sıra maneələr xarici ticarətin inkişafını ləngidir, tacirlərdən bu və ya digər xanlığın ərazisindən keçərkən xanların xeyrinə rahdar rüsumu toplanırdı. Bəzən eyni maldan bir neçə dəfə gömrük pulu alınırdu. İpək parçalar istehsal olunduğu yerdə satıldıqda onun hər tayından 1 manat 3-qəpik, xam ipəyin hər tayından 5 manat pul alınırdu. Tacirlər öz məhsullarını istehsal olunan yerdə sata bilməyib başqa şəhərə apardıqları zaman təkrar gömrük rüsumu verirdilər. Tacirlər hər dəfə «tərəzi pulu» adlanan xüsusi rüsum ödəyir, Kür çayından keçdikdə isə həm mallarına, həm də yük heyvanlarına görə vergi ödəməli olurdular. Son nəticədə bir batman malın gətirilməsi Təbrizdən 30 qəpiyə,

Məşhur Qarabağ xalçaları tacirlər tərəfindən təkcə Şərqi ölkələrinə deyil, Avropaya da aparılırdı (Münhen, Xalça salonu)

Xoydan təxminən 1 manata, Urmiyədən 1 manat bir abbasıya, Ərdəbildən 1 manata, Tiflisdən isə bir pudun gətirilməsi 6 manat 2 abbasıya başa gəlirdi (354, s.74). Əlavə idxal və ixrac olunan mallardan Təbriz, Xoy, Urmiya və Ərdəbildə rahdar (1 taydan 6 manat 50 qəpik gümüş manat) rüsumu alınır (138, s.317). Qarabağ xanlığının özündə də ticarət sahəsində bir sıra gömrük və vergilər toplanırdı.

Şəhərdə ticarətlə məşğul olanlar xana vergi və rüsumlar ödəyirdilər. Bundan əlavə, onlar bazar işçilərinin saxlanması üçün bazarbaşı, qapançı və s. rüsumlar ödəməli idilər. Bazar xadimləri peşkəş, çaypulu, cərimə kimi ödənişlər verməli idilər. Yerli əhalinin satdığı məhsulların keyfiyyətindən asılı olaraq vergi alınmırdı. Duz satışından duz pulu, araq və şərab məhsulundan şirə, sabun, dəri, tütün, rəng pulu, xırda satışdan, dükanlardan balıq, ət, meyvə, odun satışından darğabazar adlı vergi toplanırdı (10, f.24, iş 55, v.24).

Ticarətdə müxtəlif çəki və ölçü vahidlərindən istifadə edilməsi də ticarətin inkişafına mane olurdu. Gümüşdən kəsilən «pənahabad» adlı pula xalq arasında sadəcə «pənavat» deyilirdi. O, rus gümüş pulunun 15 qəpiyi dəyərində idi. Pənahabad təklik və cütlük şəklində (30 qəpik), habelə mis yarımşahırla zərb olunurdu (138, s.319). Xanlıqda həmçinin qonşu ölkələrin pulları da işlənirdi. Qarabağda uzunluq vahidi kimi xan arşınından istifadə olunurdu. O, 1 metrədən 5–10 sm az olurdu (138, s.318). Çəki ölçüsü təxminən 800 qram ağırlığında olan «stil» idi. Xalq arasında hətta stillə bağlı bayatılar da yaranmışdı:

«Ay qurtarıb, bayrama üç gün qalıb,

Pinti arvad qovurmanı qurtarıb.

Kişi gedib stil yarım yağ alıb...» (32, s.317).

Bir tilani stil 60 zolotnikə, 1 batman 54 stilə, yaxud 33 funt 72 zolotnikə bərabər idi. Un, düyü, müxtəlif yemək məhsulları, meyvələr, neft, pambıq bu çəki ilə satılırdı. Mizani stil 55 zolot-

Qarabağ xanlığının ticarətində zərgərlik məmulatlarının satışı vacib yer tuturdu

nik və 16 2/5 dolyaya (hissəyə), mizani batman 50 stilə yaxud 28 funt 80 zolotnikə bərabər idi. Xəzinəyə ipək mizani ilə qəbul olunurdu. Sakinlər arasında 48 stilə, yaxud 24 funt 61 zolotnikə bərabər xüsusi batman işlənirdi. Otar stil 38 zolotnik və 26 dola bərabər idi. Şəkər, çay, qəhvə, ədviyyat, qurğuşun və bəzi başqa məhsullar bu ölçüylə satılırdı (138, ss.318–319).

Buğda, arpa, darı və s. ölçmək üçün «çanaq»dan istifadə olunurdu. Şuşada üç növ çanaqdan istifadə olurdu: 1-ci növ – 31 funt, 2-ci növ – 12 funt 31 zolotnik, 3-cü növ 2 funt 8 zolotnik buğdaya bərabər idi. Birinci növ çanaq 25 funt arpa, ikinci növ – 10 funt, üçüncü növ – 9 funt 59 zolotnik arpa, birinci çanaq 27 funt darı, ikinci çanaq 11 funt – 24 zolotnik, 3-cü növ – 10 funt 76 zolotnik darı həcmində idi. Birinci növ çanaq 23 funt, ikinci növ

– 9 funt 19 zolotnik və üçüncü növ – 8 funt 49 zolotnik çəltik həcmində idi. Dizaq mahalında işlənən çanaq 24 funt buğda, 20 funt 80 zolotnik arpa, 24 funt 52 zolotnik darı və 19 funt 16 zolotnik çəltik demək idi. Vərəndə mahalında işlənən çanaq 15 funt 48 zolotnik buğda, 12 funt 48 zolotnik arpa, 13 funt 48 zolotnik darı və 11 funt 48 zolotnik çəltiyə bərabər idi (138, s.318).

Məlum olduğu kimi, Azərbaycan xanlıqlarının əksəriyyətinin öz pul vahidləri var idi. Şuşa şəhəri salınandan sonra Pənahəli xanın əmri ilə 15 qəpik dəyərində olan pənahabad sikkəsi zərb olunmuş, həm Qarabağ xanlığının daxilində, həm də digər xanlıqların ərazisində işlənmişdi. Xanlıq daxilində yarımşahı tədavüldə idi. Ağa Məhəmməd şah öldürüldükdən sonra İranla münasibətləri nizamlamaq məqsədilə İbrahimxəlil xanın göstərişinə əsasən, Fətəli şahın adından 35 qəpik dəyərində olan «sahibqıran» adlı pul vahidi buraxılmağa başlanmışdı. («Sahibqıran» – iki ulduz bürcününün birləşməsi zamanı doğulan» deməkdir – Z.H.) (185, ss.75–76).

Qarabağ xanlığında xan sikkələri ilə yanaşı, İran şahlarının pulları – tümən (4 gümüş rus rubluna bərabər) və rial (45,5 rus qəpiyinə bərabər), Təbriz, Xorasan, İsfahan və digər yerlərin abbasıları və «nadiri» adlı pul vahidləri tədavüldə idi. Türk abbasıları, rus rublları da geniş işlənirdi. Xan abbasılarında 4,5-dən 2,25 qrama qədər gümüş, nadiridə 11,5 qram gümüş, İran abbasısında 5,30 qrama qədər gümüş var idi (185, s.76). Xan sikkələrinin çəkisi və əyari tez-tez dəyişirdi ki, bu da pul tədavülünü və xanlıqlar arasında ticarəti çətinləşdirirdi. Pulların qəlp olub-olmadığını və dəyərini müəyyənləşdirmək məqsədi ilə bazarda sərraflar işləyirdi.

Digər xanlıqlarda olduğu kimi, Qarabağ xanlığında da gömrük rüsumlarının toplanması iltizama verilir. İpək, yun, pambıq iplərin və parçaların mavi, tünd yaşıl, açıq göy rənglərə boyan-

*Ticarətin inkişafını təmin etmək üçün Qarabağ xanları yollarının təhlükəsizliyini təmin etməyə çalışırdılar.
Goranboy qalalarının birindən ticarət yollarının qorunması*

ması iltizamçıların inhisarına verilmişdi. Varlanmaq məqsədilə bu və ya digər ödəniş maddəsini iltizama götürən şəxs şübhəsiz ki, xəzinəyə ödədiyindən daha çox pul toplamağa çalışırdı.

Qarabağ xanlığında 20-yə yaxın iltizam maddəsi mövcud idi. Zərbcana maddəsinin icarəyə verilməsindən xan ildə 47165 manat gəlir əldə edirdi (193, s.227). Biyan kökü, mizan, boyaqxana, sabun, dabbaqlıq və s. sahələrin iltizamından xeyli gəlir əldə edilirdi. İltizamdan gələn gəlirlərin bir hissəsi xanın qohumlarına və yaxın adamlarına, digər hissəsi xəzinəyə daxil olurdu (209, s.857).

Xanlıqda sələmçilik geniş yayılmışdı. Kasıb kəndlilər ehtiyaclarını ödəmək üçün varlı qonşulardan sələmlə pul götürməyə məcbur olurdular. Borcları pul, və yaxud natural şəkildə qaytaran kəndlilər həmçinin faiz ödəməli idilər. Sələmlə borc götürmək əksər hallarda kəndlinin müflisləşməsinə səbəb olurdu. Bəzən sələmin həcmi ildə 60–70 faizə çatırdı (185, s.77). Şuşada tacirlər, ruhanilər, ağalar, bəylər, hətta xan özü sələmçiliklə məşğul olurdu.

Qeyd edək ki, var-yoxdan çıxmış kəndlilər öz yurdlarını tərk edib getməli olurdular. Xanlar boşalmış yerləri doldurmaq məqsədi ilə digər xanqlardan kəndliləri həvəsləndirmə yolu ilə, ya da zorla Qarabağa gətirirdilər. Bu kəndlilərə torpaq sahəsi ayrılır, onlar müəyyən müddətə vergilərdən azad edilir, imtiyazlı şərtlərlə toxum, iş heyvanı, kənd təsərrüfatı alətləri ilə təmin edilirdilər. Əvəzində həmin kəndlilər müəyyən vaxtlarda ağanın təsərrüfatında işləməli idilər (185, s.78).

Sələmçilərin xidmətindən kəndlilərlə yanaşı, feodallar və tacirlər də istifadə edirdi. İri feodallar sənaye məhsulları, zinət əşyaları almaqla israfçılıq edir, sonra isə sələmi ödəmək üçün kəndlilərdən yığılan verginin məbləğini artırmağa çalışırdılar.

Beləliklə, xanlıq dövründə ticarətin vəziyyətini tədqiq edərək belə qənaətə gəlmək olar ki, natural təsərrüfatın hökmranlığı

xanlığın ayrı-ayrı bölgələri arasında geniş ticarət əlaqələrinin yaranmasına mane olurdu. Hər bir mahal özünü təmin edən natural təsərrüfat idi. Tədqiqatçı M.M.Mustafayev yanlış olaraq xanlıq dövründə sənətkarlığın əkinçilikdən ayrılmasına yalnız erkən mərhələdə təsadüf edildiyini bildirir (185, s.78). Əks halda, Şuşada 500-dən çox sənətkarın olmasını, yüksək keyfiyyətə malik məhsulların hazırlanmasını (həm də nəinki sifarişlə, hətta azad satış üçün) necə izah etmək olar.

Qarabağ xanlığının pul vahidləri
(Azərbaycan Tarixi Muzeyi)

4. Şəhərdə sosial münasibətlər

Sənətkarların əksəriyyəti peşələr üzrə həmkar təşkilatlarda (əsnafalarda) birləşmişdilər (boyaqçılar, dərzilər, papaqçılar və s.). Ərəb dilində «sinif» mənası verən «əsnaf» termini xanlıqlar dövründə sənətkar təşkilatları üçün daha səciyyəvi ad hesab edilirdi. Həm də əsnaflar yalnız sənətkarları deyil, ticarət və müxtəlif peşə sahiblərini öz sıralarında birləşdirirdi. İstehsal olunmuş məhsulu sərffəli satmaq və eyni zamanda yerli feodalların özbaşınalığına qarşı mübarizəni mütəşəkkil surətdə aparmaq məqsədi ilə sənətkarlar əsnafalarda birləşməyə üstünlük verirdilər. Heç bir əsnafa daxil olmayan azad sənətkarlar da çox idi (58, s.185). Şuşada qalayçıları, çəkməçiləri, papaqçıları, dabbaqları birləşdirən, hər birində 10 nəfərdən 25 nəfərə qədər üzvü olan əsnaflar mövcud idi (58, s.185).

Qərbi Avropa istehsal müəssisələrindən fərqli olaraq Azərbaycanca, o cümlədən Qarabağ xanlığında sənətkar birlikləri şəhər idarəçiliyinə təsir edə bilmirdilər. Onlar şəhər idarə orqanlarının sərəncamlarını yerinə yetirir, ilk növbədə vergiləri emalatxanalar arasında bölüşdürürlər. Adətən hər bir əsnafın üzərində təmsil etdiyi sənətə aid alətin təsvir edildiyi bayrağı olurdu (225, s.7).

Əsnaflar müəyyən müddətə özlərinə başçı – ustabaşı seçir, həmin ustabaşının statusunu şəhər hakimi təsdiqləyir, bu da öz növbəsində onu şəhər hakimindən asılı vəziyyətə salırdı. Ustabaşılar əsnaf üzvləri arasında bağlanan müqavilələri təsdiq edir, kargərliyə (usta köməkçisi) və ustalığa qəbul məsələlərini nizamlayırdılar. Onlar şagirdlərin təhsil müddətini nizama salır, sənətkarların məişətdə özlərini necə aparmalarına nəzarət edirdilər. Ustabaşı həm də əsnafın bazarda nümayəndəsi idi: o, qiymətləri təyin edir, xammal satıcıları ilə danışıq aparırdı. Əsnaf üzvləri malı birgə alırdılar. Onlar əsnaf daxilində məhdud məhkəmə hakimiyyətinə malik idilər (24, ss.71–72). Ustabaşılara ağsaqqallar kömək edir, onlar ustabaşı xəstələndikdə onu əvəz edir, ustabaşı ilə birlikdə məhkəmə işlərinə baxırdılar. Xəzinəyə nəzarəti savadlı xəzinadar həyata keçirirdi. Əsnaf xəzinəsinin yığım mənbəyi müxtəlif idi. Əsnafa üzv qəbul edildikdə, sənətkar yeni emalatxana açdıqda və s. hallarda əsnaf xəzinəyə pul ödəməli idi (24, s.73).

Əsnaflıq – həmkarlıq istehsalı qaydaya salmaq, sənətkarların bir-birinə kömək etmələri üçün təşkil olunurdu. Təşkilata rəhbərlik etmək üçün 3 il müddətinə ustagər adlı başçı seçilirdi. Ustagərlər ustalar arasında ixtilaf baş verdikdə mübahisələri həll edir, ustaları xammalla təmin edir, ictimai tədbirləri təşkil edirdilər (236, ss.3–7). Əsnaflar – həmkarlar vergiləri sənətkarlar arasında bölüşdürür, ustaların peşəkarlıq fəaliyyətinə nəzarət edirdilər. Xanlar vergilərin vaxtında və lazımı səviyyədə toplanması

məsuliyyətini ustagərlərin üstünə qoymuşdu. Əsnaflar – həmkarlar qarşılıqlı yardım təşkilatı idi. Ehtiyacı olan kasıbları təşkilata qəbul edərək təmin edirdilər (142, ss.457–458). Əsnaf üzvlərinin sayı çox olduqda ustagər köməkçisi və dörd nəfərdən ibarət ağsaqqallar şurası seçilirdi. O, bazara daxil olmuş yeni mallar haqqında məlumat verir, ustaları əsnafın yığıncağına dəvət edir və s. işləri yerinə yetirirdi (24, s.70).

XVIII əsrin son rübündə Şuşada qalayçıların, başmaqçıların, papaqçıların, sərracların, dabbaqların əsnaf təşkilatlarının olması haqqında məlumat var. Onların hər birinin 10–25 üzvü var idi (24, s.74). Əsnafların – həmkarların hər birinin özünün ali inzibati orqanı olan yığıncağı və məhkəməsi fəaliyyət göstərirdi. Ustagərin qərarı ümumi yığıncaqda təsdiq olunmalı idi. Ümumi yığıncaqda təsərrüfat məsələləri, şagirdliyə qəbul, usta köməkçiliyinə, habelə ustalığa keçid və s. məsələlər həll edilirdi. Ümumi yığıncağın ustaları əsnaf təşkilatının üzvlüyündən kənarlaşdırmaq, sənətkarı müəyyən müddətə işindən məhrum etmək hüququ var idi.

Bəzi əsnaflarda qasid vəzifəsini yerinə yetirən igidbaşı vəzifəsi mövcud idi. Əksər hallarda igidbaşı vəzifəsinə təyin olunan şəxs əsnafın üzvü olurdu. İgidbaşı hər emalatxanadan 15 qəpik məvacib alırdı. Əsnaf məhkəmələrinin qərarlarını və ustabaşılardan sərəncamlarını yerinə yetirmək də igidbaşının vəzifəsinə daxil idi (59, ss.187–188).

Sənətkar emalatxanasına usta başçılıq edirdi. Onun nəzarəti altında usta köməkçiləri və şagirdləri işləyirdilər. Dərzi, başmaqçı peşələri üzrə 9–13 yaşında uşaqlar, fiziki qüvvə tələb edən dəmirçi, misgər, dabbaq peşələri üzrə isə 16–17 yaşlarında uşaqları şagirdliyə qəbul edirdilər. Şagirdlərə pul vermirdilər, lakin adətə görə usta şagirdi yedirtməli, geyindirməli idi. Əgər şagird müstəqil surətdə məhsul istehsal etməyi bacarıdısa, usta ona «şagirdanə» ödəyə bilərdi (59, ss.187–188). Usta köməkçiləri və şagirdlər müəyyən qədər işləyib təcrübə topladıqdan sonra (müd-

Gövhər ağa məscidi və Xan qızı Natəvanın çəkirdiyi bulaq

dət sənətin xarakterindən və şagirdin bacarığından asılı olurdu), şagird usta köməkçisi, usta köməkçisi isə usta keçə bilərdi. Usta keçmək üçün usta köməkçisi ziyafət təşkil etməli və hədiyyələr verməli idi (59, s.188).

Şəhər əhalisi xana, onun məhkəməsinə və məmurlarına tabe olub, müxtəlif vergi və mükəlləfiyyətlər ödəyirdi. Təbrizli məhəlləsinin sakinləri ildə 130 əşrəfi məbləğində «miqayət» (söhbət Rusiyaya bac hesabına ödənilən məbləğdən gedir) ödəyir, 60 yük odun verirdilər. Bundan əlavə məhəllə sakinləri xanın bütün qonaqlarını, onların atlarını pulsuz saxlamalı, xanın tələbi ilə lazımi miqdarda işçi qüvvəsi, araba və qoşqu, tikinti üçün materiallar verməli idilər. Eyni zamanda məhəllə sakinləri Rüstəm bəyə 100 xan manatı, Bala bəyə 60 xan manatı ödəməli, hər çervondan 50 xan qəpiyi taqvilani, qulluqi, hər çervondan 30 xan qəpiyi qulluqi, hər odun yükündən 20 xan qəpiyi taqvilani ödəməli idilər. Məhəllə cəmi 200 əşrəfi, 398 xan manatı ödəməli idi. 1805-ci il Kürəkçay müqaviləsindən sonra məhəllə sakinləri Rusiyaya veriləcək xərac hesabına ildə 200–230 əşrəfi ödəyirdilər.

Şuşanın Qazançalı və Əylisli məhəllələrinin üzərinə xanlığın mövcudluğunun son iki ilində Rusiyaya xərac hesabına 460 çervon, müqayət hesabına 130 çervon vergi, 200 yük odun mükəlləfiyyəti qoyulmuşdu (59, s.188).

Müqaitə əvvəllər kənddə olduğu kimi ayrı-ayrı şəxslər işləyib ödəyirdi. 1818-ci ildə Mehdiqulu xan işləyib ödəmə mükəlləfiyyətinin yerinə bütün məhəllə sakinlərinin üzərinə pul ödənişi qoymuşdu. Bu məhəllələr otaq xərci əvəzinə xanın bütün qonaqlarını və atlarını pulsuz qəbul etməli, xanın tələbi ilə lazımi miqdarda işçi qüvvəsi, qoşqu və araba, tikinti materialları verməli idilər. Məhəllələrin sakinləri ildə xan mirzəsinə 100 xan manatı, ikinci mirzəyə 34 xan manatı verməli idilər. Onlar qulluqinin hər çervonundan 30 xan qəpiyi və taqvilaninin hər çervonundan 50 xan qəpiyi xan növələrinin xeyrinə ödəməli idilər. Bütövlükdə hər iki

məhəllə bir yerdə ildə 590 çervon, 746 xan manatı və 200 yük odun verirdi (59, s.188).

Xanlar xırda qayğılardan uzaq olmaq üçün ayrı-ayrı təsərrüfat sahələrini müqaitəyə verirdilər. Zərrabxana 47163 xan manatına, qızıl boya və mizan rüsumu 1428 rus rublu 57 qəpiyə, boyaqxana 4.444 rus rublu 44 qəpiyə, bilet verilən yer 4.020 rus rubluna, sabunxana 1400 xan manatına, dabbaqxana 500 xan manatına, Mehdiqulu xana və Cəfərqulu ağaya məxsus bağlar 1.000 xan manatına, dükanlar 424 xan manatına, ipəkçi ustalardan toplanan vergi 236 xan manatına, Əsəd bəyin qəssabxanası 6.000 xan manatına, Rüstəm bəyə və onun qardaşına məxsus olan bilet kassası 10 min xan manatına müqaitəyə verilmişdi. Bütün bu sahələrin müqaitədarlarına mükafat verilmirdi. Xanlar ağaya məxsus rəhdarxana 50 min xan manatına, Gülməmməd bəyin bilet kassası 3.300 xan manatına, qapan rüsumu 3.500 xan manatına, Azad bəyə məxsus tənəkixana 400 xan manatına, Əli bəyə məxsus bilet kassası 500 rubla, darğa bazarı 1.000 xan manatına, Hacı Bəylərbəyə məxsus olan boyaqxana 6000 xan manatına, Bəhram bəyə məxsus arağ sexi 1600 xan manatına müqaitəyə verilmişdi. Sonuncu maddələr təltif olunmalı idi. Bütövlükdə xanlıqda toplanan müqaitənin məbləği 132555 xan manatı və 32433 rubl 1 qəpik təşkil edirdi (192, 413).

Kənd icmaları və həmkarlardan fərqli olaraq Şuşa bazarlarını xan məmurları idarə edirdi. Şəhərdə polis rəisi vəzifəsini darğa yerinə yetirirdi, ticarət və bazara nəzarət bazarbaşı, ölçü vahidləri və tərəzilər üzərində nəzarəti mizandar yerinə yetirirdi. Maliyyə məmurlarının işini asanlaşdırmaq üçün müəyyən mallarla yalnız təyin olunmuş yerlərdə ticarət etməyə icazə verilir. Çəki ilə satılan mallar xan tərəziləri olan yerdə satıla bilərdi. Burada qapançı satıcıdan çəki rüsumu-mizan alırdı, mal-qara baqqalxanaya göndərilirdi, satıcılardan hər zənbilə, kisəyə, taya və s. görə vergi alınır (162, ss.355–357, 366–378). Əsnaflar – həmkarlar xanın şəhərdəki naibi-kələntərə tabe idilər.

IV FƏSİL

XANLIĞIN İNZİBATI-ƏRAZİ QURULUŞU VƏ İDARƏÇİLİK SİSTEMİ

1. Xanlığın inzibati-ərazi bölgüsü

Qarabağ xanlığının inzibati-ərazi bölgüsü müəyyən tədqiqat işlərində nəzərdən keçirilib. E.Məmmədova Qarabağ xanlığının ərazisinin böyük olduğunu qeyd edərək yazır: «Qarabağ düzən və dağlıq hissəni, habelə Araz çayından Göyçə gölüne, Tərtər çayından Mehriyə qədər, Tatevi, Sisyanı, Ermənistanın cənub-şərq hissəsini əhatə edirdi» (179, 16). Müəllif «Ermənistan» dedikdə indiki Ermənistanı nəzərdə tutaraq unutmuşdur ki, xanlıq dövründə sözügedən ərazilərdən danışdıqda heç bir Ermənistandan söhbət gedə bilməz.

Xanlığın ərazisi 21 mahala, o cümlədən 5 xristian mülkiyyətinə bölünürdü. Mahallar naiblərin, mülkiyyətlər isə mahal mülkiyyətlərinin idarəçiliyində idilər. Bəzi iri mahalları iki hakim idarə edirdi. Xanlığın tərkibinə daxil olan mahallar bunlar idi: 1. Sisyan; 2. Dəmirçihəsənəli; 3. Küpara; 4. Bərgüşad; 5. Baqabürd; 6. Kəbirli; 7. Tatev; 8. Cavanşir; 9. Talış; 10. Xaçın; 11. Kolanlar; 12. Çiləbörd; 13. Xırda-para Dizaq; 14. Püsyandır; 15. Dizaq Cavanşir; 16. Otuziki; 17. İyirmidörd; 18. Qaraçorlu; 19. Vərəndə; 20. Dizaq; 21. Acnan-Türk.

Xanlıq yaranan zaman mahallar və onların əhalisi haqqında statistik məlumat olmadığından xanlığın yaranmasından 12 il əvvəl osmanlıların tərtib etdikləri «Gəncə-Qarabağ əyaləti dəftəri»ndən istifadə edərək ilk dövrlərdə mahallar və onların əha-

lisi haqqında təsəvvür əldə etmək mümkündür. «Dəftər»də göstərilən Şütürbasan, Yevlax, Qaramanlı, Talış, Gülüstan, İncərud, Bərdə, Sir, Bayad, Arasbar, Çiləbörd, Xaçın, Keştək, Keştasf nahiyələri, Cavanşir, Otuziki, Kəbirli, Kəngərli, Ətyeməzli, Qaraçorlu oymaqları sonralar Qarabağ xanlığının ərazisini təşkil etmiş, həmin nahiyə və oymaqlarda 9581 ailə yaşamış ki, bu da təxminən 48 min nəfər deməkdir.

Ancaq bunu da nəzərə almaq lazımdır ki, siyahıyaalma bölgə əhalisinin həqiqi sayını əks etdirmirdi. Çünki əvvəlki dövrdə Şah Sultan Hüseyinin soyğunçu vergi siyasəti və Osmanlı işğalı ilə əlaqədar yerli əhalinin xeyli hissəsi öz ata-baba yurdlarını tərk edərək müxtəlif yerlərə köçmüşdü. Xanlıq yaranan kimi isə əvvəllər Qarabağ ərazisində yaşamış bir çox boyların geri qayıtması məlumdur. İbrahimxəlil xanın hakimiyyəti dövründəki nisbi sakitlik xanlığa xeyli yeni sakinlərin köçməsinə səbəb olmaya bilməzdi. H. Verdiyevanın hesablamalarına görə, 1796-cı ildə Qarabağ xanlığında 10 min ailə yaşayırdı ki (73, s.25), bu da 650 min nəfər demək idi. Ancaq cəmi 14 il sonra bu rəqəm iki dəfə azalaraq 1807-ci ildə 5 min ailəyə düşmüşdü (73, s.25). Görünür, bu azalma Ağa Məhəmməd şah Qacarın yürüşləri və rus işğalı ilə əlaqədar olmuşdu. 1823-cü ilin təsvirinə əsasən isə, xanlıq ərazisində 20 minə yaxın ailə (100 min nəfər) qeydə alınmışdı.

Gəncə-Qarabağ əyalətinin adı dəftərə düşmüş əhalisinin 11.818 nəfəri müsəlman (11.068 nəfəri türk, 750 nəfəri kürd), 7577 nəfəri isə qeyri-müsəlman (xristian) idi (29, giriş hiss. ss.12–13). Gəncə-Qarabağ əyalətinin türk əhalisinin başqa yerlərə köçmələri, xristian əhalisinin isə əsasən öz yerində qalması nəticəsində türk əhalisinin sayında süni şəkildə azalma müşahidə olunur. Əhalinin ümumi sayından Dizaq nahiyəsində 49,2%, Xaçın Sığnaq nahiyəsində 13,1%, Vərəndə Sığnaq nahiyəsində 9,7% türk əhalisi qalmışdı.

«Dəftər»ə görə, 1727-ci ildə Qarabağ xanlığının ərazisinə düşən bölgədə cəmi bir şəhər – Bərdə vardı. Ancaq vaxtilə iri və Azərbaycan tarixində mühüm rol oynamış Bərdə şəhəri bu zaman kiçik, əslində qəsəbə tipli yaşayış məskəni idi. 6 məhəllədən ibarət şəhərdə cəmi 482 vergi ödəyən qeydə alınmışdı (29, ss.277–283). Həm də şəhər sakinləri əsasən kənd təsərrüfatı ilə məşğul olurdu. Sənətkarlıq və ticarət ikinci dərəcəli rol oynamaqla şəhərin və ətraf kəndlərin təlabatını ödəməyə yönəlmişdi.

«Dəftər»dən göründüyü kimi, 1727-ci ildə bu ərazidə qeydə alınmış 436 yaşayış məntəqəsində 254 müsəlman, 13 qarışıq əhalisi olan ailələr yaşamışdır. Ərazidə qeydə alınmış yeganə şəhərdə – Bərdədə yalnız azəri türkləri yaşayırdı (29, ss.277–283). Müsəlmanların hamısı azəri türkləri idi, 400 ailə Qaraçorlu kürdləri və iki oymaqda Püsyən kürdləri yaşayırdı. Qeyri-müsəlman əhali əsasən altı nahiyədə – Talış, Gülüstan, Xaçın, Çiləbörd, Vərəndə və Dizaqda məskunlaşmışdı. Hesablamalar göstərir ki, qeydə alınan 9581 ailədən 6089-nu müsəlmanlar, 3492-ni (o cümlədən xristianların yaşadıkları 6 mahal–3060 ailə) qeyri-müsəlmanlar təşkil etmişlər. 6089 müsəlman ailəsinin 5648-i Azərbaycan türklərindən, 441-i isə kürdlərdən ibarət idi. Qeyri-müsəlmanlar xanlıq dövründə də alban mənşəli olduqlarını unutmayan, ancaq xeyli dərəcədə erməniləşməyə məruz qalmış albanlardan və bölgəyə müxtəlif dövrlərdə köçmüş ermənilərdən ibarət idi.

Əvvəllər Qarabağ xanlığının tərkibində olan bəzi mahallar 1823-cü il təsvirində göstərilməmişdir. Bu həmin mahalların 1813-cü il Gülüstan sülhünə əsasən İranın hakimiyyəti altına keçməsi ilə bağlı idi. Bunlar Qafan, Güney, Çavundur və Mehri mahalları idi (209, ss.832–834).

1823-cü il təsvirinə əsasən, Qarabağ xanlığı ərazisində 629 kənd və oymaq var idi və onlarda 17098 ailə yaşayırdı (193). Təsvirdə xanlığın ərazisinə 1813-cü ildən sonrakı dövrlərə aid ərazilərdə olan yaşayış məntəqələri belə tam salınmamışdır. Dizaq

*Şuşanın darvazalarının açarları. Onları ələ keçirmək üçün neçə-neçə düşmən dəridən-qabıqdan çıxmışdır
(Azərbaycan Tarixi Muzeyi)*

mahalında yerləşən Babalı, Cavanşir mahalındakı Həsənli və bir çox başqa yaşayış məntəqələri nədənsə «Təsvir»ə düşməmişdir (10, f.130, siy.1, iş 77, v.155, 173).

«Gəncə-Qarabağ müfəssəl dəftəri»ndə 19.395 mükəlləfiyyətli şəxsin adı qeydə alınmışdır. Hər ailənin orta hesabla beş nəfərdən ibarət olduğunu nəzərə alsaq əyalətdə 96.975 nəfər yaşadığını müəyyənləşdirmiş olarıq. «Dəftər»də yalnız müsəlman əhalidən ibarət hərbiçilərin, ruhanilərin və onların ailə üzvlərinin qeyd olunmadığını nəzərə alsaq əyalət əhalisinin sayının 100 min nəfərdən çox olduğunu söyləmək olar (29, giriş his., ss.12–13).

Əsas məşğuliyyəti əkinçilik olan müsəlman-türk ailəsinin bir qismi maldarlıqla məşğul olmuş və yaylaq-qışlaq həyatı keçirmişdir. Əhalinin bu hissəsi 25 oymaqdan ibarət Cavanşir camaatı, 21

oymaqlı Otuziki camaatı, 2 oymaqdan ibarət Ətyeməzli camaatı, 2 oymaqlı Püsyən camaatı, dağınıq yaşayan Kəbirli və Kəngərli camaatları, Qaraçorlu camaatı, ayrı-ayrı nahiyələrin ərazisində qışlaqları olan daha 26 ailə, o cümlədən Qaraqoyunlu, Boyəhmədli, Əfşar, Arıqlı camaatları və başqaları qeydə alınmışdır.

XIX əsrin əvvəllərində Məlik Tənqinin idarə etdiyi Sisyan mahalı xanlığın cənub-qərb hissəsində yerləşirdi. Xanlıq ləğv olunan dövrdə bu mahala daxil olan 9 kənddə cəmi 203 (87-i vergiödəyən, 116-sı ödəməyən) ailə yaşayırdı. Mənbənin məlumatına görə, əvvəllər bu mahalda 2000 ailə yaşayırmış. Görünür, rus işğalından sonra və I rus-İran müharibəsi dövründə mahal sakinlərinin əksəriyyəti öz ev-əşiklərini tərk edib Azərbaycanın ayrı yerlərinə və digər ölkələrə köçmüşlər. Mahalın 8 azərbaycanlı kəndində 105 ailə, cəmi 2 xristian kəndində 93 ailə (bunlardan 2 ailə azərbaycanlı idi) yaşayırdı (193, ss.47–51). Azərbaycan kəndlərinin sayına nisbətən sakinlərinin bir o qədər çox olmaması rus işğalçılarının zülmündən ən çox azərbaycanlıların qaçması ilə bağlı olmuşdur. Mahalın mərkəzi 37 azərbaycanlı ailənin yaşadığı Sisyan kəndi idi. Bunu da qeyd etmək lazımdır ki, xristian kəndlərində yaşayan əhalinin heç də hamısı xristian deyildi və burada 2 azərbaycanlı və 3 zülani kürd ailəsi də qeydə alınmışdı. Həm də xristianların bir hissəsi – 12 ailə Pirmau kəndinə Bayaziddən köçüb gəlmişdi.

Mahalda başlıca olaraq taxılçılıqla və maldarlıqla məşğul olurdular.

Dəmirçihəsənli mahalında xanlıq ləğv edilən dövrdə 8 kənddə cəmi 467 (335-ci vergiödəyən, 138-i ödəməyən) ailə yaşayırdı və bütünlüklə azərbaycanlılardan ibarət idi (193, ss.52–56). Bu mahalı Əlimərdan bəy idarə edirdi. Mahalda buğda, arpa yetişdirilməsinə baxmayaraq, maldarlıq daha çox inkişaf etmişdi. Ən böyük kəndləri 134 ailənin yaşadığı Adıgözəl bəy və İmamqulu

bəyin oymağı, 110 ailənin daxil olduğu Təklə oymağı idi (193, ss.52–56).

Xanlıq ləğv edilən dövrdə Küpara mahalında 6 kənddə cəmi 56 ailə yaşayırdı. Əhalinin əksəriyyəti xristianlar idi. Mahal məliyi Parsadan Qəqərək kəndində yaşayırdı.

Bərgüşad mahalı Araz çayının sol sahilində, xanlığın cənubi-qərb hissəsində Ordubaddan şimal-şərqdə yerləşən düzənlik rayon idi (150, s.123). Xanlıq ləğv olunan zaman cəmi 5 kənddə 146 ailə yaşayırdı. Kəndlərdən üçündə yalnız azərbaycanlılar, ikisində isə həm müsəlmanlar, həm də xristianlar yaşayırdı. Mahal naibi Şəfi bəyin yaşadığı Xocaxan kəndindəki 58 ailədən 41-nin azərbaycanlı olduğu mənbədə göstərilir, qalan 17 ailənin isə azərbaycanlı və qeyri-azərbaycanlı rəncbərlərdən ibarət olduğu yazılsa da (193, ss.75–76), dəqiq nə qədərinin azərbaycanlı, nə qədərinin isə xristian olduğu qeyd olunmur. Buna görə də orta rəqəm kimi 9 azərbaycanlı və 7 xristian ailəsinin yaşadığını deyə bilərik. Qeyd etmək lazımdır ki, əvvəlki dövrlərdə bu kənddə yalnız azərbaycanlılar yaşamışlar (29, s.491). Cəmi 28 ailənin yaşadığı Ucanis kəndində təqribən 20 ailənin xristianlardan ibarət olduğunu güman etmək olar (193, s.71). Beləliklə, mahal üzrə cəmi 119 azərbaycanlı və 27 xristian ailəsi yaşayırdı. Bərgüşad mahalında bütün vergi və mükəlləfiyyətlər Əbülfət xanın xeyrinə toplanırdı. Mahal əhalisi maldarlıqla məşğul olur, eyni zamanda, buğda, arpa, darı, çəltik və bostan bitkiləri yetişdirirdi. Əvvəlki dövrlərdə mahal ərazisində pambıq əkilirdi (29, s.491).

Qısamüddətli Osmanlı hakimiyyəti dövründə Bərgüşad «liva» (qəza) adlanırdı. Bu livanın ən böyük kəndləri 68 nəfər azərbaycanlı kişinin qeydə alındığı Ağalı, 87 nəfər azərbaycanlı kişinin yaşadığı Kəbudtərcinə idi. O zaman Bərgüşadın 31 kəndində və 28 məzrəəsində heç kim yaşamır, tarlalarında digər kəndlərin sakinləri dənli bitki əkib becərirdilər. Bərgüşad sakinləri buğda, arpa, darı, çəltik yetişdirir, maldarlıqla məşğul olur-

dular. Bəzi kəndlərdə (məsələn, Səhih kəndində) pambıqçılıqla məşğul olurdular (29, ss.480–529).

Cəmi 5 kənddən ibarət Baqabürd mahalında 243 (o cümlədən 137 vergiödəyən, 106 ödəməyən) ailə vardı. Mahalda yalnız azərbaycanlılar yaşayırdı. Bu mahalın kəndləri də Əbülfət xana məxsus olmuş və o, İrana keçərkən sakinlər də arxasınca getmişdilər. 1822-ci ildə baqabürdlülər geri qayıtmış və yenidən öz kəndlərində məskunlaşmışdılar (193, s.77).

Kəbirli mahalını iki nəfər idarə edirdi. Mahalın minbaşı divanbəyi Məhəmmədəli bəyin idarə etdiyi hissəsində, 1822-ci ilə olan məlumata əsasən, 18 oymaqda cəmi 535 (261 vergi ödəyən, 274 ödəməyən) ailə yaşayırdı. Bir oymağın – Gürcüstan kürdü oymağının bütün sakinləri Şuşada yaşayırdılar, buna görə də şəhər siyahısında qeydə alınmışdılar. Mahal sakinləri maldarlıq və taxılçılıqla məşğul olur, buğda və arpa yetişdirirdilər. Ərazinin minbaşı Məhəmmədəli bəyin idarə etdiyi hissəsindən xəzinə ildə 366 əşrəfi və 3085 manat 83 qəpik (366 rubl 83 qəpik) gəlir götürürdü (193, ss.92–98). Qeyd edək ki, mahal əhalisinin əksəriyyətini azərbaycanlılar təşkil edirdi, yalnız birçə kənddə – Siznikdə 25 xristian ailəsi vardı (193, s.98).

Sözgedən mahalın kapitan Mirzəli bəyin idarə etdiyi hissəsində 19 kənddə cəmi 367 (171 vergiödəyən, 196 ödəməyən) ailə yaşayırdı. Əhali başlıca olaraq maldarlıqla məşğul olur, mal-qara, qoyun və at saxlayır, buğda və arpa yetişdirirdi. Kəbirli mahalının bu hissəsində azərbaycanlılar əksəriyyət təşkil edirdi. Yalnız bir kəndin – Xaçmazın əhalisi xristianlardan (cəmi 13 ailə) ibarət idi, bir kəndin – Xələfşanlımın əhalisi isə qarışıq (cəmi 12 azərbaycanlı, 5 erməni) idi (193, ss.92–98).

Beləliklə, bütövlükdə Kəbirli mahalında 902 (432 vergiödəyən, 470 ödəməyən) ailə yaşayırdı. Onların əksəriyyətini azərbaycanlılar təşkil edirdi. Mahalda cəmi 43 qeyri-müsəlman ailəsi

yaşayırdı ki, bu da mahal əhalisinin ümumi sayının cəmi 4,77%-ni təşkil edirdi.

Tatev mahalında 13 kənddə cəmi 698 (508 vergiödəyən, 190 ödəməyən) ailə yaşayırdı. Bu mahalda xristianlar çoxluq təşkil edirdi (635 ailə, yaxud 90%). Mahal sakinləri əkinçilikdə və maldarlıqla məşğul olur, evlərdə xalça toxuyurdular.

Cavanşir mahalının 1 kənd və 32 oymağında 696 (370 vergi ödəyən və 326 ödəməyən) ailə yaşayırdı. Hamısı müsəlman-azərbaycanlılardan ibarət idi (193, s.116–124). Mahal sakinlərinin başlıca məşğuliyyəti maldarlıq və taxılçılıq idi. Ən böyük oymaqlar 97 ailədən ibarət Qaravənd, 51 ailədən ibarət Köçərli idi. Mahalı minbaşı Şerifxan bəy idarə edirdi (193, s.116).

Kolanılar mahalında 9 oymağda cəmi 462 (203 vergi ödəyən, 259 ödəməyən) ailə vardı. Onun sakinləri müsəlman-azərbaycanlılar idi, əhalinin başlıca məşğuliyyəti isə maldarlıq və taxılçılıq idi. Mahalda hər bir oymağın öz hakimi vardı. Ən böyük oymaqlar 61 ailədən ibarət Qaravənd, 67 ailədən ibarət Qızılhacılı, 120 ailədən ibarət Dinnibayəhmədli oymaqlarıydı. Əhalisi yalnız azərbaycanlılardan ibarət idi (193, ss.133–135).

Xırda-para Dizaq mahalı 12 kənddən ibarət idi. Burada 218 (129-u vergiödəyən, 89-u ödəməyən) ailə vardı. Ən böyük kəndləri 46 ailənin yaşadığı Daşkəsən və 39 ailənin yaşadığı Qoçəhmədli idi. Mahalda başlıca olaraq taxılçılıqla və maldarlıqla məşğul olurdular. Xalı vergisinin toplanması mahal kəndlərində xalçaçılığın inkişaf etdiyini göstərir. Mahal əhalisi bütünlüklə azərbaycanlılardan ibarət idi və onu minbaşı məlik Həsən idarə edirdi (193, 139–145). Qapan çayının sol sahilində yerləşən Püsyən mahalına 29 kənd və oymaq daxil idi, bu kənd və oymaqlarda 612 ailə yaşayırdı. Əhali vergilərdən azad idi. Kənd əhalisi maldarlıqla məşğul olurdu. Mahal əhalisi müsəlman azərbaycanlılardan ibarət idi və burada yalnız 6 erməni ailəsi vardı (0,98%). Mahalın ən

böyük oymaqları 97 ailənin yaşadığı Zadumanlı, 45 ailənin yaşadığı Kərbəlayı Dimahməd oymaqları idi. Mahalı Məhəmməd Hüseyn sultan idarə edirdi. Püsyən mahalında yaşayan ailələrin vergilərdən azad olmasının səbəbi əslən qarabağlı olan 20 oymağın bir müddət əvvəl İrana qaçması və cəmi bir neçə ay əvvəl geri dönməsi ilə izah olunur.

Digər 9 kənd və oymaq isə müxtəlif şəxslərə məxsus idi. Onlarda yaşayan əhalinin də bir hissəsi İrana köçüb sonra geri qayıdanlar idi. Ailələrin əksəriyyəti İrandan Məhəmməd Hüseyn sultanla birgə dönmüşdülər. Xanlıq ləğv olunan ərəfədə Çovundur mahalının Qapan çayının sol sahilindəki hissəsi də Püsyən mahalı ilə birgə idarə olunurdu. Bu hissəyə cəmi 6 kənd və oymaq daxil idi. Həmin kənd və oymaqlarda cəmi 269 (55 vergi ödəyən, 214 ödəməyən) ailə məskunlaşmışdı. Vergi ödəməyənlərin sayının belə çox olması onunla əlaqədar idi ki, ailələrin çoxu vaxtilə İrana köçmüş və yenidən qayıtmışdılar. İki kənd isə (Muşkulan və Zeygilan (Zəngilan)) Əbulfət xanın mülkiyyətində olmuşdu. Çovundur mahalının Qapan çayının sol sahilində yerləşən hissəsində ən böyük oymaqlar 89 ailənin yaşadığı Babalı, 198 ailənin yaşadığı Sultanlı oymağı idi. Çovundur mahalının sözügedən hissəsində əsasən maldarlıqla məşğul olur, habelə buğda və arpa yetişdirirdilər. Çovundur mahalının 6 kənd və oymağında yalnız azərbaycanlılar məskunlaşmışdı (193, ss.146–151).

Cavanşir mahalı Tərtər və Araz çayları arasındakı ərəzidə yerləşirdi. XVI əsrin sonu XVII əsrin əvvəllərində osmanlılar Qarabağı işğal edərkən cavanşirlər burada qalmış, ancaq səfəvilərin ilk hücumu zamanı onlara tabe olduqlarını bildirmişdilər. Bu tayfaya həm də «Otuzkilər» (32 boya bölündüyü üçün) deyirdilər (211, s.88).

Dizaq-Cavansir mahalında 18 kənd və oymaqda 617 (285 vergi ödəyən, 332 ödəməyən) ailə vardı. Başlıca olaraq maldarlıq və taxılçılıqla məşğul olurdular. Bəzi yerlərdə, Hacılı oymağında ipəkçilik inkişaf etmişdi. Ən böyük yaşayış məntəqələri 117 ailədən ibarət Hacılı, 73 ailədən ibarət Yağlıvənd, 84 ailədən ibarət Qaradonlu və 55 ailədən ibarət Qaraxanbəyli oymağı idi. Mahal üzrə xəzinəyə ildə 2852 man. 31 qəp. (452 rub. 78 qəp.) və 326 əşrəfi məbləğində vergi və mükəlləfiyyət daxil olurdu. Mahal əhalisinin böyük əksəriyyətini azərbaycanlılar təşkil edirdi. Yalnız kiçik bir kənddə (Yedili) 10 xristian ailəsi, 2 kənddə isə qarışıq (Düdükcü və Xəxli) 10 xristian və 5 müsəlman ailəsi yaşayırdı. Beləliklə, xristianlar (20 ailə) mahal ailələrinin cəmi 3,24 %-ni təşkil edirdilər (193, ss.152–157).

Otuziki mahalının 22 kənd və oymağında 628 (384-ü vergi ödəyən, 244-ü ödəməyən) ailə yaşayırdı. Mahalın ən böyük yaşayış məntəqələri 70 ailədən ibarət Səfikürd, 59 ailədən ibarət Xıdırli, 73 ailədən ibarət Boyəhmədli, 90 ailədən ibarət Paradım oymaqları, 81 ailənin yaşadığı Ağcabədi kəndi idi. Mahal əhalisi maldarlıqla məşğul olur, buğda, arpa və başqa dənli bitkilər yetişdirirdilər. Mahalda əhalinin əksəriyyəti azərbaycanlılar idi. Yalnız 2 xırda kənddə (Taşbaşalı və Taşbaşı) 10 qeyri-müsəlman ailəsi yaşayırdı (1,59%) (193, ss.158–164). Ərazini minbaşı-qalabəyi Məmməd Kəlbi bəy idarə edirdi. Mahal üzrə 3571 manat 85 qəpik və 539 əşrəfi məbləğində xəzinəyə vergi daxil olurdu.

İyirmidörd mahalının 8 kənd və oymağında cəmi 155 (85-i vergi ödəyən, 70-i ödəməyən) ailə məskunlaşmışdı. Ən iri yaşayış məntəqələri 32 ailənin yaşadığı Borsunlu və Saran kəndləri idi. Mahal sakinləri maldarlıqla məşğul olur, buğda, arpa və başqa dənli bitkilər yetişdirirdilər. Mollavələddi kəndində ipəkçiliklə də məşğul olurdular. Mahal əhalisinin əksəriyyətini azərbaycanlılar təşkil edirdi. Yalnız 6 qeyri-müsəlman ailəsi yaşayırdı

ki, bu da mahal əhalisinin cəmi 3,87 faizini təşkil edirdi (193, ss.161–167). Mahalı Mirzə Məmmədqulu bəy idarə edirdi.

7 oymaqdan ibarət Qaraçorlu mahalında 538 (294-ü vergi ödəyən, 244-ü ödəməyən) ailə vardı. Ən böyük oymaqları 112 ailədən ibarət Şeylanlı, 95 ailədən ibarət Güloxçu, 97 ailədən ibarət Təhməzli, 103 ailədən ibarət Şadamanlı və 86 oymaqdan ibarət Kürd oymağı idi. Bu oymağın sakinləri bütün mahal boyu səpələnmişdilər. Mahal əhalisinin böyük əksəriyyətini azərbaycanlılar, kiçik bir hissəsini müsəlman kürdlər təşkil edirdi (193, ss.168–170).

Acnan-Türk mahalı 9 kənddən ibarət idi və cəmi 67 (42-i vergi ödəyən, 25-i ödəməyən) ailəyə malik idi. Mahalda müsəlmanların (33) və qeyri-müsəlmanların (34) sayı demək olar ki, bərabər idi. Bu sırf türk soylu mahalda xristianların sayının azərbaycanlılara bərabər olması yəqin ki, mahalda azərbaycanlıların xeyli hissəsinin birinci rus-İran müharibəsi zamanı İrana və Türkiyəyə qaçması ilə bağlı idi. Eyni zamanda, ən böyük xristian (13 ailədən ibarət) Noraşenik kəndinin adı bu kənddə yaşayan ermənilərin Qarabağa gəlmə olduqlarına işarədir. Mahalı mülk Hüseyinqulunun nəzarəti altında mülk Stepan idarə edirdi (193, ss.223–225).

Vərəndə mahalı qərbdə Kirs dağından başlayıb şimalda Şuşa çayına və Xəlifəliyə qədər uzanırdı. Bu mahalda buğda və başqa taxıl məhsulları yaxşı yetişirdi. Mirzə Yusif Qarabağının yazdığına görə, Vərəndə mülklərinin sələfləri Göyçə və Zivə kəndlərindən gəlib Cənəqçı kəndində məskən salmış və ətraf kəndlərə hakimiyyətlərini yaya bilmişdilər. Vərəndə mülklərindən Mirzəbəy adlı birisini Nadir şah Əfşar hansısa cinayətdə müqəssir bilib edam etdirmişdi (57, s.13).

«Müfəssəl dəftər»ə görə, XVIII əsrin 1-ci yarısında Vərəndə nahiyəsi birbaşa Gəncə-Qarabağ bəylərbəyinə daxil idi. Nahiyənin ən böyük kəndləri 143 qeyri-müsəlman kişinin qeydə

alındığı Şuşikənd və 35 qeyri-müsəlman kişinin yaşadığı İsfahanceq kəndləri idi. Nahiyə sakinləri buğda, arpa, darı, çəltik yetişdirir, maldarlıq və arıçılıqla məşğul olurdular. Bəzi kəndlərdə (məsələn, Şeyx Dursun kəndində) pambıq əkir, ipəkçiliklə məşğul olurdular (29, ss.380–400). Nahiyənin Şütədaş, Vərəndəçik, Dovşanlı, Qarıqışlaq, Əlməlik, Qındura, Qalıgədik, Qaraçuq, Rudxanəyi-Pirəhməd, Söyüdlü, Keçiqıran Dövlətyar, Musəlləm, Qozluq, Hərnəgərək kəndlərində və Yağlıca, Dirvan, Quşçu, Sülüklü, Yayı, Qoyluqam, Dahış, Şamtaq, Baba Həmzə, Ağqaya, Əmirxan, Ücdərə, Ağcakənd, Cuhudlar, Kətəlpəraq, Mərvan, Ömərli, Tərən, Bərxudarlı, Talıb, Şərəfabad, İrəvan, Cəqəcim-məqaş, Güzinabad, Üryan, Küdük məzrəələrində heç kim yaşamır, onların tarlalarında qonşu kəndlərin sakinləri dənli bitkilər əkirdilər (29, ss.380–400).

Cəmi 24 kəndi əhatə edən bu mahalda 625 (297-si vergi ödəyən, 328-i ödəməyən) ailə vardı. Ən iri kəndləri 57 ailə yaşayan Ağali, 41 ailənin yaşadığı Zardanişin, 34 ailənin yaşadığı Qayatıq və 97 ailənin yaşadığı Şuşakənd kəndləri idi. Mahalda xristianlar çoxluq təşkil etsə də, müəyyən qədər müsəlman yaşayırdı. 57 ailənin yaşadığı Ağali kəndində yalnız müsəlmanlar, Şuşakənddə isə qeyri-müsəlmanlarla yanaşı, ən azı 8 azərbaycanlı ailəsi yaşayırdı. Beləliklə, mahal əhalisinin 10,40 %-ni müsəlmanlar, 89,60 %-ni isə xristianlar təşkil edirdi. Mahal üzrə xəzinə ildə 3506 manat 78 qəpik və 222 əşrəfi gəlir əldə edirdi (29, s.128, 132). Mahalı məlik Qəhrəman idarə edirdi.

Çiləbörd mahalında 8 kənddə 201 (127-si vergi ödəyən, 74-ü ödəməyən) ailə yaşayırdı. Ən iri kəndləri 88 ailənin yaşadığı Kisəbet və 36 ailənin yaşadığı Naxçıvanik idi. Mahal sakinləri başlıca olaraq əkinçiliklə, qismən də maldarlıqla, habelə bağçılıqla, Yenikəncə kəndinin sakinləri sənətkarlıqla, o cümlədən silah-qayıрма ilə məşğul olurdular. Mahalda yalnız xristianlar yaşayırdı. Xəzinəyə ildə 2205 manat (1822-ci ildə cəmi 1269 manat)

və 185 əşrəfi məbləğində vergi və ödənişlər toplanırdı. Mahalın bir çox kəndlərini məlik Oqanes, Naxçıvanik kəndini isə Əsri bəy idarə edirdi.

Dizaq mahalı qərbdə Həkəri çayı və Kültəpədən başlayaraq şərqdə Maltəpəyə kimi, cənubda Araz çayından başlayıb Xurat dağına kimi uzanırdı. Mahalın torpağı çox məhsuldar olduğundan burada yaxşı pambıq, çəltik və taxıl yetişdirilirdi. Mirzə Yusif Qarabağının yazdığına görə, Dizaq məlikləri gəlmə, onların əsli isə Anadoludan idi. Dizaq məliyi Yegan Nadir şahın böyük etimadını qazanmış, buna görə şah bütün mülklərin vəkilliyini ona tapşırırmışdı (57, s.12).

Mahalın 16 kəndində 288 (110-u vergi ödəyən, 178-i ödəməyən) ailə məskunlaşmışdı. Ən iri kəndləri 70 ailənin yaşadığı Hadrut və 78 ailənin yaşadığı Tuğ idi. Mahal sakinləri taxılçılıqla və qismən maldarlıqla məşğul olurdular. Bəzi kəndlərdə ipək mələfə vergisinin ödənilməsi sakinlərin toxuculuqla məşğul olduğunu göstərir. Cüvarlı kəndinin sakinləri xan şahinlərinə qulluq etməklə məşğul idilər. Mahal üzrə xəzinəyə 1822-ci ildə 6746 manat 2 qəpik və 214 əşrəfi məbləğində vergi və ödəniş daxil olmuşdu. Əhalinin əksəriyyəti xristianlardan ibarət idi, 6 ailənin yaşadığı yalnız bir azərbaycanlı kəndi vardı. Üstəlik, Tuğ kəndində xristianlarla yanaşı, 4 müsəlman ailəsi də yaşayırdı. Mahal üzrə müsəlmanlar əhalinin 3,47 %-ni təşkil edirdi. Dizaqı məlik Aslan idarə edirdi (193, ss.180–186).

«Müfəssəl dəftər»ə görə, Dizaq nahiyəsi birbaşa Gəncə-Qarabağ bəylərbəyliyinə tabe idi. Nahiyənin ən böyük kəndləri 79 qeyri-müsəlman kişinin qeydə alındığı Tağan, 73 qeyri-müsəlman kişinin qeydə alındığı Tuğ, 62 azərbaycanlı vergi ödəyicisinin yaşadığı Cəbrayilli, 88 qeyri-müsəlman kişinin qeydə alındığı Hadrud, 30 nəfər azərbaycanlı kişinin yaşadığı Marulyan kəndi idi. Nahiyənin Əyri, Kənak, Kürzandı, Dövlətyar, Xəlifəşahlı, Məzrəə, Bulataq, Oxçu, Xırdaxaç, Namxeş, Həkərim, Xırman-

cıq, Makladərə, Nurkişi, Zimmi Çocay, Vəng, Mania, Nureşin, Məlikcan və Çimənək kəndlərində heç kim yaşamır, tarlalarında qonşu kəndlərin sakinləri dənli bitkilər əkirdilər. Nahiyyə sakinləri buğda, arpa, çəltik, darı yetişdirir, maldarlıqla məşğul olurdular. Bəzi kəndlərdə ipəkçilik və pambıqçılıq inkişaf etmişdi (29, ss.401–428).

Xaçın mahalının ərazisi cənubda Qarqar çayından başlayıb, şimalda Qabartıda, qərbdə Qırxqız və Mıxtökən dağından şərqdə Bayat meşəsinə qədər uzanırdı. Bu mahal Vərəndə kimi məhsuldar olmasa da, buğda və s. bol yetişirdi. Bəzi yerlərdə çəltik yetişdirilirdi. Mahalın ərazisinin çox hissəsi meşəlik idi. Xaçın mahalında 13 kənddə 230 (99-u vergiödəyən, 131-i ödəməyən) ailə yaşayırdı. Mahal sakinləri taxılçılıqla və qismən maldarlıqla məşğul olurdular. Ən iri kəndləri 36 ailənin yaşadığı Vəngli və 21 ailədən ibarət Mehdikənd idi. Xanlıq ləğv olunan dövrdə mahalda yalnız xristianlar yaşayırdı. Lakin bir sıra kəndlərin adının sırf türk adı olması (Seyidbəy, Mehdikənd və s.) bu kəndlərin əvvəllər azərbaycanlıların yaşadığını sübut edir. Görünür, müəyyən səbəblərə görə azərbaycanlılar nə vaxtsa həmin kəndləri də tərk etmiş və burada xristianlar məskunlaşmışlar. Mahalı yüzbaşı məlik Səfər idarə edirdi (29, s.171–174). Xaçın məlikləri qədim alban nəslə olan Həsən Cəlalın şəcərəsindən idi. Sonrular Pənahəli xan mahala xıncırstanlı (Xındırstan – red.) Mirzə anı məlik təyin etmişdi (57, s.13).

«Müfəssəl dəftər»ə görə, o zaman Xaçın nahiyyəsi Bərdə livasının tərkibinə daxil olmuşdu. Nahiyyə sakinləri buğda, arpa, çəltik əkir, maldarlıqla məşğul olurdular. Ən böyük kəndləri 41 qeyri-müsəlman kişinin yaşadığı Qazançı və 23 qeyri-müsəlman kişinin qeydə alındığı Xıncırstan (digər adı Helvi) kəndləri idi. Qanzasar monastırı bu nahiyyədə yerləşirdi. Monastırın yerləşdiyi kənd «Yuxarı Külədək» və «Ağvənd» adları ilə tanınırdı (29, ss.336-341).

Çiləbörd mahalının ərazisi qərbdə Qırxqızdan başlayıb şərqdə Bərdə və Bayat meşəsinin kənarına qədər, cənubda Xaçın və Qabartı çayından başlayıb şimalda Tərtərçaya qədər uzanırdı. Bu mahalda toxumluq buğda və başqa taxıl məhsulları yaxşı yetişirdi. Çiləbörd məliklərinin əsl Məğavizdən gəlmişdi. Mahal ərazisinin böyük bir hissəsi meşəlikdən və keçilməz yerlərdən ibarət idi. Çiləbörd məlikləri «Çarmıx» adlı qalada yaşayırdılar. Mahalın məliyi Allahqulu Nadir şahın yanında hərbi xidmətdə olub şahdan sultan titulu almışdı (57, s.13).

«Müfəssəl dəftər»ə görə, Çiləbörd nahiyyəsində əhali buğda, arpa, çəltik yetişdirir, maldarlıq, arıçılıq və üzümçülüklə məşğul olurdu. Ən böyük kəndləri 44 nəfər qeyri-müsəlman kişinin yaşadığı Qıssaabad, 47 nəfər qeyri-müsəlman kişinin yaşadığı Yuxarı Qarabəy, 121 qeyri-müsəlman kişinin yaşadığı Aşağı Qarabəy kəndləri idi (29, ss.363–373).

Talış (Gülüstan) mahalının ərazisi qərbdə Murov və Gülüstan dağından başlayıb şərqdə Kürün sahilinədək, cənubda Tərtər çayından başlayıb şimalda Gorana qədər uzanırdı. Bu mahalın məlikləri əslən şirvanlı olub Talış kəndində məskən salmışdılar. Məlik Usub Gülüstan qalasını zəbt edib öz iqamətgahı etdikdən sonra bu mahala həm də «Gülüstan məlikliyi» deyirdilər (193, s.14).

Mahal 7 kənddən ibarət idi. Bu kəndlərdə cəmi 245 (143-ü vergiödəyən, 102-si ödəməyən) ailə yaşayırdı. Ən iri kəndlər 77 ailənin yaşadığı Qaraçinar, 92 ailənin yaşadığı Ağcakənd idi. Mahalda başlıca olaraq taxılçılıqla, qismən maldarlıqla məşğul olurdular. Əhali yalnız xristianlardan ibarət idi. Mahal üzrə xəzinəyə ildə cəmi 3546 manat 40 qəpik və 114 əşrəfi məbləğində vergi və ödənişlər daxil olurdu. Ərazini məlik Yusuf (İosif) idarə edirdi (159, s.125–127). XVIII əsrin 1-ci yarısında Talış və Gülüstan ayrı-ayrı nahiyyələr idi. Talış nahiyyəsi Osmanlı hakimiyyəti dövründə Gəncə-Qarabağ əyalətinin Gəncə livasının tərkibinə daxil

idi. Nahiyənin ən böyük kəndləri 105 qeyri-müsəlman kişinin yaşadığı Nurus və 104 qeyri-müsəlman kişinin yaşadığı Talış kəndləri idi. Üzümçülük və arıçılıq daha çox, maldarlıq nisbətən az inkişaf etmişdi. Nahiyədə buğda, arpa, darı əkilirdi. Ən böyük kəndləri 58 qeyri-müsəlmanın yaşadığı Ağcakənd-Ballıca kəndi və 53 qeyri-müsəlman kişinin yaşadığı Ağcakənd Oğul kəndi idi (29, ss.342-362).

Qarabağ xanlığında mahallarla yanaşı ayrı-ayrı şəxslərin mülkiyyətində olub, mülk sahibləri tərəfindən idarə olunan xeyli ərəzilər də var idi.

Mehdiqulu xanın arvadı Xanxanım ağaya məxsus 9 kəndin və oymağın 6-sı azərbaycanlı, 3-ü qeyri-müsəlman kəndləri idi. Bu kənd və oymaqlarda cəmi 97 azərbaycanlı və 110 qeyri-müsəlman ailəsi yaşayırdı. Xanxanım ağaya məxsus kəndlərin ən böyüyü 83 ailənin yaşadığı Qaladərəsi və 27 ailənin yaşadığı İreben idi. Bütünlüklə Xanxanım ağaya məxsus mülklərdə 207 ailə yaşayırdı. Kəndləri Xanxanım ağanın təyin etdiyi kəndxudalar və koxalar idarə edirdi. Ümumiyyətlə, xanın qardaşları, bacıları, əmisi uşaqları və xan ailəsinin digər üzvlərinə məxsus 130 kənd və oymaq vardı. Bu kənd və oymaqlarda 2264 (914-ü vergiödəyən, 1350-si ödəməyən) ailə yaşayırdı. Bunlardan 578-i qeyri-azərbaycanlı ailəsi idi.

Bütün bu kəndlər müxtəlif mahallara səpələnmişdi, lakin ərəzisində daxil olduqları mahalların inzibati idarəçiliyindən kənardə qalmış, torpaq sahiblərinin təyin etdiyi kəndxudalar, koxalar və yüzbaşılar tərəfindən idarə edilirdi. Gülməmməd bəyə, onun qardaşı Şirin bəyə, onun oğlu Rüstəm bəyə, Mirzə Cəfərin oğlu Mirzə Sadığa məxsus olan 8 kənd və oymaqda 258 (133-ü vergiödəyən, 125-i ödəməyən) ailə yaşayırdı. Bu ailələrdən cəmi 29-u (11,24%-i) xristian, 2129-u (88,76%-i) isə azərbaycanlı idi (193, ss.44-64).

Uğurlu bəyə, Əhməd ağaya, Divanbəyi Məmmədqulu bəyə və divanxana mirzəsi Mirzə Yusifə məxsus 25 kənd və oymaqda 420 (304-ü vergiödəyən, 116-si ödəməyən) ailə yaşayırdı. Bunlardan 328-i azərbaycanlı, cəmi 92-si (21,90%-i) qeyri-azərbaycanlı idi (193, ss.57-61).

Xanın general Mədətova bağışladığı 10 kənd və 3 oymaqda cəmi 1011 ailə vardı. Mənbədə həmin ailələrin etnik mənsubiyyəti göstərilməmişdir. Şübhəsiz, 3 oymaqda yaşayan 165 ailə azərbaycanlı idi (193, s.64). Bu isə bütün ailələrin 16,32%-ni təşkil edirdi.

Kapitan İsmayıl bəyə, onun əmisi oğlanları Vəli və Nuru bəylərə məxsus 2 kənd və oymaqda cəmi 192 (95-i vergiödəyən, 97-si ödəməyən) ailə yaşayırdı (193, ss.65-67). Bunlardan 165-i azərbaycanlı, cəmi 27-si qeyri-azərbaycanlı (27,19%) ailəsi idi.

Hacı Ağalar bəyin və Hacı Bəylər bəyin mülkiyyətlərində 15 kənd və oymaq vardı. Bu kənd və oymaqlarda 497 ailə (115-i vergi ödəyən, 382-si ödəməyən) yaşayırdı. Mənbədə bu ailələrdən 387-nin dəqiq azərbaycanlı, 74-nün kürd olduğu göstərilir. İki kənd – Qarakilsə kəndi (20 ailə) və Vişniy Qal kəndi (16 ailə) üzrə etnik mənsubiyyət göstərilməyibdir. Lakin Qarakilsə kəndində 9 ailənin Əliyanlı oymağından olduğu göstərilir, həmin oymağın əhəli kürdlər olduğuna görə onların da kürd olduğu şübhəsizdir. Qarakilsə kəndinin qalan 2 ailəsi Naxçıvandan, Vişni Qal kəndinin 16 ailəsi isə İrəvandan köçüb gəlmişdi (193, ss.68-71). Beləliklə, Hacı Ağalar bəy və qardaşı Hacı Bəylər bəyə məxsus kənd və oymaqlarda əvvəllər əhalinin böyük əksəriyyətini azəri türkləri (80%-ə yaxın) və qismən (20%-ə yaxın) kürdlər təşkil etmişlər. Naxçıvan və İrəvandan köçüb gələnlərin erməni olduğunu nəzərə alsaq xanlığın ləğvinə yaxın bu mülklərdə ermənilərin peyda olduğunu deyə bilərik. Deməli, 1822-ci ildə həmin mülklərdə 387 azəri türkü, 83 kürd ailəsi və ola bilsin ki, 27 erməni ailəsi yaşayırmış. (77,87%, 16,70%, 5,43%).

Səfərəli bəy və qardaşlarının mülkiyyətlərinə 16 kənd və oymaq daxil idi. Bu kənd və oymaqlarda cəmi 233 (183-ü vergi-ödəyən, 50-si ödəməyən) ailə yaşayırdı. Mənbədə cəmi 142 ailənin yaşadığı 10 kənd və oymağın azərbaycanlı kəndləri, 46 ailənin yaşadığı 4 kəndin xristian kəndi, 2 kəndin isə qarışıq əhalidən ibarət olduğu göstərilmişdir.

Doğrudur, 16 ailənin yaşadığı Ağkənd xristian kəndi kimi göstərilmişdir, lakin bu kənddə yaşayan darğanın adının Məmməd olması sübut edir ki, hər halda darğa xristian olmamışdır. Digər 28 ailənin yaşadığı Dulus kəndinin də azərbaycanlı, yaxud xristian kəndi olması göstərilməyib. Lakin 15 ailənin yerli olduğu, azərbaycanlılardan və xristianlardan ibarət 10 ailənin isə Naxçıvan, Bəyazid, Xoy və Təbrizdən gəlmiş qeyd olunur (193, ss.78–84). Bu səbəbdən də kənd sakinlərindən 14 ailənin xristian, 13 ailənin isə müsəlman olduğunu fərz etmək olar. Göstərilən 2 kənddə 29 (±) qeyri-müsəlman və 14 (±) müsəlman ailəsinin yaşadığını təsdiq etsək yanılmazıq. Beləliklə, Səfərəli bəy və onun qardaşlarının mülkiyyətlərində olan 16 kənd və oymaqda təqribən 156 müsəlman və təqribən 75 qeyri-müsəlman ailəsinin yaşadığını söyləmək olar.

Xanlar ağasının, onun qardaşı Əhməd xanın, anası Bikə ağanın və Əhməd xanın arvadı Şəmşədinli Nəsim sultan qızının mülkiyyətində 20 kənd və oymaq var idi. Həmin kənd və oymaqlarda 948 (o cümlədən 578-i vergiödəyən, 370-i ödəməyən) ailə yaşayırdı (193, s.78–84). Bu ailələrin əksəriyyəti – 869-u və ya 91,67%-i müsəlman, cəmi 79-u, yaxud 8,33%-i qeyri-müsəlman idi.

Rüstəm bəyə məxsus 14 kənd və oymaqda 405 (218-i vergi-ödəyən, 187-i ödəməyən) ailə vardı. 11 müsəlman kəndində 268, 2 qeyri-müsəlman kəndində isə 29 ailə yaşayırdı. Qorunzur kəndi (108 ailə) mənbədə xristian kəndi kimi göstərilmişdir. Eyni zamanda, elə həmin mənbədə bu kənddə yerli 2 müsəlman ailəsinin, Naxçıvandan gəlmiş 2 azərbaycanlı ailəsinin, Ağa

Nəzirin 2 əmisinin və onların 2 rəncbərinin yaşadığı qeyd olunub (193, s.18–84). Deməli, Qorunzur kəndində ən azı 8 müsəlman ailəsi yaşayırdı. Beləliklə, Rüstəm bəy və onun qardaşlarına məxsus mülklərdə ən azı 276 müsəlman ailəsinin və 127 qeyri-müsəlman ailəsinin (68,15 və 31,35%) yaşadığı məlum olur.

Əsəd bəyə məxsus 6 kənd və oymaqda 379 (237-si vergiödəyən, 142-si ödəməyən) ailə vardı. Mənbənin məlumatlarına görə, 3 müsəlman oymağında 88 ailə, 1 kürd (Sultanlı kürd) oymağında 142, 2 xristian kəndində 134 ailə yaşayırdı. Bir kənddə – Qızılqışlaqlıda 2 xristian rəncbər və 4 müsəlman rəncbər yaşayırdı (193, s.78–84). Beləliklə, Əsəd bəyin mülkiyyətində olan 7 kənd və oymaqda 92 müsəlman ailəsi (24,27%), 142 kürd ailəsi (37,46%) və 145 xristian ailəsi (38,26%) yaşayırdı.

Cəfərqulu ağanın mülkiyyətində 79 kənd və oymaq var idi. Həmin kənd və oymaqlarda cəmi 1222 (o cümlədən 792-si vergiödəyən, 430-u ödəməyən) ailə yaşayırdı. Bu ailələrin tam əksəriyyəti – 1042-si (85,27%) müsəlman, cəmi 180-i (14,73%) xristian idi (193, ss.106–108).

Nəhayət, Mehdiqulu xanın şəxsi mülkiyyətində olan 28 kənd və oymaqlarda cəmi 500 (241-i vergiödəyən, 259-u ödəməyən) ailə yaşayırdı. Bu kənd və oymaqların 28-də yalnız müsəlmanlar yaşayırdı. İki qeyri-müsəlman kəndində (Bağmanlar və Xankəndi) cəmi 55 ailə var idi. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, 40 ailədən ibarət Xankəndi, mənbənin məlumatına görə, yenicə salınmışdı. Deməli, Mehdiqulu xanın mülklərində yeni gəlmiş xristianları nəzərə almasaq 445 müsəlman (96,74%), 15 xristian ailəsi (3,26%) yaşayırmış. Yeni gələnlərin hesabına xristianların faizi bir qədər artaraq 11%-ə yüksəlmiş, azərbaycanlıların sayı isə bir qədər azalaraq 89%-ə enmişdi.

Mənbənin məlumatına əsaslanaraq qətiyyətlə deyə bilərik ki, xanlıq ləğv olunan dövrdə 139 cəbrayilli ailəsi İrana qaçmışdır.

Göstərilən rəqəmləri yekunlaşdıraraq belə qənaətə gəlirik ki, xanlıq ləğv olunan ərəfədə Qarabağda 629 kənd və oymaqda yaşayan 17031 ailədən 12.182-si (± 100) azərbaycanlı, 4.621-i (± 100) xristian, 228-i mənşəcə kürd idi. Alınan nəticəyə Şuşa şəhərində yaşayan 1532 ailənin, mənbəyə əsasən, etnik mənsubiyyətini müəyyənləşdirdikdən sonra 969 müsəlman, 533 xristian və 30 kürd ailəsini (63,25%, 34,79% və 1,96%) əlavə etmək lazımdır. Beləliklə, Qarabağ xanlığında cəmi 18563 ailə yaşayırdı ki, bunlardan 13151-i (± 100), yaxud 79,85%-i müsəlman, 5154-ü, yaxud 27,20%-i xristian, 258-i və ya 1,39%-ni kürd ailələri təşkil edirdi.

Bir daha qətiyyətlə qeyd etmək lazımdır ki, 1805-ci ildə Rusiya Qarabağ xanlığını öz himayəsi altına aldıqdan sonra müsəlmanları sıxışdırmağa başlamış, özünə sosial dayaq yaratmaq məqsədi ilə İran və Türkiyə ermənilərini Qarabağda yerləşdirməyə müvəffəq olmuş, nəticədə artıq 1822-ci ilə kimi minlərlə azərbaycanlı ailəsi xanlığın hüdudlarını tərk edərək qaçmış, əvəzində yüzlərlə, bəlkə də minlərlə erməni ailəsi Azərbaycan torpaqlarında məskunlaşmışdı. Bundan əlavə, Qafqazdakı rus qoşunlarının komandanı, general Yermolovun polkovnik Radinskiyə göndərdiyi 15 noyabr 1816-cı il tarixli göstərişdən məlum olur ki, İbrahimxəlil xanın oğlu Əbülfət xan özü ilə 4 min ailəni xaricə aparmışdı (193, ss.187–208). Bu ailələr, şübhəsiz ki, müsəlmanlardan (əsasən azəri türklərindən) ibarət olmuşdu. Faktlara əsaslanaraq xanlıqda yaşamış azəri türklərinin sayına 4 min ailə əlavə edə bilərik. Bütün bunları nəzərə alaraq belə qənaətə gəlmək olar ki, XIX əsrin əvvəllərində Qarabağ xanlığında təqribən 22500 ailə yaşamışdır ki, onların da 17 min nəfərdən çoxunu azəri türkləri təşkil etmişdir. Deməli, Qarabağ xanlığında xristianların sayı 20 %-ə yaxın, müsəlmanların sayı isə 80 %-dən artıq olmuşdur.

S. Qlinkanın verdiyi məlumata əsasən, II rus-İran müharibəsi qurtardıqdan sonra 3 ay yarım ərzində Cənubi Azərbaycandan Cənubi Qafqaza 8 min erməni ailəsi köçürülmüşdür (194, s.92). Bu, 40 min nəfər demək idi.

Köçürülənləri İrəvan və Naxçıvan xanlıqlarının ərazisində yerləşdirmək nəzərdə tutulmuşdu. Lakin bu ərazilərdə əhalinin sayının kəskin artımı çörək qıtlığı problemi yarada biləcəyindən ehtiyatlanaraq hökumət qaçqınları kifayət qədər ərzaq ehtiyatının olduğu Qarabağa göndərmək barədə göstəriş vermişdir (194, s.92).

2. Xanlıqda idarəçilik sistemi və hərbi müdafiə işinin təşkili

Xanlıq xan idarə edirdi. Tədqiqatçı V. Leviatov xanın hakimiyyətini səciyyələndirərək qeyd edirdi: «Bu, dövlətə və xana məxsus olan mülk əsasında fərq qoymayan və onları eyniləşdirən feodal hakimiyyəti idi. Xanlıqlarda olan vəziyyət göstərir ki, onların idarəsi xanların şəxsi mülklərinin idarəsi kimi idi» (169, s.45). Səyyah İ. Berezin yazırdı ki, «xan tam müstəqil şəxs idi. O, heç kimdən soruşmadan, heç kimə hesabat vermədən kimisə edam edər, bağışlayar, qovar və yaxud cəzalandıra bilərdi. Xan bütün icra və məhkəmə hakimiyyətini, hətta şəriət-dini qanun işlərini də öz əlində cəmləşdirmişdi» (102, s.45). N. Dubrovin xan hakimiyyətini qatı müstəbid rejim kimi qiymətləndirərək yazırdı: «Müsəlman əyalətlərinin bütün silkləri xanın vahid idarəsinə tabe idilər. Özbaşnalıq xan idarəsinin əsasını təşkil edirdi. Əhalinin heç bir hüququ yox idi, onlar xanın qulları idi. Xanın arzusundan asılı olaraq bugünkü qul sabah bəy və yaxud əksinə ola bilərdi. Hətta xanın ən yaxın adamları belə ən kiçik günah üzündən ölənəcən döyülürdü» (126, ss.398–399). Dubrovinin yazdığından belə çıxır ki, xanlar hətta şəriətlə belə hesablaşmırdılar.

Qeyd etmək lazımdır ki, xan hakimiyyətini heç bir çərçivəyə sığmayan özbaşnalıq rejimi kimi səciyyələndirmək düzgün deyildir. Xan hakimiyyəti müstəbid rejimlərə yaxın olsa da, İslam və xalqın qədim adət-ənənələri çərçivəsindən kənara çıxmırdı. Görkəmli Azərbaycan tarixçisi A.A.Bakıxanov yazırdı ki, xanlar şəriətin əsas qanunlarını və xalqın adət-ənənəsini pozmaq hüququna malik deyildilər (100, ss.142–143). İ.P.Petruşevski isə qeyd edirdi ki, «Azərbaycanda hökm sürən siyasi pərakəndəlik və xanlıqlararası müharibələr şəraitində xanlar kəndli kütlələrini hədsiz dərəcədə qıcıqlandırmamaq üçün feodal istismarını müəyyən həddə saxlamağa çalışır, hətta ona bəzən patriarxal adət-ənənə donu geyindirməyə cəhd göstərirdilər. Onlar kənd icmalarının hüquqları, adət-ənənəsi ilə hesablaşmalı olurdular» (203, s.12).

Qarabağ xanının yanında məşvərətçi orqan – divan fəaliyyət göstərirdi. Divan xanın yaxınlarından və ali müsəlman din xadimlərindən təşkil edilmişdi. Divanda başlıca olaraq müharibə və sülh məsələləri, vergilərin bölüşdürülməsi, yeni vergilərin təyin edilməsi, mülki və cinayət işləri müzakirə edilirdi (196). Müzakirəyə çıxarılan hər hansı bir mühüm məsələ ilə bağlı son söz xana məxsus olsa da, bəzi hallarda xan divan üzvlərinin rəyi ilə hesablaşmalı olurdu. Digər xanlıqlara nisbətən Qarabağ xanlığında divan yüksək nüfuzla malik idi. Mirzə Adıgözəl bəy Şuşa qalasının əsasının qoyulması məsələləri ilə bağlı yazırdı: «Mərhum xanın hüzurunda olan əmirələr onun işarəsi ilə belə məsləhət gördülər: ...məhkəm bir yer və meydan tapıb orada şəhər və hasar binasını qoyaq, bürc və divar saldıraq. Düşmənin hücum və sədəməsindən arxayın olaq» (53, s.40). Mirzə Camal yazırdı ki, Pənahəli xanın göstərişi ilə Şuşa qalasının əsasının qoyulması ilə əlaqədar «işgüzar və bacarıqlı adamlar» məsləhət üçün yığılmışdılar (44, s.115).

Xandan sonra ali silkin növbəti pilləsini bəylər və mülüklər tuturdu. Qarabağ xanlığında Vərəndə, Dizaq, Talış, Xaçın və Çiləbörd hakimləri mülük titulu daşıyırdı. Bəy və mülük titulları irsən keçirdi. Lakin hər dəfə bu hüququ xan xüsusi fərmanla təsdiq etməli idi. Mülüklər geniş məhkəmə və inzibati hüquqlara malik idilər.

Pənahəli xanın iki oğlu var idi: İbrahimxəlil ağa və Mehralı bəy. Bəzi məlumatlara görə, onların Talıbxan bəy adlı daha bir qardaşları olmuşdur (14, s.284). İbrahimxəlil xanın sağlığında bir anadan olmuş böyük oğlanları Cavad ağa və Məhəmməd həsən ağa vəfat etmişdilər. Onun xanımlarından biri Nusəl xanın qızı Bikə ağa idi. Xanın ondan Əhməd adlı oğlu vardı. İbrahimxəlil ağanın digər xanımı Gəncəli Şahverdi xanın qızı Xurşid bəyim Mehdiqulu xanın anası, onun digər arvadı gürcü qızı Cavahir xanın isə Gövhər ağanın anası idi. Xanın dördüncü arvadı cəbrayılı (əslində isə Cavanşir minbaşısı) Vəli bəyin qızı idi. Xanın Məhəmməd həsən ağanın anası idi. Bunlardan başqa, xanın siğə edilmiş arvadları da vardı (14, s.281).

Baharlığın verdiyi məlumata görə, İbrahimxəlil xanın böyük oğlu, atasının sağlığında vəfat etmiş Cavad ağa Cavanşir minbaşısının qızı Xanın bəyimdən idi (14, ss.282–283). İbrahimxəlil xanın vəliəhdi əvvəlcə Məhəmməd həsən ağa olmuşdur (216, s.695). Xanın ən çox səlahiyyət verdiyi oğulları Məhəmməd həsən ağa, Əhməd xan və Mehdiqulu ağa idi (14, s.282–283). İbrahimxəlil xanın qızlarından biri Ağabəyim ağa Fətəli şahə, digər qızı Gövhər ağa Şəki xanına ərə getmişdi (14, s.283). Xanın digər oğlanları Xanlar ağa, xan rütbəsi almış Əbülfət xan, Məhəmməd-qasım ağa, Fətəli ağa, Süleyman ağa, Hüseyinqulu ağa və Səfiqulu idi. 1847-ci ilə kimi sağ qalan oğlanları xan qızlarından doğulmuş Mehdiqulu xan və Əhməd xan idi, habelə onun kənizdən doğulmuş «Şeyxəli xan» adlı bir oğlu da var idi. 1845-ci ilə kimi qalan qızları: Gürcü Tavadının qızından doğulmuş Gövhər ağa,

Gürcüstan çarının vəziri Mirzə Rəbinin qızından doğulmuş İzzət bəyim idi; II İraklı öz vəzirlərinin üç qızını xana və onun iki oğlu – Əbülfət xan və Məhəmmədqasım ağaya vermişdi (53, s.147).

İbrahimxəlil xan Kürəkçay müqaviləsini imzaladığı zaman varislik və vəliəhdlik adını böyük oğlu Məhəmmədhəsən ağaya vermişdi. Məhəmmədhəsən ağanın ikinci oğlu Tiflisdə Qafqazdakı rus ordusunun baş komandanı general Sisianovun yanına girov kimi göndərilmişdi. Məhəmmədhəsən ağa hələ İbrahimxəlil xanın sağlığında, 1806-cı il fevralın 24-də xəstələnib qəflətən vəfat etmişdi (51, s.176). Xanın qalan oğlanları arasında ən böyüyü general-mayor Mehdiqulu ağa idi, odur ki, varislik və vəliəhdlik sənədi xanın və Qarabağın başqa əyanlarının möhürü ilə Mehdiqulu ağaya verilmişdi. Mayor Lisaneviç İbrahimxəlil xanı qətlə yetirdikdən sonra general Nesvetsayevə raport yazmış və həmin raporta əsasən, 1807-ci ildə çar I Aleksandr Mehdiqulu xana xanlıq fərmanı, hakimiyyət bayrağı və cəvahirlə bəzənmiş qılinc göndərmişdi (55, ss.147–148).

Mehdiqulu xan İrana qaçdıqdan sonra Qafqazdakı qoşunların baş komandanı, general Yermolovun göstərişi ilə 1806-cı ilin əvvəlində vəfat etmiş Məhəmmədhəsən ağanın yerinə yeni vəliəhd təyin edilmişdi. Cəfərqulu ağanı isə oğlu Kərim Cavanşirlə birgə həbs edərək Simbirske sürgün etmişdilər (160, s.41). Cəfərqulu ağa 1827-ci ildə yeni varis haqqında rus çarı I Nikolaya ərizə yazaraq bildirirdi: «... keçmişdə saxtakarlıqla knyaz titulu aldıqdan sonra daha da harınlamış və Qarabağda böyük özbaşınalıq törətmişdir.» Cəfərqulu ağa yazırdı ki, İbrahimxəlil xan qətlə yetirildikdən sonra vəliəhdin oğlu olduğu üçün xan taxtı ona çatmışdır. Lakin rus komandanlığı yanlış addım ataraq Mehdiqulu xanı hakimiyyətə gətirmişdir (162, ss.46–47). Çar hökuməti Cəfərqulu ağanın Qarabağa qayıtmasına icazə vermişdi (162, ss.49–50). Çar Rusiyası Mehdiqulu xana və onunla bir yerdə

Cənubi Azərbaycana keçmiş ailələrin Qarabağa qayıtmalarına da icazə verərək ona təqaüd təyin etmişdi (162, s.66).

Mirzə Yusif Qarabaği yazır ki, İbrahimxəlil xan asılı xanların və hakimlərin qohumlarını, yaxud oğullarını öz yanında girov kimi saxlayırdı.

Baharlığın məlumatına əsaslanaraq qeyd etmək lazımdır ki, İbrahimxəlil xan təqsirkar hesab etdiyi şəxsləri dərinliyi iki yüz arşmdan çox olan Xəznə qayasından atdırarmış. Xanlıqda boynun vurulması, gözlərin çıxarılması, əllərin kəsilməsi kimi cəza üsulları da vardı (14, s.66).

Xan hakimiyyətinin başlıca funksiyası hakim təbəqənin mənafeyini müdafiə etməklə yanaşı, xanlıq ərazilərini müdafiə edib genişləndirmək idi. Qarabağ xanlığında dövlət aparatı digər xanlıqlarla müqayisədə xeyli böyük idi. Xanın ən yaxın köməkçisi vəzir idi. Qarabağ xanlığında çox zaman vəzirə uzun illər «mirzə» deyirdilər. İbrahimxəlil xanın hakimiyyəti dövründə vəzir vəzifəsini görkəmli Azərbaycan şairi Molla Pənah Vaqif icra etmişdir. Məlumdur ki, 1797-ci ildə Ağa Məhəmməd şah Qacar Şuşa şəhərində qətlə yetirildikdən sonra müvəqqəti hakimiyyəti ələ keçirmiş xanın qardaşı oğlu Məhəmməd bəy Cavanşir Vaqifin ona təhlükə yaradacağından ehtiyatlanaraq onu edam etdirmiş, onun yerinə Mirzə Camal vəzir təyin etmişdi.

Sarayda qalabəyi, eşikağası, xəzinəağası, ambardarağası, əmiraxur və başqa vəzifələr vardı. Mahalları minbaşılar və məliklər, kəndləri isə darğalar, yüzbaşılar, kovxalar, kəndxudalar idarə edirdilər. Əslində «minbaş» və «yüzbaş» hərbi rütbələr idilər. Onlar hərbi əməliyyatlar zamanı min və yüz nəfərlik dəstələrə başçılıq edirdilər. Mahal naibləri həm inzibati, həm də məhkəmə hakimiyyətinə malik idilər. Kəndxudalar və kovxaları kənd icmaları seçirdi. Onların başlıca vəzifəsi icma üzərinə düşən vergiləri toplamaq, kəndlərdə asayiş təmin etmək idi.

*Qarabağ xanı
İbrahimxəlil xanın hakimiyyət
rəmzi-şəşpər
(Azərbaycan Tarixi Muzeyi)*

Darğalar bazara nəzarət edərək ərzaq məhsullarının qiymətlərini təyin edir, mübahisəli məsələlərin həlli zamanı münsif kimi çıxış edirdilər. Darğalar formal olaraq bazar polisi hesab olunsalar da, əslində bütün şəhərdə qayda-qanuna cavabdeh idilər. Şəriət qaydalarının əməl olunmasına da darğalar nəzarət edirdi. Darğaların qayda-qanunu pozanları cəzalandırmaq hüququ vardı. Şəhərlərdə gecələr asayişin qorunmasına əsas-başı nəzarət edirdi (22, ss.58–59).

Qarabağ ən böyük hərbi qüvvəsi olan xanlıqlardan idi. Hərbi zərurət olduqda xan 10–15 min döyüşçü toplaya bilirdi (219, s.26). Süvari qoşunun əsas hissəsini elatlar təşkil edirdi. Mirzə Camal yazır ki, Qarabağın bütün elləri adları dəftər və siyahıda yazılmış atlı qoşundan ibarət idi. Zərurət olduqda mahalların və kəndlərin piyada tufəngçiləri mahal mülükləri ilə birgə qoşun sıralarına qatılırdılar (110a, s.144).

Elatlardan töycü pulu, məhsuldan malcəhət alınmırdı. Mahallardan və kəndlərdən isə hər il malcəhət və töycü toplanırdı. Dağıstandan muzdlu qoşun gətirildikdə muzdluların məvacibini ödəmək, onların ölmüş atının əvəzini vermək üçün ellərdən də töycü pulu, sursat, taxıl, qoyun və mal-qara almırdı. Adları qoşun və nöqər dəftərinə yazılmışlar vergidən azad (maaf) idilər. Xan onları taxıl, at və s. ilə təmin etdirirdi. Qoşunun hər bir nöqəri bir

evə təhkim olunmuşdu. Bu ev həmin nöqər və atının ehtiyacını təmin etməli idi (110a, s.144).

Mir Mehdi Xəzani yazır: «İbrahimxəlil xan mərhumun... on iki minədək dəftəri-məxsusi qoşunu var idi ki, həmişə zira-hök-mündə, adları siyahı və dəftərdə yazılmış qoşun idi. Amma zərurət vaxtı öylə rəşid adamlar, çerik və tufəngçi hazır olurdular» (51, s.199).

Rzaqulu bəy Mirzə Camal oğlu yazırdı: «Mərhum İbrahim xan hər il novruz bayramı günündə, qoşunun bütün sərkərdələrinə və minbaşılarna xələt, bəxşiş, at və qılınc verərdi... İbrahimxəlil xan səfərə çıxdığı və ya bir yerdə ordu qurduğu zaman onun yanında olan minbaşılardan, yüzbaşılardan, bəylərin, ağaların və Azərbaycan xanlarının hamısının səhər, günorta və axşam naharı, həmçinin onların atlarının arpaları xanın hesabına ödənilirdi. Qoşun əhlinin bir hissəsi, əmələlər, mirzələr, eşik ağasıları, keşikçilər və yasavullar mərhum İbrahimxəlil xanın hesabına dolanırdılar. Minbaşılara və sairələrə verilən diri qoyunlardan başqa, çoxlu keçi, 40 puddan artıq düyü, 30 baş qoyun işlənərdi. Bu hesabdan sərf olunan başqa kənd təsərrüfatı məhsullarının – çörəyin, atlara verilən arpanın, yağın, halvanın, qənd və ədviyyatın miqdarını təsəvvür etmək olar» (66, ss.243–244).

Rusiyadan asılılığı qəbul edildikdən sonra bir çox xan zadə və bəylər rus hərbi rütbələri ilə təltif edildi. İbrahimxəlil xanın özünə general-leytenant, oğulları Məhəmməd həsən və Mehdiqulu ağalara general-mayor, Məmmədqasım ağaya polkovnik rütbələri verilmişdi (55, s.147). Bu yolla rus hökuməti Qarabağ xanını və övladlarını tamamilə özündən asılı etmək istəyirdi.

Xanlar xanlığın müdafiə qabiliyyətini gücləndirmək üçün qalalar və istehkamların inşasına xüsusi diqqət yetirirdilər. Məlum olduğu kimi, Pənahəli xan hakimiyyətinin ilk dövründə Bayat və Şahbulaq qalalarını inşa etdirmişdi.

1748-ci ildə inşa edilmiş Bayat qalasının ətrafına bışmış kərpicdən qalın divarlar hörülmüş, divarların ətrafında isə düşmən hücumu zamanı su ilə doldurulması nəzərdə tutulan dərin xəndəklər qazılmışdı (59, s.134). Bayat qalası düzənlikdə yerləşdiyindən bir o qədər etibarlı deyildi. Buna görə də Ağdamdan 10 km aralıda yerləşən «Şahbulaq» adlanan yerdə 1751–1752-ci ildə yeni qala inşa olundu (59, s.134–135). Şahbulaq qalasının hasarı isə daş və əhəngdən tikilmişdi (59, s.143). Pənahəli xanın tikirdiyi Şahbulaq qalasında daşdan tikilmiş məscid, hamam, şəhər evləri və bazar yerləşirdi. Mənbələrin məlumatına görə, Şahbulaqda iki qəsr-ıçqala və xarici qala var idi. V.Pofstonun redaktorluğu ilə hazırlanmış kitabda daxili qəsrin planı verilmişdi. İç-qəsr tərəfinin üstündə gur bulağın yanında salınmışdı. Pənahəli xanın iqamətgahı yonulmamış daşlardan düzbucaqlı, 8 pilləli şəkildə tikilmişdi. İqamətgahın möhkəm və hündür divarları vardı (87, s.11).

İç-qəsr düzbucaqlı şəkildə idi, hər küncdə bir qüllə, şərq tərəfi istisna olmaqla hər bir tərəfin ətrafında bir yarım dairəvi formalı qüllə vardı. Xarici qüllələr və divarların yuxarı hissəsi diş-diş idi. Hasarların hündürlüyü 7, qüllələrin hündürlüyü isə 8,5 metrə çatırdı. Bütün divarlar və qüllələr boyu döyüş mazqalları, mazqalların altında birmərtəbəli binalar vardı. Qəsrin girişi şərq tərəfdən idi və ikimərtəbəli prizmaşəkilli tikili ilə müdafiə olunurdu. Giriş kiril əlifbasındakı «Q» hərfi formasında idi. Prizmatik tikili, səkkizinci, əsas qüllə idi və bütün Şahbulaq qalası üzərində yüksəlirdi. Yəqin ki, bu tikilinin ikinci mərtəbəsində Pənahəli xanın özü yaşayırmış (87, ss.12–13).

Xanlığın ən etibarlı qalası Pənahabad (Şuşa) qalası idi. Şuşanın yerləşdiyi dağın yuxarısı kəsilməmiş konus formasındadır, şimal tərəfdən terraslarla alçalır. Şuşa Daşaltıçay və Xəlfəliçaya kəskin enişi olan dərələrlə əhatə olunub. Tərəfin kəskin yarıqları düşmən hücumuna qarşı güclü maneə yaradırdı və şəhərin

müdafiə perimetrinin demək olar ki, üçdə iki hissəsini təşkil edirdi. Tarixçi P.Zubov Şuşanın təbii-strateji üstünlüyünü yüksək qiymətləndirərək yazırdı ki, üç – cənub, qərb və şərq tərəfdən yüksək sıldırım qayalarla əhatə olunması sayəsində o, şimal tərəfi istisna olmaqla, tamamilə alınmazdır. Şuşa qayalarının bəzisinin hündürlüyü 400 m-dən çoxdur (198). Qaladan ətraf yaxşı görünürdü, bu da düşmənin qəfil hücum etməsinə imkan vermirdi. A.A.Kaspari şəhərə şimal-şərq tərəfdən, qayalıqlardan və yarıqlardan keçən öyri-öyri, kəskin yoxuşlu cığırı Fermopil keçidi ilə müqayisə etmişdi (156, s.218).

Pənahəli xan Şuşanın müdafiəsini daha etibarlı etmək məqsədilə şimal tərəfdə hasar inşa etdirmişdi. Ancaq güman ki, bu divar çox tələsik tikildiyinə görə tez bir zamanda yararsız hala düşmüşdü (58, s.136). Buna görə də İbrahimxəlil xan yeni qala divarları inşa etdirməli olmuşdu. Mirzə Camalın yazdığına görə, bu divarın tikintisinə 1783/84-cü illərdə başlanmış və üç ilə başa çatmışdı. Həmin divarın uzunluğu 2,5 km idi (42, s.18). Bu divarın möhkəmliyini qeyd edən Mirzə Yusif Qarabaği yazırdı: «Bu divardan nə top gülləsi, nə də başqa bir şey keçməzdi. Çünki divar daş və əhənglə bərkidilmişdi» (57, s.18).

Şuşa qala divarlarının möhkəmliyi Ağa Məhəmməd şah Qacarın hücumları zamanı çox ciddi sınaqlardan uğurla çıxmışdı.

Qarabağ xanlığının vəziri məşhur şair Molla Pənah Vaqif

*Yuxarı Gövhər ağa məscidi. Şuşa şəhəri.
Gövhər ağa məscidi. Şimal fasadı. Həyət.*

Adi top güllələrinin qala divarlarına heç bir təsir göstərmədiyini gören Qacar ən mahir artilleriya mütəxəssislərindən birinin məsləhəti ilə ömr etmişdi ki, iki top gülləsini millə bir-birinə bağlayıb atsınlar. Yalnız bu yolla qala divarlarına müəyyən xətər yetirmək mümkün olmuşdu (50, s.118). Şuşa qalasının döyüş güllələri qala divarlarının səthindən bir qədər xaricə çıxır və bununla da divarları cinahlardan qorumağa şərait yaradırdı.

Qeyd edək ki, ilk dövrlərdə Şuşada hakimin evinin yerləşdiyi ayrıca daxili qala-içqala olmamışdı. Bəzi tədqiqatçılar bunu şəhərin sıldırım qayalarla əhatə olunması və düşmən hücumu zamanı xan ailəsinin sığınması üçün əlçatmaz bir yerdə Xəzinə qalasının tikilməsi ilə əlaqələndirirlər. Lakin C.Mustafayevin haqlı olaraq qeyd etdiyi kimi, Xəzinə qalası xeyli gec, İbrahimxəlil xanın dövründə tikildiyindən bu mülahizə düzgün deyildir və yəqin ki, sadəcə vaxt az olduğundan Pənahəli xan Şuşa qalasını tikdirərkən ayrıca içqala inşa etdirməmişdi. Hər an düşmən hücumlarından ehtiyat edən Pənahəli xan tələsik şəhərin daha təhlükəsiz yerlərində kiçik qalaları xatırladan imarətlər tikdirməklə kifayətlənməli olmuşdu (58, ss.138–139). Yalnız İbrahimxəlil xanın dövründə Gəncə qapıları yaxınlığında, hündür təpənin üstündə bütün zəruri memarlıq formalarına malik olan içqala inşa edilmişdi. İçqalanın daxilində divanxana, iki böyük imarət və yardımçı binalar var idi (57, s.200).

Demək olar ki, bütün Şuşa qəsrləri düzbucaqlı şəkildə olub dörd tərəfdən müdafiə divarları ilə əhatə olunmuşdu. Onun küncələrində qüllələr ucalırdı. Divarların iç tərəfində qəsrlərin sakinləri üçün mənzil rolunu oynayan binalar tikilmişdi. Mir Mehdi Xəzani yazır ki, Pənahəli xan Şuşada özü üçün divarları və qüllələri olan qala formasında saray tikdirmişdi. Pənahəli xan öz sarayı ilə yanaşı böyük oğlu İbrahimxəlil ağa üçün gözəl saray inşa etdirmişdi (57, s.200). Şuşadakı qəsrlərin girişləri də kiril əlifba-

sındakı «Q» şəkilli idi və yüksək ikimərtəbəli qüllələrlə müdafiə olunurdu.

Şuşada qəsrin kiçik olması Şuşa düzünün təbii cəhətdən əlçatmazlığı ilə izah oluna bilər. Digər səbəb şəhər ərazisindən kənarında, dərin Daşaltı dərəsinin əlçatmaz yarğanında, mağara-qalanın əks tərəfində qaya saray-sığınacağıının olması idi. Əhməd bəy Cavanşirin yazdığına görə, Şuşa qalası arasında gizli yeraltı yol var imiş. Mağara-qalaya giriş daşdan hörülmüş yarım-dairəvi güclü müdafiə divarı ilə qorunurdu. Bəzi tarixçilərin fikrincə, məhz bu mağara-qala Pənahəli xanın Şuşada ilk iqamətgahı olmuşdu. Həyəcanlı vaxtlarda, V.Baharlının yazdığına görə, qala-saray kompleksi sakinlər üçün sığınacaq rolunu oynayırdı. Bu kiçik qalada bulaq vardı. İbrahimxəlil xan vaxtını bəzən burada keçirmiş (10, s.288). Hazırda Daşaltı dərəsindəki saray-sığınacağa dağın yamacında çapılmış «qırx pillə» adlandırılan pilləkənlə düşmək olar (87, s.226).

Qala divarları 2,5 km uzunluğunda olub, daşdan və əhəngdən hörülmüşdür. Şuşaya giriş dörd darvazadan həyata keçirilirdi. Darvazalardan biri «Gəncə qapısı», digəri «İrəvan qapısı», üçüncüsü «Ağoğlan qapısı» adlanırdı. Dördüncü qapının adı və yeri məlum deyil. Gəncə qapısı şimal tərəfdə, İrəvan qapısı qərb tərəfdə, Ağoğlan qapısı şərq tərəfdə yerləşirdi (87, s.32). Gəncə qapıları əsas darvaza idi, hələ Pənahəli xanın dövründə tikilmişdi, buradan Gəncəyə, eləcə də Çiləbörd mahalına yol başlayırdı. Buna görə də bəzən onu «Çiləbörd qapısı» da adlandırırdılar (87, ss.132–133). Buradan Xəlfəliyə yol başlanırdı (buna görə də bəzən onu «Xəlfəli qapısı» da adlandırırdılar). Ağoğlan qapısından Ağoğlan qalasına yol gedirdi. Bu darvazanı bəzən «Şuşakənd», yaxud «Muxtar qapısı», bəzən də «Topxana qapısı» adlandırırdılar (87, s.36).

Şuşanın yolu üstündə daha iki qala – Ağoğlan və Əsgəran qalaları inşa edilmişdi. Şuşadan 25 km aralı, Qarqarçayın sahilin-

Şuşanın qala darvazası

də salınmış möhkəm Əsgəran qalası Şuşanı ovalıq tərəfdən gələn hücumlardan qoruyurdu. Əsgəran qalası çayın hər iki tərəfində salınmışdı. Onun divarlarının hündürlüyü 8 m-ə, qalınlığı isə 2 m-ə çatırdı. Hətta çayın yatağında iki qüllə var idi. Qarqarçayın sahili elə sıldırım idi ki, Əsgəran qalasından yan ötərək keçmək mümkün deyildi.

Bəzi tarixçilər Əsgəran qalalarının tikilməsini Pənahəli xanın (10, s.277), digərləri Mehəli bəyin, üçüncülər isə İbrahimxəlil xanın (110a, s.48; 57, s.201) adı ilə bağlayırlar. Ən son tədqiqatlar Əsgəran qalalarının Pənahəli xanın vəsiyyəti ilə İbrahimxəlil xanın tikdirdiyini sübut edir (195, s.141). Mir Mehdi Xəzani ya-

zır: «İbrahim xanın bir ümdə əsəri dəxi Əsgəran dağının iki qalasıdır. Çünki Şirvan, Şəki və Dağıstan xalqı Pənahəli xan ilə düşmən idilər. Ehtiyatən vəsiyyəət elədi ki, hərəgah mənə fürsət olmasa, gərək mənim oğlum İbrahimxəlil bu iki dağın arasında iki qala təmir edə ki, düşməncilik vaxtında... ilat xalqı o dağlarda və dərələrdə sığınacaq edib, Əsgəran qalalarında qoşun və tufəngçi qoysalar, düşmən keçib qala üstünə müşkül gələ bilər.» (57, s.201).

Ordunun əsas hissəsi maaflardan təşkil olunurdu. Arxiv sənədlərində bununla bağlı yazılmışdır: «Maafların vəzifəsi ondan ibarət idi ki, onlar xanın əmrilə düşmən üzərinə yürüşə gedir. Yerli hakimlərin sərəncamlarını yerinə yetirir və elə bunlara görə xəzinəyə heç bir vergi vermirdilər» (10, f.94, siy.1, iş 78, v.26). Maaflar torpaq sahələri ilə, bəzən rəncbərlərlə də təmin olunurdular (195, s.470).

Qarabağ xanının qoşununda Dağıstan xalqlarından toplanmış muzdlu əsgərlər xidmət edirdi. Xan onlara məvacib kimi xeyli məbləğdə pul ödəyirdi.

Mirzə Rəhim Fənanın yazdığından məlum olur ki, Məhəmməd həsən xan Qacarın Qarabağa hücum təhlükəsi meydana çıxdığı zaman Pənahəli xan Şuşa qalasının müdafiəsini daha da möhkəmləndirmək üçün bir sıra tədbirlər görmüşdü. «Biri Gəncə tərəfə və biri İrəvan tərəfə tamam dairə şəhərə hasar çəkdirmək və yasaq yerləri bina etdirməyi hər şeydən əfzəl qərar verir. Hər yerdən memarlar və əhlikar cəm etdirib şəhər qapılarını hər iki tərəfdən qüvvətli hasara tutdurur. Memarlara hasar nəxşəsini göstərir ki, ali və möhkəm bürclərə pusqu yerləri təmir etsinlər və müstənaməti-lazimələri tədarük olunsun» (56, s.255).

Rzaqulu bəy Mirzə Camal oğlu bu hasarın üç ilə tikildiyini və hicri 1198-ci ildə (1783–1784) tikintinin başa çatdığını yazır (66, s.143).

İbrahimxəlil xanın dövründə – 1783–1784-cü illərdə Şuşa qalasının yeni hasarının inşasına başlanmış və üç il ərzində tikilib

Şuşada xan qəsridən bir görünüş

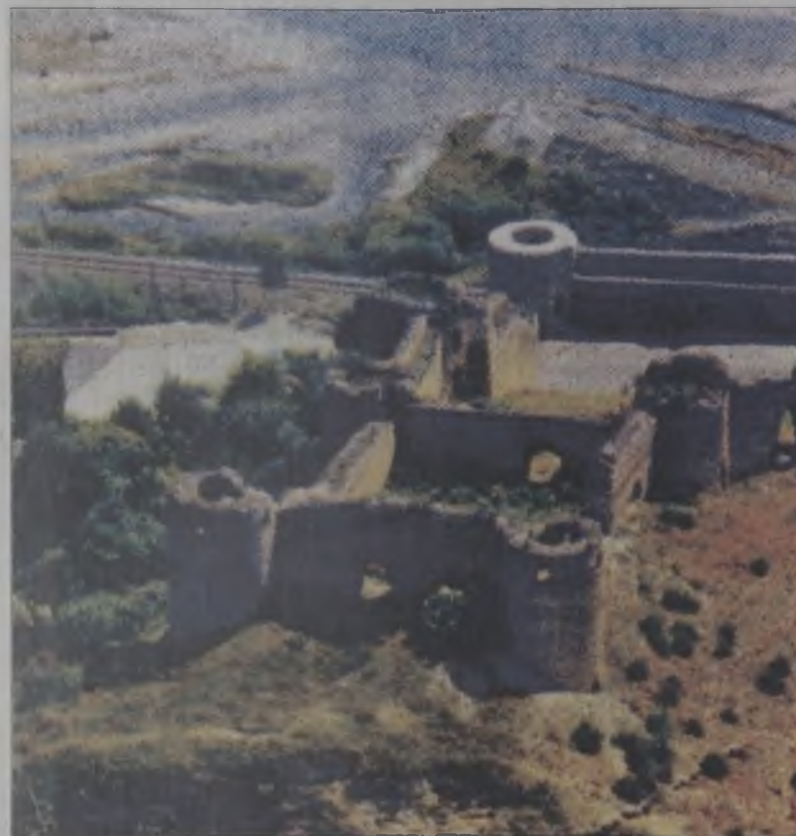
qurtarmışdır. 1788–1789-cu illərdə Şuşa qalısından üç ağaclıq məsafədə Qarqarçayın keçdiyi iki dağın arasında – Əsgəranda iki qala tikilmişdi. Mühəribə zamanı bu qalalarda azacıq piyada qoşun olsaydı düşmən oradan keçib Şuşa qalasına gedə bilməzdi. Qalaların biri şərq, digəri qərb tərəfdə əhəng və daşdan hörülmüşdü. İbrahimxəlil xan qalalardakı əsgərləri Şuşaya gətirmişdi, məhz bundan sonra şah Əsgəran keçidini keçə bilmişdi (55, s.201).

Rzaqulu bəy atasının Əsgəran qalaları ilə bağlı məlumatını bir qədər genişləndirərək yazırdı: «Bu qalalar Şuşa qalasının üç ağaclığında, Qarqar çayının keçidi olan iki dağın arasında yerləşmişdi. Şirvan, Şəki və Dağıstan vilayətləri əhalisi mərhum Pənahəli xanla düşmən olduqlarından ehtiyat üçün böyük oğlu İbrahimxəlil xana vəsiyyət etmişdi ki, əgər fürsət tapmasam, sən bu iki Əsgəran dağının arasında iki qala tikdir ki, düşmən gələndən zaman piyada qoşunlarımız bu qalalarda olsunlar. Oradan Şuşa qalasına 8 verstə yaxın məsafə var idi (*Əslində Əsgəranda Şuşaya 24 kilometr məsafə vardır* – Z.H.) Düşmən oradan keçib qalaya gələ bilməzdi. Bu qalaların ətrafı möhkəm dağlar, meşələr, daşlar, qayalar və böyük səhralardır. Düşmənlərin hücumu zamanı ellər və başqaları orada sığınacaq tapardılar. Qalalarda tüfəngçilər qoyarlarsa düşmən oradan keçib, xalqın mal-qarasını qarət və talan edə bilməzdi.

Mərhum İbrahimxəlil xan hamam vəsiyyətə görə, hər iki qalanı – birini şərq, o birini isə qərb tərəfdə daş və əhənglə tikdirib, möhkəm bürc və barı çəkirdi» (66, ss.240–241).

İbrahimxəlil xan Şuşa çayının Xəzinə qalasında, qalanın ortasında 4050 sajen eni və uzunluğu olan, qalanın başından beş yüz sajen aşağıda və çaydan 100 sajen yuxarıda otaqlar inşa edilmişdi. Qalanın ortası ilə həmin otaqlara ensiz bir yol gedirdi ki, oradan yalnız piyada keçmək mümkün idi. Qalanın içərisindən həmin otaqlara tüfəngdən atılan güllə çətinliklə çatardı. Qayanın üstündən imarətlərə daş və qaya parçaları atsalar dəyməz, birbaşa çaya düşər. Xəzinə mağarasının qarşısında – Şuşa qalası tərəfdən bir böyük və dərin mağara vardır. Onun girişinə yaxın yerdə Məlik Şahnəzər özünə otaqlar və evlər tikdirib ki, müharibə vaxtı qarşı-qarşıya olan iki mağara bir-birinə yardım göstərə bilsin (57, s.201). Rzaqulubəy Mirzə Camal oğlu Xəzinə qalасыndakı tikintiləri eynilə Mir Mehdi Xəzani kimi təsvir edir (66, ss.241–242).

İri müdafiə tikililərinin və istehkamlarının yaradılması, ordu quruculuğu, ali hakimiyyətin lazımı idarəetmə mexanizmi yarada bilməsi aydın şəkildə göstərir ki, Qarabağ xanlığı özünü müdafiə etmək imkanlarına malik müstəqil bir dövlət kimi təşəkkül tapmışdı.

Əsgəran qalası

NƏTİCƏ

Xalqımızın tarixində xanlıqlar dövrü özünəməxsus yer tutur. Bu dövrdə Azərbaycanda dövlətçilik ənənələri bərpa olunmuş, vahid dövlət yaratmaq mümkün olmasa da, xalqımızın sosial-iqtisadi və mədəni inkişafı üçün münbit şərait yaradılmışdır. Azərbaycan xanlıqları arasında öncül yer tutan Qarabağ xanlığı isə özünün hərbi-iqtisadi və hərbi-siyasi qüdrətinə görə xüsusi mövqeyə malik idi. Buna görə də bu xanlığın tarixini öyrənmədən bütövlükdə Azərbaycan xanlıqlarının tarixinin obyektiv və dolğun mənzərəsini yaratmaq çətindir.

Qarabağ xanlığının sosial-iqtisadi münasibətləri və dövlət quruluşuna həsr olunmuş xüsusi tədqiqat olmasa da, mövcud tarixşünaslıq əsərlərində bəzi problemlər öz əksini tapmışdır. Qarabağ xanlığının tarixini və ilk növbədə xanlıqda mövcud olmuş sosial-iqtisadi və sosial-siyasi münasibətləri arxiv sənədləri və ilk tarixi mənbələr əsasında tədqiq etmək mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Məzkur tədqiqat zamanı müxtəlif metodlardan kompleks şəkildə istifadə edilərək problemi araşdırmaq cəhdi edilmişdir. Xanlığın sosial-iqtisadi və sosial-siyasi quruluşunu öyrənmək üçün hər hansı bir tarixi problemin tədqiqində olduğu kimi ilk mənbələrin müstəsna əhəmiyyəti olmuşdur.

Qədim dövrdə və erkən orta əsrlərdə Qarabağ ərazisi Albaniya dövlətinin Uti və Arsax vilayətlərinin tərkibində olmuşdur. Ərəb işğalından sonra əsasən Uti «Aran», Arsax isə «Aqvan» adlanmağa başlanmışdır. «Qarabağ» istilahı isə təxminən XII əsrdən qeyd olunur. Tədqiqatçılar Qarabağ toponimini peçenekəngərlərin bir qolu olan Qarabay (Qarabağ) tayfasının adı ilə bağlayırlar.

Səfəvi dövründə Qarabağ ayrıca bəylərbəylik təşkil edirdi. İnzibati mərkəzi Gəncə şəhəri olan bu bəylərbəylik Araz və Kür

çayları arasında, qərbdə Samxet dağları və Göyçə gölünə kimi uzanan geniş bir ərazini əhatə edirdi. Bəylərbəyliyin tərkibinə Bərdə şəhəri, Aqstabad (indiki Ağstafa), Bərgüşad, Arazbar, Cavanşir və digər mahallar daxil idi.

XVIII əsrin 20-ci illərinin ortalarında Azərbaycanın bir çox yerləri kimi, Qarabağ bəylərbəyinin ərazisi də Osmanlı hakimiyyəti altında idi. Osmanlı hakimiyyəti dövründə bu ərazi «Gəncə əyaləti» adlanır və Qarabağ bəylərbəyinin ərazisindən xeyli kiçik idi, çünki Qazax Tiflis əyalətinə, Lori və Pəmbək mahalları isə İrəvan əyalətinə birləşdirilmişdi.

XVIII əsrin 30-cu illərində Nadir şah Əfşar ölkəni azad etmiş, ona qarşı çıxan Ziyadoğlular nəslini cəzalandıraraq Qazax və Borçalı elatlarını onların tabeliyindən çıxarıb Kartli çarının tabeliyinə keçirtmişdi. O, Qarabağda yaşayan cavanşir, otuziki və kəbirli tayfa birliklərini ona müxalif mövqedə dayandıqları üçün Xorasanın Sərəxs mahalına köçürdü. Şah Qarabağın dağlıq hissəsində yaşayan alban müləklərinə ömr vermişdi ki, Qarabağ (Gəncə) bəylərbəyinə deyil, onun özünə, yaxud Azərbaycanın hakimi təyin etdiyi qardaşı İbrahim xana tabe olsunlar.

Nadir şah Pənahəli xanın qardaşı Fəzləli bəyi öldürdükdən sonra cavanşirlərin başçısı ona qarşı mübarizəyə başladı. O öz tərəfdarları ilə birgə Gəncəyə, Naxçıvana, Şəkiyə və digər yerlərə basqınlar etdi. Pənahəli bəy özünə çoxlu təəssübkeş toplamaq üçün ələ keçirdiyi qəniməti – mal-qaranı, atları əhaliyə paylayırdı.

1747-ci il iyun ayında Nadir şah öldürüldükdən sonra İranda mərkəzi hakimiyyət iflic vəziyyətinə düşdü. Beləliklə də ucqarların müstəqilləşməsi üçün münasib şərait yarandı. Bu dövrdə Azərbaycanda 20-yə yaxın müstəqil və yarım-müstəqil xanlıq təşəkkül tapdı. Belə bir tarixi şəraitdə Pənahəli bəy Qarabağ xanlığının əsasını qoydu. Cavanşir və başqa köçürülmüş ellər Qarabağa qaytarıldı. İnzibati mərkəz kimi 1748-ci ildə Kəbirli maha-

linda Bayat qalası inşa olundu. Mənbələrin yazdığına görə, qala dərin xəndək və bişmiş kərpicdən tikilmiş divarlarla əhatə olunmuşdu.

Bayat qalasının inşası Qarabağın dağlıq hissəsində yaşayan xristian mülklərini və Qarabağı özünə tabe etmək niyyətində olan şəkili Hacı Çələbi xam narahat edirdi. Siyasi müstəqillik xülyasında olan mülklər Pənahəli xanın tədbirlərinə müqavimət göstərirdilər. Mülklər o zaman güclü hərbi qüvvəyə malik Hacı Çələbini Pənahəli xana qarşı çıxmağa təhrik edə bildilər. Lakin Pənahəli xan bütün zərbələri dəf edə bildi. Bu döyüşlər göstərdi ki, xanlığa Bayat qalasına nisbətən daha etibarlı qala lazımdır. Buna görə də Pənahəli xan 1751-52 ildə Tərnəkütdə «Şahbulaq» adı ilə tanınan qala inşa etdirdi.

Bütün bunları nəzərə aldıqda Qarabağ xanlığının yaranma prosesinin digər Azərbaycan xanlıqlarının yaranma prosesindən fərqli olduğunu müşayiət etmiş oluruq. Əgər başqa xanlıqlar hansısa bir şəhər ətrafında yaranmışdısa, Qarabağ xanlığı üçün mərkəz rolunu oynaya biləcək bir şəhər yox idi, ona görə də xanlığın banisi Pənahəli xanın ən ümdə vəzifəsi mərkəz rolunu oynaya biləcək şəhər-qala inşa etdirmək olmuşdur. Bir çox xanlıqların baniləri xanlıqların yarandığı ərazinin irsi hakimlərinin nəslindən olduğu halda Pənahəli xan sadəcə bir tayfanın-Cavanşirlər tayfasının başçısı idi. Qarabağ xanlığı xristian mülklərinin separatçılıq hərəkatları ilə mübarizə şəraitində yaranmış və möhkəmlənmişdi.

1749–1750-ci illər arasında Pənahəli xan Gəncəyə hücum edib Şahverdi xandan 450 tuman bac alıb geri döndü. Bundan sonra Pənahəli xan Xəmsə mülklərinin bölüşdürücülük fəaliyyətinə qarşı mübarizəyə başladı. Vərəndə məliyi Şahnəzər xoşluqla Pənahəli xanın hakimiyyətini qəbul etdi, Xaçın məliyi Allahverdi Ballıca ətrafında müqavimət göstərsə də, tutuldu. Beləliklə, Xaçın mülkiyi də Qarabağ xanından asılı vəziyyətə düşdü. Dizaq

məliyi Yegan kəskin müqavimət göstərdi, lakin onun tərəfdaşlarının bir hissəsi döyüşlərdə qırıldı, digər hissəsi isə İslam dinini qəbul etdi. Çiləbörd məliyi Allahqulu Pənahəli xanın təbəəliyini qəbul etdi (sonralar isə qətlə yetirildi) və bundan sonra Qarabağ xanı öz hakimiyyətini ətrafa yaymağa başladı. O, Gəncə, Qarabağ, Ərdəbil və Naxçıvan xanlarını öz təsiri altına aldı, öz mülklərini cənub-şərq və cənub-qərbə tərəf genişləndirərək Tatev, Sisyan, Qafan, Mehri mahallarını özünə tabe etdi.

Tarixi mənbələri araşdıraraq belə nəticəyə gəlmək olar ki, Kiçik Qafqazın cənub-şərq çıxıntısında yerləşən Qarabağ xanlığı Azərbaycan ərazisinin mühüm hissəsini tuturdu. Xanlıq şimal-qərbdə Kürəkçay və Qaraçay boyunca Gəncə, cənub-qərbdə Naxçıvan, qərbdə İrəvan, şimal-qərbdə Kür çayı boyunca Şəki, daha sonra şərqdə Kür çay boyunca Şamaxı, cənubda Qaradağ və qismən Təbriz xanlıqları ilə həmsərhəd idi.

Qarabağ xanlığının qüdrətinin artdığı bir dövrdə İranda şah taxtı uğrunda mübarizə bütün kəskinliyi ilə davam edir, bu mübarizə Qarabağ xanlığı üçün təhlükəli idi. Yürüşlərə davam gətirmək məqsədilə Pənahəli xan möhkəm bir sığınacaq yaratmaq qərarına gəlir, Şuşa kəndi yaxınlığında yer seçilir və yerlə tanış olduğdan sonra Pənahəli xan qalanın bünövrəsinə daş qoyur.

Şuşa şəhərinin XIX əsrin I qərinasında çəkilmiş planı sübut edir ki, qala olduqca möhtəşəm bir istehkam idi. Tarixi faktların təhlili göstərir ki, qalanın inşa vaxtını müəyyən etməyə çalışan tədqiqatçılar yanlışlığa yol vermişlər. Ehtimal ki, qalanın tikintisinə 1753–1754-cü illər arasında başlanılmış, 1756–1757-ci ildə xan öz iqamətgahını bura köçürmüşdür.

1757-ci ildə İran şahı taxtına ən güclü namizəd olan Məhəmməd həsən xan Qacar Qarabağa hücum etdi, Araz çayını keçib Şuşa qalasının 4 ağaclığında düşərgə saldı. Lakin Məhəmməd həsən xan təxminən bir ay Şuşa ətrafında qalsa da, heç bir uğur qazana bilmədi.

Bir müddət sonra urmiyalı Fətəli xan Əfşar bütün Cənubi Azərbaycanı ələ keçirdikdən sonra Pənahəli xanın yanına elçi göndərərək itaət göstərməsini tələb etdi. Rədd cavabı aldıqda 1759-cu ildə Fətəli xan böyük qoşun toplayaraq Qarabağa hərəkət etdi və Şuşa qalasının bir ağaclığında düşərgə saldı. Pənahəli xana qarşı gizli düşmənçiliyi davam etdirən Çiləbörd və Talış məlikləri Fətəli xanın yanına getdilər. Şuşa əhalisinin qəhrəmancasına müqavimət göstərməsinə baxmayaraq, Fətəli xanın qoşunları tədricən qalaya yaxınlaşır, qalaya gedən yollar bağlandığı üçün orada azuqə və hərbi sursat azalırdı, şəhər süqut etmək təhlükəsi qarşısında idi. Pənahəli xan vəziyyətdən çıxış yolunu zahiri itaət göstərməkdə görüb, öz oğlu İbrahimxəlil ağanı girov kimi Fətəli xan Əfşarın düşərgəsinə göndərmiş və zahirən də olsa asılılığı qəbul etmişdi.

1761-ci ilin yayında Kərim xan Zənd urmiyalı Fətəli xanı məğlub etdi. Urmiya xanı ilə münaqişədə olan Azərbaycan xanları, o cümlədən Pənahəli xan Kərim xan Zəndə qoşuldu. Lakin Fətəli xan məğlub edilib, edam olunandan sonra Kərim xan qonaqlıq adıyla Azərbaycan xanlarını Şirazda girov kimi saxladı.

Yad ölkədə asılı vəziyyətdə yaşaya bilməyən Pənahəli xan müəmmalı şəkildə öldü. Onun cənazəsini Qarabağa gətirib Ağdamda dəfn etdilər. Xanın oğlu İbrahimxəlil ağa Qarabağa qayıtdı və xanlığa yiyələndi. Bu dövrdə qubalı Fətəli xan Azərbaycan torpaqlarını birləşdirmək uğrunda mübarizədə Qarabağlı İbrahimxəlil xana rəqib kimi baxırdı. Buna görə də o, dəfələrlə Qarabağa hərbi yürüşlər etmişdi. Lakin İbrahimxəlil xan Şuşa qalasında möhkəmləndi və bütün yürüşlər dəf olundu.

1795-ci ildə Qarabağ daha qüdrətli düşmənin – Ağa Məhəmməd xan Qacarın basqınına məruz qaldı. Lakin qarabağlılar mərdliklə müqavimət göstərdilər. 1797-ci ildə ikinci yürüş zamanı döyüşlər əsnasında Ağa Məhəmməd şah Şuşa qalasını tutmağa müvəffəq oldu. Bir müddət sonra şah saray sui-qəsdinə məruz qaldı.

öldürüldü. Onun qoşunu pərən-pərən olub geriye qaçdı, xanlıq öz müstəqilliyini bərpa etdi.

1803-cü ildən etibarən Rusiya qəti şəkildə Azərbaycan torpaqlarının işğalına başlamışdı. 1805-ci il mayın 14-də (26-da) Gəncə şəhərinin 20 verstliyində, Kürəkçay sahilində general Sisianovla İbrahimxəlil xan arasında bağlanmış müqaviləyə görə, xan rus imperatorundan vassal asılılığını qəbul etdi. Müqavilənin şərtləri göstərir ki, xan daxili müstəqilliyini saxlayırdı.

1806-cı ilin yazında İran qoşunu yenidən Qarabağa hücum edəndə rus qoşunlarının zabiti mayor Lisaneviç İbrahimxəlil xanı ailəsi ilə birgə qətlə yetirdi. Həmin ilin sonunda Mehdiqulu xan xanlığın başçısı təyin edildi.

Tədqiqat Qarabağ xanı İbrahimxəlil xanın Azərbaycanın tarixində yüksək mövge tutduğunu təsdiq edir.

Monoqrafiyada tarixi mənbələr və mövcud ədəbiyyatdan istifadə edilərək xanlığın coğrafi mövqeyi, relyefin quruluşu, torpaqların strukturu, təbii ehtiyatları, iqlimi, yağıntı səviyyəsi, bitki və heyvanat aləmi, çaylar sistemi, habelə xanlığın nəqliyyat yolları və vasitələri ətraflı təhlil edilir. Təhlil göstərir ki, əlverişli iqlim və mühit, torpaqların bolluğu Qarabağ xanlığında kənd təsərrüfatının inkişafına təkan verirdi.

Rus işğalı zamanı Qarabağ xanlığının ümumi torpaq fondu 1354000 desyatın (o cümlədən 100 min desyatını əkinə yararlı) təşkil edirdi. Əhalinin hər nəfərinə təxminən 1,1 desyatın əkin sahəsi düşürdü. Kənd təsərrüfatında əsas yeri əkinçilik və maldarlıq tuturdu. Əkinçilikdə süni suvarma həyati əhəmiyyət daşıyırdı. Çaylar olmayan yerlərdə süni suvarmada kəhrizlərdən, quyulardan istifadə olunurdu. Xanlığın kəndlərində əsasən növbəli əkin sistemindən istifadə edirdilər. Monoqrafiyada bölgədən asılı olaraq səpələn toxumun miqdarı və əldə olunan məhsulun miqdarı tarixi mənbələr əsasında araşdırılmışdır. Burada kənd təsərrüfatında istifadə edilən alətlər tədqiq olunmuşdur. Əkinçiliyin

ayrı-ayrı sahələri təhlil edilərək yetişdirilən başlıca əkinçilik məhsullarının – taxıl məhsulları: buğda, arpa, çəltik, darı və pərinç (buğda növü), lifli bitkilərin (pambıq və kətan), yağ bitkilərinin (kücüt və gənəgərçək) olduğu aydınlaşmışdır. Əkinçilikdə tütünün yetişdirilməsi müəyyən yer tuturdu. Əlverişli iqlim şəraiti və bərkətli torpaqlar bağçılıq və üzümçülüyn inkişafına təkan verirdi. Xanlıqda baramaçılıq və ipəkçilik inkişaf etməkdə idi. Xanlığın iqtisadiyyatında meyvəçilik və üzümçülüyn də müəyyən yeri vardı. Bağ və bostançılığın inkişafına bir tərəfdən təsərrüfatın qapalı xarakteri, digər tərəfdən də aztorpaqlılıq, su çatışmazlığı mane olurdu.

Zəngin otlaqların olması burada maldarlığın digər xanlıqlara nisbətən daha yaxşı inkişaf etməsinə səbəb olurdu. Yayda sərın yaylaqların, qışda isti qışlaqların olması xanlıqda maldarlığın köçmə maldarlığı səciyyəsi daşdığıını göstərir. Qoyunçuluq daha çox yayılmışdı. Qarabağda cins atlar yetişdirilirdi. Qış mövsümündə mal-qaranı Kür və Araz çaylarının sahillərində otarırdılar. Azərbaycanda elatlar maldarlıqla yanaşı, əkinçiliklə də məşğul olur, qışa yem tədarük edir, daimi yaşayış evləri və təsərrüfat tikililəri inşa edirdi. Bu da öz növbəsində elatların köçəri yox, köçmə (otqonnoye) maldarlıqla məşğul olmaqlarına sübutdur. Lakin feodal münasibətlərinin hökmranlığı üzündən təsərrüfat ekstensiv səciyyə daşıyırdı.

Təbii fəlakətlər kənd təsərrüfatına böyük ziyan vurur, xanlığın aran hissəsində quraqlıq, dağlıq hissəsində isə tez-tez yağın leysan yağışlar və dolu məhsulu təhlükə altına alırdı. Müharibələr, basqınlar, qarətlər də kənd təsərrüfatına dağıdıcı təsir göstərirdi. 1794-cü ildə Qarabağda 60 min ailə yaşayırdısa, 1805-ci ildə bu rəqəm 10 minə enmişdi.

Tarixi mənbələrin təhlili mövcud sosial təbəqələrə aid insanların yaşayış tərzini öyrənməyə imkan vermiş və bu məqam tədqiqatda öz geniş əksini tapmışdır.

Tədqiqatda xanlığın sosial quruluşu təhlili edilmiş, istehsal münasibətlərinin öyrənilməsi nəinki istehsal üsulunun tam mənzərəsini bərpa etməyə, habelə xanlığın maddi həyat şəraitini öyrənməyə kömək edir. Kənd təsərrüfatında inkişaf etmiş feodal münasibətləri hökm sürürdü. Torpağın əsas hissəsi xana və onun ailəsinə, xan xəzinəsinə və qismən yerli mülkədarlara məxsus idi. Xan mülklərinin bir hissəsini yaxın adamlarına və ona qulluq edən şəxslərə ömürlük istifadə etmək üçün, yaxud irsi mülkiyyətə vermişdi. Əvvəlki dövrlərdə olduğu kimi torpaq sahibliyinin beş əsas forması vardı: xalisə, divani, mülk, tiyul, vəqf. Tarixi mənbələrin məlumatları bu torpaq kateqoriyaları arasında olan fərqləri, onların hər birinin xüsusiyyətlərini öyrənməyə imkan verir. Xanlıq dövründə xalisə ilə divani torpaqların arasındakı fərq tədricən itir, onlar bir yerdə xan torpaqları adlanırdı. Tədqiqatda torpaqdan istifadə qaydaları, onların müəyyən şərtlərlə icarəyə verilməsi faktları təhlil edilir. Arxlar, kəhrizlər, quyular xüsusi şəxslərin, yaxud kənd icmalarının torpaqlarında olduğundan onların mülkiyyəti hesab olunurdu. Xanlıq dövründə Qarabağda fəaliyyətdə olan kanalların əksəriyyəti ayrı-ayrı feodalların ixtiyarında idi. Su sahibliyi və sudan istifadə etmə xüsusi qaydalarla tənzimlənirdi ki, onlar tədqiqatda ətraflı şərh olunur.

Xanlıq əhalisi iki əsas sinfə – feodal və kəndlilərə bölünürdü. Feodal sinfinə xan, məliklər, ağalar, bəylər, minbaşılar, kənd-xudalar, yüzbaşılar və yasavullar daxil idi. Onların çoxsaylı qrupunu bəylər təşkil edirdi. Bəylər üç qrupa bölünürdü: öz rütbələrini şahlardan və osmanlı sultanlarından almış və irsi titul daşıyan bəylər; Qarabağ xanlarının təliqəsi ilə bu adı alanlar. Onların da titulu irsi səciyyə daşıyırdı; təliqəsi olmayan, müəyyən vəzifə daşdığına görə bu adı müvəqqəti daşıyan bəylər. Ruhanilərin yuxarı təbəqəsi – şeyxülislam, axundlar, qazilər, əfəndilər, seyidlər, ağamirlər; xristian ruhanilərindən patriarx, «qara

ruhanilər» adlandırılan arxiyepiskop, yepiskop və vardapetlər də feodal sinfinə daxil idilər.

Kəndlilər rəiyyətlərə, rəncbərlərə və elatlara bölünürdü. Rəiyyətlərin öz təsərrüfatı və istifadəsində pay torpağı var idi. Rəncbərlərin isə öz təsərrüfatı olmayıb, ağa torpaqlarında çalışır, əməyinin müqabilində məhsulun bir hissəsini alırdılar. Elatlar isə köçmə maldarlıqla məşğul olan tayfaların sırası üzvləri idi. Xan qoşununun əsas hissəsini də elatlar təşkil etdiyindən onlardan daha az vergi almırdı.

Müsəlman ruhanilərin aşağı təbəqəsi – mollalar və başqaları, xristian ruhanilərindən – «ağ ruhanilər» adlandırılan keşişlər, dyaklar və başqa kilsə xadimləri öz vəziyyətlərinə görə kəndlilər sinfinə daxil idilər.

Maaflar deyilən xüsusi zümrə feodallarla kəndlilər arasında orta vəziyyəti tuturdu. Onlar xanın çağırışı ilə hərbi xidmətə gedir və digər tapşırıqları yerinə yetirirdilər. Bunun müqabilində bütün vergilərdən və ödənişlərdən azad idilər.

Tədqiqatda nöqə, xalisə və qulların statusu, hüquq və vəzifələri araşdırılır.

Kəndlilər xəzinənin və torpaq sahiblərinin xeyrinə bir çox vergilər ödəyir və mükəlləfiyyətlər yerinə yetirirdilər. Tədqiqat zamanı vergi və mükəlləfiyyətlər aşağıdakı qruplara bölünərək təhlil edilmişdir: 1. Torpaq və sudan istifadəyə görə verilən vergilər. Bunlardan ən başlıcası malcəhət (bəhrə), salyana, çöpbaşı – cütbaşı, bağbaşı və s. vergilər idi. 2. Qoşunu və dövlət aparatını saxlamaq üçün toplanan vergilər. Burada 14 adda vergi təhlil edilir. 3. Feodallara və məmurlara gətirilən məcburi bəxşişlər, burada 4 növ belə yığım forması təhlil olunur. 4. Ruhanilərin xeyrinə toplanan 3 növ vergilər. 5. Adambaşı və evbaşı əlavə vergilər. Tədqiqatda işləyib-ödəmə mükəlləfiyyətlərinin Qarabağ xanlığında tətbiq edilən formaları da araşdırılır (biyar, əvrəz,

çapar). Monoqrafiyada hər bir verginin və mükəlləfiyyətin mənası və şərtləri ətraflı göstərilir.

Kürəkçay müqaviləsindən sonra əhali üzərinə «Rusiyaya bac» adlı yeni, ağır bir vergi qoyuldu. Xanlıq üzrə onun ümumi məbləği 8 min əşrəfi idi. Kitabda vergilərin yığılma qaydaları, müəyən əhali təbəqələrinə verilən vergi imtiyazları öz əksini tapmışdır. Xanlıqda natural təsərrüfatın üstünlük təşkil etməsinə baxmayaraq vergi ödənişlərinin xeyli hissəsi pulla toplanırdı. Qarabağ xanlığının bütün mahallarından və ayrı-ayrı şəxslərə məxsus mülklərdən xəzinəyə ildə 4987 yük odun, 9506 əşrəfi və 185592 manat 88 qəpik (30364 rubl 10 qəpik) məbləğində gəlir daxil olmalı idi (cədvəl 1).

Şuşa şəhəri xanlığın iqtisadi həyatında mühüm rol oynayırdı. Şəhər əhalisinin əsas hissəsini sənətkarlar və tacirlər təşkil edirdi. Feodalların əksəriyyəti, onların sahib olduqları kəndlilərin bir hissəsi şəhərdə yaşayırdı. O dövrdəki Azərbaycan şəhərlərindən fərqli olaraq Şuşanın iqtisadi həyatında əkinçilik heç bir əhəmiyyət kəsb etmirdi. Qarabağ xanlığının təsərrüfat həyatında sənaye-kustar istehsalı kənd təsərrüfatı ilə müqayisədə mühüm yer tutmurdu. Sənətkarlığın ev forması daha geniş yayılmışdı. Evdə istehsal olunan məhsullar, əsasən, kəndlilərin öz tələbatını ödəməyə yönəlmişdi. Xanlığın kəndlilərində ağac emalı, toxuculuq geniş yayılmışdı. Ev və sənətkar – kustar sənayesinin çox mühüm sahəsi xalçaçılıq idi. Qarabağ xalçaları xanlığın hüdudlarından çox-çox uzaqlarda məşhur idi. Sənətkarlıq və kustar istehsalı başlıca olaraq Şuşada cəmlənmişdi. Burada ipək və pambıq parçaların toxunması, boyaqçılıq, sabunbişirmə, dabbaqlıq kimi sənət sahələri inkişaf etmişdi. Sənətkarlar əsasən bəsit əl alətləri ilə işləyirdilər. Sənətkar emalatxanalarında çalışanların sayı adətən 3–5 nəfər olurdu. Bəzi sənət sahələrində muzdlu işçilərin də əməyindən istifadə olunurdu. Adətən ustaların köməkçiləri və

şagirdləri olurdu. Xanlıqda tətbiq olunan iltizam sistemi sənətkarlığın inkişafına maneçilik törədirdi.

Xanlıqda natural təsərrüfat hökm sürdüyünə görə daxili ticarət zəif inkişaf etmişdi. Daxili ticarətdən fərqli olaraq xarici ticarət daha yüksək səviyyədə inkişaf etmişdi. Daxili və xarici ticarətin başlıca mərkəzi Şuşa idi. Xarici ticarət bütünlüklə peşəkarların əlində cəmləşmişdi. Bura Cənubi Qafqazın ən mühüm ticarət mərkəzlərindən birinə çevrilmişdi. Xanlıq Gürcüstan, İran, Türkiyə və Rusiya ilə geniş ticarət əlaqələri saxlayırdı. Xanlıqdan başlıca olaraq xam ipək və ipək parçalar ixrac olunurdu. Bazarlar həm daxili, həm də xarici ticarətin aparıldığı məntəqələr idi. Satılan mallardan müxtəlif rüsumlar toplanırdı. Ölçü və pul vahidlərinin müxtəlifliyi, rahdar gömrük yığımları və iltizam sistemi ticarətin inkişafını əngəlləyirdi.

Sənətkarların bir çoxu peşələr üzrə sex tipli təşkilatlarda – həmkarlarda birləşmişdi. Xanlar həmkarların daxili işlərinə qarışmırdılar. Həmkarların başçısı – ustabaşı sifarişləri, vergi və mükəlləfiyyətləri üzvlər arasında bölüşdürür, ustalar arasında yaranmış mübahisələri həll edirdi.

Qarabağ xanlığında 21 inzibati vahid, o cümlədən 5 məliklik və 1 şəhər var idi. Mahallar naiblər, məlikliklər isə mahal məlikləri tərəfindən idarə olunurdu. Mahallar və məlikliklər daha xırda inzibati vahidlərdən – kəndlərdən ibarət idi. Kəndlər kəndxudalar tərəfindən idarə olunurdu.

Tarixi mənbələrin ciddi təhlili göstərir ki, xanlıqda əhalinin böyük əksəriyyətini (80 faizə yaxın) Azərbaycan türkləri, kiçik bir hissəsini (20 faizə yaxın) əsasən alban köklü xristianlar, cüzi bir hissəsini isə kürdlər (1 faizdən bir qədər artıq) təşkil edirdi.

Xan hakimiyyətinin başlıca funksiyası hakim siniflərin mənafeyini təmin etməkdən və xanlığın sərhədlərini müdafiə edib genişləndirməkdən ibarət idi. Qarabağ xanlığında dövlət aparatı digər xanlıqlara nisbətən əhəmiyyətli idi. Xanın yanında

məsləhətçi orqan – divan fəaliyyət göstərirdi. Sarayda vəzir, eşik ağası, xəzinə ağası, ambardar ağası və s. vəzifələr mövcud idi.

Qarabağ xanlığı güclü hərbi qüvvəyə malik xanlıqlardan biri sayılırdı. Bütün elatların kişilərinin adı atlı qoşunun siyahısına salınmışdı və onlar müharibə vaxtı xanın başçılıq etdiyi orduda toplaşırdılar. Çərik dəstələri ilə yanaşı xanın qoşununda Dağıstandan gətirilmiş muzdlu dəstələr də xidmət edirdilər.

Xanlıqda tikinti ilə bağlı sahələr arasında müdafiə istehkamlarının tikintisi daha çox inkişaf etmişdi.

Beləliklə, bütün deyilənləri yekunlaşdırıb qətiyyətlə demək olar ki, Qarabağ xanlığı öz ordusu, pul vahidi, əsasən müəyyən olmuş sərhədləri olan suveren dövlət idi. Xanlıqda yetişmiş feodal sosial-iqtisadi münasibətlər hökm sürürdü.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT

1. Abdullayev M.Q. Çarizmin Azərbaycanda aqrar siyasətinin istismarçı mahiyyəti. XIX əsrdə Azərbaycanın iqtisadi vəziyyəti. Bakı, 1988.
2. Абебян М. История древнеармянской литературы. Ереван, 1975.
3. Ağamalı F. XVIII əsrin ikinci yarısı-XIX əsrin əvvəllərində Quzey Azərbaycan xanlıqlarının sosial-iqtisadi vəziyyəti. Bakı, Azərbaycan Ensiklopediyası, 1999, s.304.
4. Ağamalı Y. Qarabağ xanlığının qonşu xanlıqlar və digər dövlətlərlə münasibətləri. Tar. elm. nam. dis. Bakı, 2002, s.164.
5. Ağamalı Y. Qarabağ xanlığının qonşu xanlıqlar və digər dövlətlərlə münasibətləri. Bakı, Azərbaycan Ensiklopediyası, 1998, s.142.
6. Ağamalı Y. Qarabağ xanlığı XVIII əsrin sonu - XIX əsrin əvvəllərində / Tarix və onun problemləri. Elm, 2002, №1, s.45-48.
7. Ağamalı Y. Qarabağ xanlığında sənətkarlıq və ticarət. Dirçəliş - XXI əsr, 2003, №60. s.173-178.
8. AMEA Rəyasət Heyətinin Azərbaycanda Elmi İrsin Toplanması və Sistemləşdirilməsi şöbəsi (bundan sonra qıscaca - AAƏİTŞŞ).
9. Axundov N.F. Qarabağ salnamələri. Bakı, Yazıçı, 1989, s.232.
10. Azərbaycan Dövlət Tarix Arxivi. (ARDTA)
11. Azərbaycan tarixi (7 cildə). II cild. Bakı, Elm, 1998, s.596.

12. Azərbaycan tarixi (7 cildə). III cild. Bakı, Elm, 1999, s.584.
13. Azərbaycanın Rusiya ilə birləşdirilməsi və onun mütərəqqi iqtisadi və mədəni nəticələri (XIX-XX əsrin əvvəlləri). Bakı, Azərb. SSR EA nəşriyyatı. 1956, s.289.
14. Baharlı. Əhvalatı-Qarabağ. Qarabağnamələr. II kit. Bakı, Yazıçı. 1991, s.269-302.
15. Бунятов З.М. Государство Атабеков Азербайджана. Баку, 1978.
16. Бунятов З.М. Несколько замечаний по поводу этнических процессов в Ширване (до первой трети XIII века). ДАН Аз ССР, т.XLII, №4. 1986, с.70-74.
17. Cavadov Q.C. XIX əsr və XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanın əkinçilik alətləri. Bakı, Elm, 1979, s.128.
18. Cəmsidov Ş. İbrahim xan Şuşa qalasını nə üçün tərk etmişdi? "Azərbaycan gəncləri" qəz., 8 avqust 1974.
19. Dəlili H.Ə. Azərbaycanın cənub xanlıqları XVIII əsrin ikinci yarısında. Bakı, Elm, 1979, s.144.
20. Dəlili H.Ə. Qarabağ xanlığının banisi Pənahəli xan haqqında yeni məlumatlar. Azərb. SSR EA Xəbərləri. Tarix və hüquq seriyası. 1971, №1, s.42-47.
21. Əliyev F.A, Əliyev U.F. İrəvan xanlığı. Bakı, Azərnəşr, 1997, s.124.
22. Əliyev F.A, Əliyev M.M. Naxçıvan xanlığı. Bakı, Azərnəşr, 1996, s.106.
23. Əliyev F.M. XVIII əsrin I yarısında Azərbaycanda ticarət. Bakı, Azərb. SSR EA nəşriyyatı. 1969, s.122.
24. Əliyev F.M. Şimali Azərbaycan şəhərləri. Bakı, Azərb. SSR EA nəşriyyatı. 1960, s.135.
25. Əlizadə A.M. XIX əsrin I yarısında Şimali Azərbaycanda sənətkarlıq. Tar. elm. nam. dis. avtoreferatı. Bakı, 1996, s.193.

26. Əhməd bəy Cavanşir. Qarabağ xanlığının 1747-1806-cı illərdə siyasi vəziyyətinə dair. Qarabağnamələr. I kit. Bakı, Yazıçı, 1989, s.149-183.
27. Fərzəlibəyli Ş.F. Quba tarixi. Bakı, "Əbilov, Zeynalov və oğulları", 2001, s.388.
28. Gəncə: tarixi очерк. Bakı, Elm, 1994, s.152.
29. Gəncə-Qarabağ əyalətinin müfəssəl dəftəri. Ön söz, tərcümə, qeyd və şərhlərin müəllifi H.Məmmədov (Qaramanlı). Bakı, Şuşa, 2000, s.576.
30. Gülmalıyev M.M. XVIII əsrin son rübü - XIX əsrin I yarısında Azərbaycan kəndinin sosial-iqtisadi strukturu. Bakı, Elm, 1989, s.279.
31. Həsənəli Qaradaği. Qarabağ vilayətinin qədim və cədid keyfiyyət və övzaları (iqtibas). Qarabağnamələr, II kit. Bakı, Yazıçı, 1991, s.349-358.
32. Həsən İxfə Əlizadə. Şuşa şəhərinin tarixi. Qarabağnamələr, II kit. Bakı, Yazıçı, 1991, s.309-348.
33. Həvilov H.A. Azərbaycan etnoqrafiyası. Bakı, Elm, 1991, s.256
34. Hüseynov M.M. Şuşa qalası - Şuşa mağarası. "Ədəbiyyat və incəsənət" qəz., 1972, № 25.
35. Hüseynzadə Ə. "Bəhrə" islahatı haqqında. Azərb. SSR EA Məruzələri. 1961, XXVII c., №11, s.1097-1101.
36. Hüseynzadə Ə. XIX əsrin ikinci yarısında Azərbaycan tarixşünaslığı. Bakı, Azərb. SSR EA nəşriyyatı, 1967, s.219.
37. Hüseynzadə Ə. Mirzə Yusif Qarabaği və onun "Tarixi-safi" əsəri.
38. Hüseynzadə Ə. Gövhər ağa vəqfi. Azərb. SSR EA Xəbərləri. İctimai elmlər bölməsi. 1959, № 1.
39. İsmayılov M.Ə. Azərbaycan tarixi. Bakı, Azərnəşr, 1992, s.145.

40. İsmayılov M.Ə., Bağırova M. Şəki xanlığı. Bakı, Azərnəşr, 1997, s.76.
41. İsmayılov M.Ə. Şəki: tarixi очерк. Bakı, Azərnəşr, 1982, s.150.
42. İsmayılov M.Ə. XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanın kənd təsərrüfatı. Bakı, 1960.
43. Qarabağ düzü. ASE. III c. Bakı, Azərbaycan Ensiklopediyası, 1979, s.46.
44. Qarabağnamələr. I kit. Tərtib edən və çapa hazırlayanı A.Fərzəliyev. Bakı, Yazıçı, 1989, s.192.
45. Qarabağnamələr. II c. Tərtib edən və çapa hazırlayanı N.Axundov. Bakı, Yazıçı, 1991, s.450.
46. Qarabağ silsiləsi. ASE, III c. Bakı, Azərbaycan Ensiklopediyası, 1979, s.46.
47. Qarabağ yaylası. ASE, III c. Bakı, Azərbaycan Ensiklopediyası, 1979, s.46.
48. Qeybullayev Q. Qarabağ: etnik və siyasi tarixinə dair. Bakı, 1990.
49. Quliyeva Ə.N. Azərbaycan - Rusiya münasibətləri tarixindən (XV-XVIII əsrlər). Bakı, 1958.
50. Jan Gevr. Xacə şah: tarixi roman. II kit. Bakı, Gənclik, 1994, s.224.
51. Köçərli T. Qarabağ: yalan və həqiqət. Bakı, "Əbilov, Zeynalov və oğulları", 1998, s.243.
- 51a. Köçərli T. Qarabağ: Qarabağ tarixinin saxtalaşdırılması əleyhinə. Bakı, Elm, 2002, s.465.
52. Mir Mehdi Xəzani. Kitabı-tarixi Qarabağ. Qarabağnamələr. II c. Bakı, Yazıçı, 1991, s.93-202.
53. Mirzə Adıgözəl bəy. Qarabağnamə /Qarabağnamələr. I kit. Bakı, s.5-102.
54. Musəvi T.M. Orta əsr Azərbaycan tarixinə dair farsdilli sənədlər (XVI-XVIII əsrlər). I c. Bakı, Elm, 1977, s.238.

55. Mirzə Camal Cavanşir Qarabağı. Qarabağ tarixi /Qarabağnamələr. I kit. Bakı, Yazıçı, 1989, s.104-148.

56. Mirzə Rəhim Fəna. Tarixi-cədidi-Qarabağ /Qarabağnamələr. II kit. Bakı, Yazıçı, 1991, s.248-268.

57. Mirzə Yusif Qarabağı. Tarixi-safi /Qarabağnamələr. II kit. Bakı, Yazıçı, 1991, s.5-92.

58. Mustafayev C.M. Xanlıqlar dövründə Azərbaycanda sənətkarlıq. Bakı, Elm, 2002, s.272.

59. Mustafayev C. Xanlıqlar dövründə Azərbaycanda sənətkarlardan toplanan vergilər haqqında. AMEA Xəbərləri. TFH seriyası. 1994, №1-4, s.48-58.

60. Mustafayev C.M. Xanlıqlar dövründə Azərbaycanda silah istehsalı. AMEA Xəbərləri. 1992, №1-2, s.31-38.

61. Mustafayev C.M. Şuşa şəhərinin əsasının qoyulması tarixi haqqında bəzi mülahizələr. Tarix və onun problemləri. 1998, № 1(3), s.57-61.

61a. Mustafayev T.T. Qarabağ (Gəncə bəylərbəyliyi XVIII əsrin birinci qərinasında). Azərb. SSR EA xəbərləri, 1988, №3.

62. Mustafayeva N. Cənubi Azərbaycan xanlıqları. Bakı, 1995.

62a. Mustafazadə T. Quba xanlığı. Bakı, Elm, 2005, 280 səh.

63. Leviatov V.N. Mirzə Adıgözəl bəyin tərcümeyi-halına aid materiallar. Bax: Mirzə Adıgözəl bəy. "Qarabağnamələr". I kit. Bakı, Yazıçı, 1989, s.5-7.

64. Onullahi S.M. XIII-XVII əsrlərdə Təbriz şəhərinin tarixi, Bakı, 1982.

65. Paşayeva E. 1801-1830-cu illərdə Rusiya, Türkiyə və İran münasibətlərində Azərbaycan problemi. Bakı, Nurlan, 2004, s.160.

66. Rzaqulu bəy Mirzə Camal oğlu. Pənah xan və İbrahim xanın Qarabağda hakimiyyətləri və o zamanın hadisələri. Qarabağnamələr. II kit. Bakı, Yazıçı, 1991, s.203-246.

67. Pirişev V. Azərbaycanın tarixi coğrafiyası. Dərs vəsaiti. Bakı, Araz, 2002, s.152.

68. Talıbzadə A.A. XIX əsr və XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda suvarma və sudan istifadə. Bakı, Elm, 1980, s.152.

68a. Şərifli M.X. IX əsrin yarısı - XI əsrlərdə Azərbaycan feodal dövlətləri. Bakı, Elm, 1978, 344 s.

69. Şükürzadə Ə.B. Əhməd bəy Cavanşirin tərcümeyi-hah. Əhməd bəy Cavanşirin Qarabağ xanlığının 1747-1805-ci illərdə siyasi həyatına dair əsərinə müqəddimə. Qarabağnamələr. I kit. Bakı, Yazıçı, 1989, s.150-155.

70. Ubaydulin Ə. XIX əsrdə Azərbaycan imtiyazlı siniflərin sayına dair məlumat. Azərbaycanı öyrənmə yolu. 1930. №4/5, s.53-55.

71. Umudov V.A. Şimali Azərbaycanın çar Rusiyası tərəfindən işğal olunması və müstəmləkəçilik əleyhinə mübarizə. Tar. elm. nam. dis. Bakı, 1995, s.164.

72. Zəngəzur silsiləsi. ASE, IV c. Bakı, Azərbaycan Ensiklopediyası, 1979. s.316.

73. Verdiyeva N.Y. XIX əsrin birinci yarısında Azərbaycanın əhalisi. Bakı, 1993.

74. Alekperov N., Aliyoldaşkızı F. Nahçıvan xanlığı. //Türklər. VII c. Ankara. Yeni Türkiyə yayınları. 2003, s.94-100.

75. Emenova A. Tebriz xanlığı. //Türklər. VII c. Ankara, Yeni Türkiyə yayınları, 2003, s.113-122.

76. Hacıyeva S. İrevan (Revan) Türk xanlığı və Osmanlı dövləti ilə əlaqələri.// Türklər. VII c. Ankara, Yeni Türkiyə yayınları, 2003, s.64-72.

77. İbadov R. Şeki xanlığı və Osmanlı imperatorluğu ilə əlaqələri.// Türklər. VII c. Ankara, Yeni Türkiyə yayınları, 2003, s.73-81.

78. İskenderova M. Bakı hanlığı.// Türkler. VII c. Ankara, Yeni Türkiye yayınları, 2003, s.44-56.
79. Mamedova G. Urmiye hanlığı.// Türkler. VII c. Ankara, Yeni Türkiye yayınları. 2003, s.13-150.
80. Mamedova İ. Talış (Lenkeran) hanlığı.// Türkler. VII c. Ankara, Yeni Türkiye yayınları, 2003, s.101-112.
81. Mustafazade T. Quba hanlığı. //Türkler. VII c. Ankara, Yeni Türkiye yayınları, 2003, s.82-93.
82. Osmanlı devleti ile Azerbaycan türk hanlıkları arasındaki münasebetlere dair arşiv belgeleri. I c. (1578-1914). Ankara. T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü. Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı. Yayın №4, 1992.
83. Sultanova R. Bakı hanlığı. //Türkler. VII c. Ankara, Yeni Türkiye yayınları, 2003, s.123-132.
84. Абдуллаев Г.Б. Азербайджан в XVIII веке и взаимоотношения его с Россией. Баку, Изд-во АН Азерб. ССР. 1965, 621 с.
85. Абдуллаев Г.Б. Из истории Азербайджана во 2-ой половине XVIII века. Труды ИИ АН Азерб. ССР, т.XIV. 1960, с.57-114.
86. Абдуллаев Г.Б. Из истории Северо-Восточного Азербайджана в 60-80 гг. XVIII века. Баку, Изд-во АН Азерб. ССР. 1958, 210 с.
87. Авалов Э. Архитектура города Шуши. Баку, Элм, 1977. 112 с.
88. Алиев С.М. Междоусобные войны и борьба за верховную власть в Иране после распада империи Надир шаха. Иран. История и культура в средние века и новое время. Москва. Наука. 1980, с.27-66.
89. Алиев И.Г. Нагорный Карабах: история, факты, события. Баку, Элм, 1989.

- 89а. Алиев И.Г. Карабах в древности. Сб. статей: "Кюрекчайский договор - 200". Баку, "Тахсил", 2005, с.5-31.
- 89б. Алиев И.Г., Ахмедов Г.М. Археологические исследования в Азербайджанской ССР. Баку, 1986.
90. Алиев Ф.М. Антииранские выступления и борьба против турецкой оккупации в Азербайджане в 1-ой половине XVIII века. Баку, Элм, 1979, с.232.
91. Алиев Ф.М. Города и городская торговля в Азербайджане во 2-ой половине XVIII в. Труды ИИ АН Азерб. ССР. Т. XIII. 1958, с.133-176.
92. Алиев Ф.М. К вопросу о ремесленных организациях в Азербайджане во 2-ой половине XVIII века. К истории городов Азербайджана. Известия АН Азерб. ССР. 1957, №8, с.129-142.
93. Амирбекова Н.Ш. Вопросы военной истории Азербайджана в период ханств. Баку, Элм, 2004, 168 с.
94. Аракелян А. Карабах до завоевания российским царизмом. //Исторический журнал. 1938, №10, с.68-78.
95. Аракелян А. Нагорный Карабах. //Советское востоковедение. 1936, № 10, с.1-18.
96. Ахвердов А.И. Описание Дагестана в 1804 г. //ИГ и ЭД. Москва. Восточная литература. 1958, с.213-229.
97. Бабаев А. Борьба против иранской агрессии, турецких происков и усиление русской ориентации в Азербайджане на рубеже XVIII-XIX вв. Автореферат дис. канд. ист. наук. Баку, 1984, 23 с.
98. Бабаев Э. Из истории Гянджинского ханства. Баку, Нурлан, 2003, 234 с.
99. Бакиханов А.А. Гюлистан-Ирам. Редакция, комментарии, примечания и указатели академика З.М.Буниятова. Баку, Элм, 1991, 304 с.

100. Бакиханов А.А. Сочинения, записки, письма. Баку, Элм, 1983, 344 с.
101. Бахтадзе И.А. Податное обложение государственных крестьян Закавказского края. //СМОМПК, т.1, ч.3. 1881.
102. Березин И. Путешествие по Дагестану и Закавказью. Казань, 1850, ч.1, с.120; ч.2, с.134; ч.3, с.128.
103. Березин И. Путешествие по северной Персии. Казань. 1852, 347 с.
104. Броневский С.Б. Новейшие географические и исторические известия о Кавказе. Москва. 1823. т.1, 367 с.; т.2, 465 с.
105. Бурнашев С. Описание областей Азербиджанских в Персии и их политического состояния. Курск. 1793, 27 с.
106. Бутков П.Г. Материалы для новой истории Кавказа с 1722 по 1803 г. ч.2. Санкт-Петербург. 1869, 601 с.
107. Бутков П.Г. Материалы для новой истории Кавказа с 1722 по 1803 г. ч.3. Санкт-Петербург. 1869, 620 с.
108. Ваидова Х.Р. История города Ордубада в XIX - нач. XX вв. АКД, Баку, 1990, с.24.
109. Всеподданнейший рапорт ген. П. Цицианова от 22-го мая 1805 года, № 19. //АКАК, ч.2, док. 1436, с.702-704.
110. Гаджиева С.М. Азербайджан во внешней политике правительства Екатерины II. Баку. Элм. 2004, с.148.
- 110а. Гандзакеци Каракос. История Армении. М., Наука, 1976, с.358.
111. Карабах. Кюрекчайский договор - 200. Баку, "Тахсил". 2005, с.176.
112. Гейбуллаев Г.А. К этногенезу азербайджанцев. Баку, Элм, 1991, с.552.
113. Герсеванов М.Н. Сеть главнейших дорог Закавказского края. Сборник сведений о Кавказе, изданный под редакцией И.Зейдлица. Тифлис. 1871, с.13.

114. Гмелин С.Г. Путешествие по России для исследования всех трех царств природы. ч.3. Санкт-Петербург, 1785, с.336.
115. Губайдулин А. Феодалные классы и крестьянство в Азербайджане в XIX в. //Известия Восточного факультета АГУ. 1928, №3, с.56.
116. Губайдулин А. Вакфунные имущества Азербайджана//. Известия Общества обследования и изучения Азербайджана. 1928, № 5, с.215-226.
117. Губайдулин А. Из истории шелководства в Азербайджане. //Известия Общества обследования и изучения Азербайджана. 1928, № 5, с.154-171.
118. Губайдулин А. Ханское казенное хлебопашество. Из истории крестьянского хозяйства в Азербайджане. Баку, 1928.
119. Гусейнзаде Н. О пережитках рабства в Азербайджане в XVIII в. (домашнее рабство). //Известия АН Аз. ССР. Серия ИФП. 1994, №1-4, с.108-113.
120. Гусейнов Ш.С. Сельское хозяйство Азербайджана в 1-ой половине XVIII века. АКД, Баку, 1970, 27 с.
121. Гусейнов Г.Г. Характер экономических отношений в шелкоткальном и шелководном производствах Азербайджана в XIX - начале XX вв. АКД, Баку, 1961, 28 с.
- 121а. Гусейнов М.М. Древний палеолит Азербайджана. Баку, 1985.
122. Дадашев Г.А. О феодально-крепостнических остатках в дореформенном Азербайджане. //Труды Аз. филиала ИМЛ при ЦК КПСС. Т. XX. 1957, с.119-151.
123. Дадашев С., Усейнов М. Архитектура Советского Азербайджана. Москва. Гос. изд-во архитектуры и градостроительства. 1948, 23с.

124. Джейранов Ф. Селение Дашалты Шушинского уезда Елизаветпольской губернии. //СМОМПК. Вып. 25, отд. 2, с.101-136.

125. Дубровин И. Закавказье от 1803 по 1806 гг. СПб. 1866, 543с.

126. Дубровин Н. История войны и владычества русских на Кавказе. Т.1, кн.2. СПб. 1871, 640с.

127. Дубровин Н. История войны и владычества русских на Кавказе. Т.6. СПб. 1888.

128. Дьяконов И.М. К праистории армянского языка (о фактах, свидетельствах и логике). //ИФЖ. 1983, №4, с.149.

129. Дьяконов И.М. Предыстория армянского народа. Ереван, 1968.

130. Егиазаров А.С. Очерки по истории учреждений в Закавказье. Ч.1.Сельская община. Казань. 1884, 257с.

131. Егиазаров А.С. Исследования по истории учреждений в Закавказье. Ч.2. Городские цехи. Казань. 1891, 242с.

132. Егиазаров С.А. Сельская община в Елизаветпольской и Бакнинской губерниях. //Свод материалов для изучения экономического быта государственных крестьян Закавказского края. Т.3, ч.2. Тифлис. 1888, с.1-16.

133. Есан Гасан Джалалян. Краткая история страны Албанской (1702-1722). Баку, 1989.

134. Закавказский край. Путевые впечатления и воспоминания барона Августа фон Гакстгаузена. Ч.2. СПб. 1857, с.215.

135. Записка о правах беков, агаларов, наибов, старших магальных и прочих и о влияния владельцев на поселян и обязанностях их последних к помещикам. //АКАК, ч.III, док. 354, с.469-482.

136. Зедлеидзе Я., Захаров С., Тер-Егиазаров А. Город Шуша. //СМОМПК. Вып. XI, 1891, отд. I, с.1-79.

137. Зелинский С.П. Материалы для изучения экономического быта государственных крестьян Закавказского края. //СМОМПК. Вып. XI, т.IV, 1891, отд.I, с.1-79.

138. Зубарев Д. Карабахская провинция. //Обозрение российских владений за Кавказом, в статическом, этнографическом, топографическом и финансовом отношениях. (ОРВЗ) Ч.III, СПб. 1836, с.255-319.

139. Зубов П. Картина Кавказского края, принадлежащего России и сопредельных оному земель в историческом, этнографическом, финансовом и торговом отношениях. СПб. 1835.

140. Зубов П. Шесть нисем о Грузии и Кавказе. 1834 г. ОРВЗ, ч.III, с.111- 156.

141. Зубов В.А. Общее обозрение торговли с Азией. Русский архив. 1873, №5, с.870-894.

142. Иваненко В.Н. Гражданское управление Закавказьем. Тифлис. 1901, 525с.

143. Искендерова М.С. Бакинское ханство. Баку. Чашыоглы. 1999, с.209.

144. Исмаил-заде Д.И. Из истории кочевого хозяйства Азербайджана 1-ой половины XIX в. Исторические записки. 1960, № 66, с.91-136.

145. Исмаилов Г. Гуручай вя Кюндяляичай арасында гядим мяданийятыларин изляри. Б., 1981.

146. Исмаилов М.А. К вопросу историографии так называемого кочевого скотоводства в Азербайджане в XIX - начале XX вв.// Изв. АН Азерб. ССР. Серия ИФП. 1973, №1, 20-28 с.

147. Исмаилов М.А. О характере так называемого кочевого скотоводства в Азербайджане в XIX - начале XX вв. //Изв. АН Азерб. ССР. Серия ИФП. 1973, № 3, с.51-59.

148. Исмаилов М.А. О характере так называемого кочевого скотоводства в Азербайджане в XIX вв. //История СССР. 1976, № 6, с.141-150.

149. История армянского народа. Ереван. 1980.

150. Историческая география Азербайджана. Баку. Элм. 1987. 148с.

151. История, география, этиография Дагестана. XVIII-XIX вв. Архивные материалы. Под. ред. М.О.Косвена и Х.М.Хашаева. Москва. Изд-во Восточная литература. 1958, 367 с.

152. Исмаилова Г.Н. История города Шуши в XIX - начале XX века (1800-1917). АКД. Баку, 1987, 25 с.

153. Газета "Кавказ". 1850, № 51.

154. Кавказский календарь на 1850 г. Тифлис. 1849, отд.3, 94 с.

155. Капель Г. Личный рассказ о поездке из Индии в Англию в 1824 г. Пер. с англ. Ашурбейли С. ИАИИ НАНА, инв. 378.

156. Каспари А.А. Очерки исторического прошлого и современного положения. СПб. 1904.

157. Караулов И.А. Основы мусульманского права. СМОМПК. Вып. 6. 1888.

158. Карабах. Баку. "Чашьюглу". 2004, 218 с.

159. Кучаев М.Н. Поземельные устройства государственных крестьян, водворенных на владельческих землях в закавказских губерниях. Тифлис. 1887.

160. Керимов Л.Г. Азербайджанский ковер. Баку - Ленинград. Изд-во АН Аз. ССР. 1961, с.281.

161. Кишмишев С.Р. Походы Надир шаха в Герат, Кандагар, Индию и события в Персии после его смерти. Тифлис. 1889, с.303.

162. Колониальная политика Российского царизма в Азербайджане в 20-60-е гг. XIX в. Ч.1. (1827-1843 гг.). Москва - Ленинград. Изд-во АН СССР. 1936, с. 460.

163. Колониальная политика российского царизма в Азербайджане в 20-60-е гг. XIX века. Ч.2.(1843-1868 гг.). Москва - Ленинград. 1936, с. 478.

164. Кочарян Г.А. Нагорный Карабах. Общество обследования и изучения Азербайджана. Баку. 1925, с.68.

165. Кузнецова Н.А. Политическое и социально-экономическое положение Ирана в конце XVII - первой половине XIX в. Очерки новой истории Ирана. Москва. Наука. 1978, с.5-121.

166. Кургинян Е.А. "Карабах-наме" - как вспомогательный источник изучения истории Закавказья XVIII - начале XIX вв. Внешняя политика и общественные движения в странах Западной Европы в конце XIX-XX веков. К вопросу историографии и источников. Москва. Наука. 1977, с.114-119.

167. Кянджалиева С.Н. Город Тебриз в XIX веке (1828-1905 гг.). АКД. Баку. 1987, 20 с.

168. Левиатов В.Н. Взаимоотношения Азербайджана с Россией в XVIII в. //Изв. Аз.ФАН СССР. 1944, №5, с.109-110.

169. Левиатов В.Н. Очерки из истории Азербайджана в XVIII веке. Баку. Изд-во АН АзССР. 1948, 228с.

170. Летинова Э.М. Северо-Западный Азербайджан. Илусийское султанство. Баку. Алтай. 1999, 120с.

171. Локкарт Л. Надир шах. Критическое исследование на основе первоисточников. Пер. с англ. Гезаловой Н.Р. Баку. 2004, 396 с.

172. Мамедов К.А. Этническая антропология азербайджанцев. Сб. статей "Кюрекчайский договор - 200". Б. "Тахсил". 2005, с.32-41.

173. Мамедов С.А. Азербайджан по источникам XV - 1-ой половине XVIII вв. Баку. Элм. 1993, 240с.

174. Мамедов С.А. Исторические связи азербайджанского и армянского народов (2-я половина XVII в. и 1-я треть XVIII в.). Баку, Элм, 1977, 264с.

175. Мамедова Г.Н. К вопросу о христианских меликах и меликствах Северного Азербайджана в XVIII в. // "Кюрекчайский договор - 200". Баку. "Тахсил". 2005, с.67-82.

176. Мамедова Г.Н. О походе В.Зубова в Азербайджан в 1796 году. Баку, Элм, 2003, 94с.

177. Мамедова Ф. Истина о Карабахской проблеме. // "Кюрекчайский договор - 200", с.42-57.

178. Yunusov A. Karabakh: Past and Present. Baku. 2005, p.51.

179. Мамедова Э.К. Административное устройство и управление азербайджанских ханств во 2-ой половине XVIII века. АҚД Баку. 1999, 30 с.

180. Материалы для изучения экономического быта государственных крестьян Закавказского края в 7 томах. Т.IV. Тифлис.1886, ч.1, с.385. Здесь:

1) Экономический быт государственных крестьян в Зангезурском уезде Елизаветпольской губернии, с.1-220.

2) Экономический быт государственных крестьян в Шушинском и Джебраильском уездах Елизаветпольской губернии, с.201-385.

181. Мелик-Шахназаров Е. Селение Арцеваник Зангезурского уезда Елизаветпольской губернии. //СМОМПК. Вып. 25, отд. 2, с.158.

182. Мильман А.Ш. Политический строй Азербайджана в XIX - начале XX вв. Баку. Азернешр. 1966, 318 с.

183. Мустафаев Дж.М. Северные ханства Азербайджана и Россия (конец XVIII - начало XIX вв.). Баку, Элм, 1989, 127 с.

184. Мушегян Х.А. Денежное обращение Армении (V в. до н.э. - XIV в.н.э.). Ереван. 1983.

185. Мустафаев М.М. Экономика Карабахского ханства в конце XVIII и 1-ой четверти XIX вв. Дис. канд. экон. наук. Москва. 1949, 172 с.

186. Мустафазаде Т.Т. Азербайджан и русско-турецкие отношения в 1-ой трети XVIII в. Баку. Элм. 1993, 265с.

187. Нариманов И.Г. Культура древнейшего земледельческо-скотоводческого населения Азербайджана. Баку. 1987.

188. Нерсисян М. Из истории русско-армянских отношений. Кн.1. Ереван. Изд-во АН Армянской ССР. 1956, 405с.

189. Никитин К. Описание Шушинского уезда. Газета "Кавказ". 1873, 21 января.

190. Новосельцев А.П. Города Азербайджана и Армении в XVII и XVIII вв. //История СССР. 1959, № 1, с.24-46.

191. Обзорение российских владений за Кавказом. Ч.III. СПб. 1836, 362 с.

192. Описание Карабахской провинции, составленное в 1823 году. Подготовка ко 2-му переизданию и автор предисловия Гаджиева З.А. Баку, Нурлан, 2003, с.425.

193. Описание Карабахской провинции, составленное в 1823 году по распоряжению главноуправляющего в Грузии Ермолова, Действительным статским советником Могилевским и полковником Ермоловым II-м. Тифлис. Типография управления наместника Кавказского. 1866. Azərb. ДТА, f.24., с. 141-143.

194. Описание переселения армян адирбежанских в пределы России, с кратким предварительным изложением исторических времён Армении (почерпнутое из современных

записок С.Глинским). Москва. Типография Лазаревых Института восточных языков. 1831, с.142.

195. Отношение барона Розена к графу Чернышеву от 15 июня 1832 года, № 492/1. //АКАК, т.VIII. Тифлис. 1881. Док. 373, с.324-325.

196. Отношение маркиза Паулуччи к военному министру от 7-го ноября 1811 г. //АКАК, т.V. Тифлис. 1873. Док.172, с.121-122.

197. Осипов Г. Селение Даш-Алты Шушинского уезда Елизаветпольской губернии. //СМОМПК. Вып. 25. Тифлис. 1898, отдел 2-ой, с.101-136.

198. Очерк крепости Шуши и всего Карабаха. //Газета "Северная пчела". 1831, № 210-212.

199. Петров В. Этноботаника Нагорного Карабаха. Баку. Изд-во Аз. ФАН СССР. 1940, 168 с.

200. Петрушевский И.П. Джаро-Белоканские вольные общества в 1-ой половине XIX столетия. Махачкала. АСТ. 1993, 165с.

201. Петрушевский И.П. К вопросу об иммунитете в Азербайджане в XVII-XVIII вв. Исторический сборник. 1935, №4, с.35-72.

202. Петрушевский И.П. Очерки по истории феодальных отношений в Азербайджане и Армении в XVI - начале XIX вв. Ленинград. Изд-во Унив. им. Жданова. 1949, с.382.

203. Петрушевский И.П. Система русского колониального управления в Азербайджане в 1-ой половине XIX. Колониальная политика российского царизма в Азербайджане в 20-60 гг. XIX в. Ч.I. Москва - Ленинград. Изд-во АН СССР. 1936, с.5-32.

204. Петрушевский И.П. Ранджбары и крепостничество в Азербайджане во 2-ой половине XVIII - 1-ой половине XIX вв. АМЕА ТИ ЕА, инв. 540.

205. Петрушевский И.П. Ханства Азербайджана в XVIII в. и возникновение русской ориентации. //Изд. АН Азерб. ССР. Вып. 2, №5, 1945, с.42-53.

206. Пириев В. Карабах в XVIII-XIX веках: притязания армян и историческая правда. "Кюрекчайский договор - 200", с.59-66.

207. Проект трактата. //АКАК, т.II. Тифлис. 1874, с.705.

208. Проект рапорта командира 19-й дивизии и Кавказской гражданской губернии генералу Тормасову, 1810 года. //АКАК, т.IV, ч.1. Тифлис. 1874. Док. 1261, с.832-834.

209. Рапорт д.е.е. Могилевского и полк. Ермолова 2-го генералу Ермолову, мая 1823 года, № 22. //АКАК, т.IV, ч.1, 1874, док.130, с.856-859.

210. Рахмани А.А. Азербайджан: границы и административное деление в XVI - XVII веках. //Историческая география Азербайджана. Баку, 1987.

211. Рахмани А.А. Азербайджан в конце XVI и в XVII веке (1590-1700 годы). Баку, Элм, 1981, 240 с.

212. Рапорт генерала Цицианова императору Александру I от 22-го мая 1805 г. //АКАК, т.2, док.143в, с.702-703.

213. Рецензия А.С.Сумбатзаде на кандидатскую диссертацию В.Н.Левиатова "Из истории Азербайджана в XVIII в.". АМЕА АЕİТSS, f.12, siy.1.

214. Рецензия А.С.Сумбатзаде на работу М.Мустафаева "Экономика Карабахского ханства". АМЕА АЕİТSS, akad. Ə.S.Sumbatzadənin şəxsi fondu (12), siy.1, sax. vahidi 404, qutu 94.

215. Рецензия А.С.Сумбатзаде на работу Т.Шихова "К вопросу об изучении феодальной экономики Карабахского ханства". АМЕА АЕİТSS, №12, siy.1, sax. vahidi 403, qutu 94.

216. Родословная Ибрагим хана и его детей. АКАК, т.2, док.1415, с.695-696.
217. Рахмани А.А. Азербайджан в конце XVI и в XVII веке. Баку, 1981.
218. РВИА Российский Государственный Военно - исторический Архив. Ф.52, опись 1. дело 286, часть 1.
219. Саламзаде А.В., Авалов Э.В., Салаев Р.Д. Проблемы сохранения и реконструкции исторических городов Азербайджана. Баку. Элм. 1979, 140 с.
220. Сборник материалов для изучения экономического быта государственных крестьян Закавказского края. Тифлис. 1886, с.385.
221. Серебров А.Г. Историко-географическое описание Дагестана. //ИГ и ЭД. Москва, 1958, с.173-190.
222. Сумбатзаде А.С. Азербайджанцы - этногенез и формирование народа. Баку. Элм. 1990, 303 с.
223. Сумбатзаде А.С. Промышленность Азербайджана в XIX в. Баку. Изд-во АН Азерб. ССР. 1964, 501 с.
224. Сумбатзаде А.С. Сельское хозяйство Азербайджана в XIX в. Баку: Изд-во АН Азерб. ССР. 1958, 362 с.
225. Ультиматум персидского шаха Агамагамет хана грузинскому царю Ираклию II. //СМОМПК. Вып.26, с.146-148.
226. Фарзалиев Ш.Ф. Труд Мир Мехди Хазани "Китаби-тарихи-Карабах" как ценный источник по истории Карабахского ханства. // "Кюрекчайский договор - 200", с.114-124.
227. Фридолин П.П. Заметки о ремесленных организациях средневекового феодального Востока и Запада. //Изв. АН Азерб. ССР. 1948, № 7, с.21-36.
228. Шавров Н.Н. Описание Кавказского шелководства. Тифлис.1891, 320 с.

229. Шиблыки Н.Т. Архитектура Азербайджана XVIII века. Рукопись, Научный Архив ИИ НАН Азербайджанский инвентар 1337.
230. Шопен И. Исторический памятник состояния Армянской области в эпоху присоединения к Российской империи. СПб. Изд-во Императорской АН. 1852, 123 с.
231. Эсадзе С. Историческая записка об управлении Кавказом. Тифлис. 1907, т.1, 616с.; т.2, 246с.
232. Этническая одонтология СССР. М. 1979.
233. Эфендиев О.А. Азербайджанское государство Сефевидов в XVI веке. Баку, 1981.
234. Эфендиев О.А. Еще раз о так называемых "Карабахских меликствах" "Кюрекчайский договор, с. 83-88.
235. Эфендиев О.А. Территория и границы азербайджанских государств в XV- XVI веках. // "Историческая география Азербайджана". Баку. Элм. 1987.
236. Эфендизаде Р. Материалы о цеховом устройстве в городе Нухе в начале XIX в. НАИИ НАНА, инв.10.

IXTİSARLARIN SİYAHISI

Azərbayc. EA Xəbərləri, TFH seriyası – Azərbaycan EA Xəbərləri, Tarix, fəlsəfə və hüquq seriyası

AEİTŞŞ – Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Azərbaycanda Elmi İrsin Toplanması və Sistemləşdirilməsi şöbəsi

AMEA Tİ EA – Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Tarix İnstitutunun Elmi Arxivi

ASE – Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası

ARDTA – Azərbaycan Respublikası Dövlət Tarix Arxivi

АКАК – Акты Кавказской Археографической Комиссии

Изд-во АН Азерб. ССР – Издательство Академии Наук Азербайджанской ССР

Изд-во Аз.ФАН СССР – Издательство Азербайджанского Филиала Академии Наук СССР

НАИИ ИАНА – Научный Архив Института Истории Национальной Академии Наук Азербайджана

РГИА – Российский Государственный Исторический Архив

РГВИА – Российский Государственный Военно-Исторический Архив

СМОМПК – Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа

СПб. – Санкт-Петербург

Труды Аз. филиала ИМЛ при ЦК КПСС – Труды Азербайджанского филиала Института Марксизма-Ленинизма при ЦК КПСС

M Ü N D Ə R İ C A T

GİRİŞ	3
I FƏSİL. QARABAĞ XANLIĞI HAQQINDA ÜMUMİ MƏLUMAT	
1. Qarabağın qədim dövr və orta əsrlərdə etnik və siyasi tarixinə baxış.....	19
2. Qarabağ xanlığının müxtəsər siyasi tarixi.....	39
3. Xanlığın ərazisi və təbii-coğrafi mövqeyi.....	67
II FƏSİL. XANLIQDA KƏND TƏSƏRRÜFATI VƏ AQRAR MÜNASİBƏTLƏR	
1. Kənd təsərrüfatının vəziyyəti.....	82
2. Aqrar münasibətlər	101
3. Vergi və mükəlləfiyyətlər	124
III FƏSİL. ŞƏHƏR HƏYATI: SƏNƏTKARLIQ VƏ TİCARƏT	
1. Xanlığın mərkəzi – Şuşa şəhəri	132
2. Sənətkarlıq və kустar sənayesi	142
3. Ticarət	160
4. Şəhərdə sosial münasibətlər	171
IV FƏSİL. XANLIĞIN İNZİBATI ƏRAZİ QURULUŞU VƏ İDARƏÇİLİK SİSTEMİ	
1. Xanlığın inzibati-ərazi bölgüsü	177
2. Xanlıqda idarəçilik sistemi və hərbi müdafiə işinin təşkili	197
NƏTİCƏ	214
İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT	226
İXTİSARLARIN SİYAHISI	246
ƏLAVƏLƏR	248

ƏLAVƏLƏR

Cədvəl 1.

Qarabağ əyalətindən toplanılan gəlirlər

	Ailələrin sayı		Ödəyənlər	Vergi ödəməyənlər	Ödəmənin sayı	Əşrəfi		Xan gümüş pulu		Rus gümüş pulu	
	Ödəyənlər	Vergi ödəməyənlər				Xərac hesabına	Ötaz xərci	Man.	Qəp	Man.	Qəp.
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10		
Şuşa şəhəri	192	1270	260	560	230	1204	191	14			
Xan ailəsinə məxsus	914	1350	234	564	4	487	90	77	48		
Gülməmməd bəyə məxsus	133	115	105	147	35	988	25	156	89		
Sisyan mahalı	87	116	20	20	7	5221	98	828	97		
Demirçihəsənli mahalı	335	132	220	388	114	5113	80	811	73		
K-n Uğurlu bəyin mülkləri	304	116		104		107	10	17			
Kürara mahalı	34	22		22	3	1950	64	309	66		
K-n V.Məkdətovun mülkləri	1245			338							
K-n İsmayıl bəyin mülkləri	95	97		35							

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
K-n Hacı Ağalar bəyin mülkləri	155	427		50					
Por-k Cəfər-Əli bəyin mülkləri	183	50							80
Bərgüşad mahalı		146							
Bağabürd mahalı		243							
P-k Xanlar ağasının mülkləri	378	370	465	650	50			104	
K-n Rüstəm bəyin mülkləri	218	219							
Kəbirli mahalının Məmməd Əli bəy tərəfindən idarə olunan hissəsi	248	284	194	276	90	3055	83	485	2
Tatəv mahalı	508	190	589	737	221	46531	70	7385	99
Əsəd bəyin mülkləri	237	153		45	20	984		156	21
Kəbirli mahalında k-n Mirzə Əli bəyin idarə etdiyi hissə	164	214	49	110	25	666	97	105	91
Cavanşir mahalı	370	326	250	443	129	5017	83	796	50
Talış mahalı	143	102	100	85	29	3546	40	1472	98

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
Xaçın mahalı	99	131	176	175	47	3506	78	556	65
Kolanlar adlandırılan mahal	203	259	140	198	45	1429		226	91
Çiləbörd mahalı	127	74	120	130	55	2205		35	5
Xırda-para-Dızaq mahalı	129	89	241	197	56	10351	74	1642	95
Püşyan mahalı	55	832	20	25	15	1470	50	233	45
Dızaq-Cavansir mahalı	285	332	202	253	73	2852	31	452	78
Otuzikilər mahalı	381	241	274	437	102	3571	85	566	99
İyirmidörd mahalı	85	70	135	133	38	2711	75	430	46
Qaraçorlu mahalı	294	244	400	372	128	8712	80	1382	73
Vərəndə mahalı	297	328	230	369	40	17429	82	2766	72
Dızaq mahalı	110	178	143	187	27	6360	2	982	57
P-k Cəfərqulu ağanın mülkləri	792	430	392	766		25237	12	3922	56
Mehdiqulu xana məxsus xanədan mülkləri	231	315	28	43	5	21533	3	3418	4
Acanan-Türk mahalı	42	25		30	11	3344	49	530	93
Cəmi	9073	9490	4987	7955	1551	185592	88	30364	10

Qarabağ (Gəncə) əyalətindəki kəndlər *Cədvəl 2.*
(1728-ci ilin məlumatı)

Nahiyyə	Məskun kəndlər	Boş kəndlər	Məzrəə
Talış	11	.	-
Gülüstan	6	3	
Yevlax-Qaramanlı	7	-	1
Bərdə	37	7	1
İncərud	10	5	-
Sir	23	12	-
Bayat	2	8	-
Xaçın-Sığnaq	39	40	10
Çiləbörd	26	2	-
Keştək	7	21	-
Vərəndə-Sığnaq	41	36	55
Dızaq	48	31	2
Köçəz	5	14	-
Zaris	-	12	2
Keştəsf	-	7	2
Arasbar	16	55	-
Həkəri	1	20	6
Bərgüşad	67	30	37
Çuləndər	20	30	10

Cədvəl 3.

**Ayrı-ayrı nahiyələr üzrə xəzinənin
illik gəliri**

Livalar, yaxud nahiyələr	İllik gəlir (ağca ilə)
Talış n.	246.000
Gülüstan	99.652
Yevlax-Qaramanlı	774.000
Bərdə livası üzrə:	
Bərdə n.	1062100
İncərud n.	259.600
Sir. n.	930.000
Bayat n.	330.350
Bərgüşad livası üzrə:	
Bərgüşad n.	1.617.300
Dizaq n.	950.900
Zarıs n.	170.880
Keştəsf	118.000
Arasbar livası üzrə:	
Arasbar n.	1.620.600
Həkəri	443560
Çuləndər livası	931:900
Xaçın-Sığnaq	1212.960
Çiləbörd	647.600
Köştək	1.971.600
Vərəndə-Sığnaq	1.295.100
Köçəz	379600
Camaat və oymaqlar	843.100*

Tarix elmləri namizədi

Zemfira Əli qızı Hacıyeva

**“Qarabağ xanlığı:
sosial-iqtisadi münasibətlər
və dövlət quruluşu”
(azərbaycan dilində)**

Nəşriyyat redaktoru *Mustafa Çəmənli*

Bədii və texniki redaktoru *Abdulla Ələkbərov*

Kompyuterçi-dizaynerlər *Asəf Abdullayev, Aydın Abdullazadə*

Korrektorları *Zülfüyyə Rzayeva, Günay Məmmədova*

